

B I B L I O T E K A

D I S P U T

Zbornik radova sa naučnog skupa „Pjer Burdije – sociolog u službi čovečanstva“, održanog 10. decembra 2005. godine u organizaciji Društva prijatelja Pjera Burdijea, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka.

Održavanje naučnog skupa i objavljivanje ove knjige omogućilo je Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

NASLEĐE PJERA BURDIJEA

POUKE I NADAHNUĆA

Priredili
Miloš Nemanjić
Ivana Spasić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Zavod za proučavanje kulturnog razvitka
Beograd, 2006.

Sadržaj

Uvodna reč		7
SOCIOLOGIJA KAO NAUKA		
<i>Zagorka Golubović</i>	Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka	13
<i>Mileva Filipović</i>	Burdjeova sociologija nauke	25
ŠKOLA I REPRODUKCIJA NEJEDNAKOSTI		
<i>Dragan Koković</i>	Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje	39
<i>Jana Bačević</i>	Kraljev savetnik ili kraljeva luda? Pjer Burdije i antropologija obrazovanja u Srbiji danas	49
<i>Dejana Prnjat</i>	Aktuelnost Burdijeove kritike škole	59
MOGUĆNOSTI TEORIJE POLJA		
<i>Miloš Nemanjić</i>	Aktuelnost pojma intelektualno polje u savremenom kulturnom kontekstu	65
<i>Branimir Stojković</i>	Burdijeovo shvatanje polja novinarstva	77
<i>Vukašin Pavlović</i>	Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala	93
SOCIJALNI KAPITAL: TEORIJA I PRIMENA		
<i>Smiljka Tomanović</i>	Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji	111
<i>Slobodan Miladinović</i>	Problem tumačenja rezultata istraživanja društvene (strukture i) pokretljivosti: ideja socijalnog i kulturnog kapitala	123
KULTURNE DIFERENCIJACIJE I DRUŠTVENA STRUKTURA		
<i>Ivana Spasić</i>	Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji	137
<i>Mirjana Ognjanović</i>	Korak dalje od Burdijea: pojam potkulturnog kapitala i proučavanje potkultura	173
<i>Ana Birešev</i>	Burdijeova teorija muške dominacije	199

JAVNI ANGAŽMAN – DUŽNOST INTELEKTUALCA

<i>Ljubiša Mitrović</i>	Burdijeova kritika neoliberalne filozofije razvoja, mita o <i>mondijalizaciji</i> i novoj Evropi (Pledoaje za obnovu kritičke sociologije)	229
<i>Nataša Milović</i>	Burdijeova koncepcija simboličkog nasilja u filmovima savremene evropske kinematografije	243

Uvodna reč

Pjer Burdije: upravo pod imenom ovog velikog sociologa, koji je preminuo u Parizu krajem januara 2002. godine, njegova matična univerzitetska i naučna ustanova, u kojoj je proveo punih dvadeset godina, organizovala je krajem juna 2003. godine naučni skup: Collège de France – Colloque Pierre Bourdieu. Bila je to prilika da dvadesetak naučnika iz Francuske i celog sveta, odasvud dokle je doprla misao Pjera Burdijea, iz različitih uglova osvetli bogato i raznovrsno ukupno delo ovog naučnika, sociologa sa dubokim filozofskim pogledom na društvo, kulturu, istoriju i mesto ljudske jedinke na ovom svetu. „Sa Pjerom Burdijeom nestao je jedan od poslednjih velikih sociologa XX veka“ – izjavio je Jürgen Habermas u trenutku opraštanja s njim, „koji nije mario za granice među disciplinama“. Teme koje su se našle na ovom dvodnevnom skupu: sociologija obrazovanja i pedagoška reforma, veze između Pjera Burdijea i statistike, socijalna struktura, socijalna interakcija i mentalni procesi, društvena nauka i književnost, Burdije antropolog, kritička sociologija i društvena istorija – da nabrojimo samo neke – svedoče o svoj širini Burdijeovog pristupa polju društvenih pojava. U vremenskom luku od četrdesetak godina, od prve knjige objavljene 1958. godine pa do izdanja iz 2002. godine, nastalo je obimno delo od preko trideset knjiga, studija, istraživačkih radova i polemičkih spisa. Ono je zaokruženo posthumno objavljenom knjigom *Esquisse pour une auto-analyse* (Pariz, 2004) u kojoj, umesto da ponudi uobičajenu autobiografiju, Burdije primenjuje svoj model sociologije intelektualaca na sopstvenu životnu i intelektualnu putanju.

Od pukog kvantiteta Burdijeovih radova mnogo je značajnije to što su oni značili i promenu kvaliteta, ne samo u sociologiji već na širokom polju društvenih nauka, od antropologije i etnologije, preko pedagogije i psihologije, do lingvistike i istorije. Filozof po obrazovanju, sociolog po vokaciji, angažovani intelektualac, Pjer Burdije je nesumnjivo promenio naučnu paradigmu sociologije u XX veku. O tome možda najbolje svedoči njegova samorefleksija u jednom predavanju održanom u SAD 1986. godine. Pjer Burdije je tom prilikom naglasio tri momenta: društvena nauka treba da ima za predmet i stvarnost koju proučava i opažanje te stvarnosti; sva njegova empirijska istraživanja su potvrdila da su glavni izvori društvene moći ekonomski, kulturni i simbolički kapital; i najзад, stavovi svih aktera u društvenom procesu, njihov habitus, uglavnom su proizvod interiorizaci-

je struktura društvenog sveta. Na taj način, moglo bi se reći, Pjer Burdije je premostio u sociologiji dugo održavanu protivrečnost između jedinke i društva.

Prodiranje ideja Pjera Burdijea na ove prostore, u kulturno polje Srbije i susjednih zemalja istog govornog područja, imalo je neke karakteristike svojstvene tim socijalno-kulturnim sredinama, počev od stvaranja akademske sociologije početkom šezdesetih godina i oslobađanja od dogmatskih naslaga u društvenim naukama iz prethodnog razdoblja, pa do intenziviranja međunarodnih komunikacija i sistematičnijeg prevođenja novih i značajnih dela iz oblasti društvenih nauka, kakva su bez sumnje bila prva dela Pjera Burdijea, koja su ustalasala francusku i evropsku naučnu javnost. Jedna od takvih knjiga je sigurno i studija *Les héritiers. Les étudiants et la culture*, koautorsko delo Pjera Burdijea i njegovog saradnika Žan-Kloda Paserona (Pariz, 1964), koja je prikazana u časopisu „Gledišta“ 1966. godine. U razdoblju od 1970. do 1978. godine u našem poznatom časopisu „Kultura“ objavljena su četiri sociološka eseja Pjera Burdijea, među kojima je najznačajniji „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“, koji sadrži mnoge bitne ideje ovog sociologa. U Zagrebu je 1992. godine objavljena knjiga *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*. Međutim, tek 1999. godine u Beogradu se pojavio prevod knjige *Nacrta za jednu teoriju prakse*. Recepciji Pjera Burdijea u ovoj intelektualnoj sredini doprineo je i prevod njegovog već pomenu-tog predavanja u SAD, pod naslovom „Društveni prostor i simbolička moć“, objavljen u hrestomatiji *Interpretativna sociologija* 1998. godine. Navedenim knjigama 2001. godine pridružuje se i *Vladavina muškaraca*, objavljena u Podgorici. Iste godine u Beogradu će se pojaviti i knjiga *Narcisovo ogledalo. Ogled o televizijskom novinarstvu*, a 2003. godine u Novom Sadu izlazi iz štampe velika studija *Pravila umetnosti. Geneza i struktura polja književnosti*. Dosadašnjoj promociji Pjera Burdijea na kulturnom polju sa srpskim jezikom dali su svoj doprinos Miloš Nemanjić, Branimir Stojković, Ivana Spasić, Mileva Filipović, Smiljka Tomanović i drugi, a među prevodiocima najviše Milica Pajević, koja je domaće izdanje knjige *Nacrta za jednu teoriju prakse* opremila i pogovorom.

Osim akademskog, teorijskog interesa, drugi bitan izvor zanimanja za Burdijeovo delo bio je njegov kritički javni angažman, po kojem ga danas prepoznaje šira javnost, izvan kruga profesionalnih poslenika društvenih nauka. Kao odgovor na potrebu da se i naša sredina, bar delimično, upozna sa Burdijeom kao javnom figurom i aktivnim borcem za društvenu pravdu, pojavila se u domaćem prevodu knjižica *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji* (Beograd, 1999).

Može se zaključiti da je ovo vreme od nekoliko decenija XX veka, s izvesnim prazninama u kontinuiranom upoznavanju s radovima Pjera Burdijea, ipak bilo i vreme sazrevanja ove naučne sredine za prijem njegovih ideja. Recepcija Pjera Burdijea u akademskim sociološkim krugovima u Beogradu, Novom Sadu i Nišu, gde postoje katedre za sociologiju, bila je možda sporija nego u vanuniverzitetskim sredinama. Da li je za to bila zaslužna izvesna konzervativnost akademske sredine, inercija, ili puki sticaj okolnosti – pitanje je koje bi moglo biti

predmet jednog istinski „burdijeovskog“ istraživanja. No, pristizanjem novih generacija sociologa, etnologa, pedagoga, politikologa i drugih širio se i krug poznavalaca dela Pjera Burdijea. Rezultat toga je i osnivanje „Društva prijatelja Pjera Burdijea“ u februaru 2004. godine, koje okuplja tridesetak članova različite profesionalne i disciplinarne pripadnosti.

Najvidljiviji učinak dosadašnjeg rada Društva jeste organizacija prvog naučnog skupa posvećenog delu Pjera Burdijea. U saradnji s Institutom za filozofiju i društenu teoriju i Zavodom za proučavanje kulturnog razvitka, skup je održan decembra 2005. godine, pod nazivom „Pjer Burdije – sociolog u službi čovečanstva“. Mada su među njegovim učesnicima sociolozi bili najbrojniji, nisu izostali ni etnolozi, politikolozi, filozofi i teatrolozi. Ta činjenica svakako svedoči o rasprostranjenosti Burdijeovih ideja na širokom intelektualnom polju. Iako nam nije namera da pravimo poređenja s ranije pomenutom, reprezentativnom francuskom konferencijom, može se reći da su teme zastupljene na beogradskom skupu pokrile široko polje ideja i značenja izvedenih iz različitih Burdijeovih radova: od humanističkih inspiracija, preko sociologije nauke, pojma distinkcije, socijalnog i kulturnog kapitala protumačenih u kontekstu društvene strukture i obrazovanja, Burdijeovog shvatanja novinarstva, pojma političkog kapitala, teorije muške dominacije, do društvenog angažmana Pjera Burdijea.

Ta tematska raznolikost vidljiva je i u sadržaju ovoga zbornika koji, kao trajni rezultat našeg skupa, predočava sudu javnosti tamo izložene radove. Neki pozvani učesnici, sprečeni da lično prisustvuju skupu, svoje radove su poslali naknadno; a neki učesnici koji su na skupu govorili nisu bili u mogućnosti da svoja izlaganja pretoče u priloge za zbornik. Svima zahvaljujemo na saradnji, a koristimo ovu priliku da zahvalimo i institucijama-saorganizatorima, te Ministarstvu nauke na finansijskoj podršci ovom projektu.

Mala zajednica od tridesetak članova Društva ne želi da bude zatvoreni krug „burdijeovaca“. Ne samo da smo otvoreni za priključivanje novih članova i saradnika, nego smo i svesni da su Burdijeove ideje već duže vreme predmet kritike, suprotstavljanja i ideoloških konfrontacija, u kojima učestvuju mnoga istaknuta naučna imena. Pjer Burdije više ne može lično da uzme udela u njima, a snaga njegovih ideja zavisiće i od valjanih tumačenja svih onih koji se bave ili se budu bavili njegovim naučnim nasleđem. Mnogostrukost mogućnih tumačenja odražava se i kroz priloge obuhvaćene ovim zbornikom koji se, budući posvećeni širokom dijapazonu tema, pisani iz različitih disciplinarnih perspektiva i sa različitim saznavnim motivacijama, nipošto ne mogu uklopiti u jedinstven interpretativni kalup. Razumevanja bitnih Burdijeovih pojmova i teorijskih natuknica tu su često divergentna, a autori povremeno kao da vode svojevrstu implicitnu polemiku. U želji da očuvaju ovaj pluralizam stanovišta, smatrajući ga jednom od važnih momenata adekvatne recepcije Burdijeovog nasleđa, priređivači su svoje intervencije ograničili na tehničku stranu.

Ovaj zbornik, dakle, nema nameru da ponudi autoritativnu „poslednju reč“ o Burdijeu, niti da se svede na nekritičko reprodukovanje njegovih ideja; time bismo, uostalom, izneverili najdublje intencije njegovog dela, kome je bilo strano svako zatvaranje i okoštaloš. Želeli smo, naprotiv, da domaćoj javnosti izložimo neke aspekte jednog izazovnog naučnog i aktivističkog opusa, stavljajući naglasak na *pouke* i *inspiracije* koje otud možemo izvući za dalji rad na promišljanju i istraživanju društva. Nadamo se da je ovo tek početak dijaloga o temama koje Burdijeovo nasleđe otvara.

Miloš Nemanjić
Ivana Spasić

SOCIOLOGIJA
KAO NAUKA

Zagorka Golubović

Filozofski fakultet/Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka

Sažetak: Razmatra se originalni doprinos Pjera Burdijea razvoju moderne sociologije sa stanovišta kritičkog humanizma, principa interdisciplinarnosti u društvenim naukama, povezanosti teorijskih i empirijskih istraživanja i definisanja „naučne objektivnosti“ nasuprot dilemi objektivizam ili subjektivizam. Ukazuje se na značaj novih pojmova (raznih oblika kapitala) u okviru kojih ovaj autor razvija sociološke hipoteze i sprovodi empirijska istraživanja o važnim pitanjima i problemima svakodnevnog života, konstituišući „praksološki pristup“ sa pojmom prakse kao ključnom kategorijom. Burdije racionalnom selekcijom značajnih ideja prethodnika gradi jedan novi referentni okvir za konstituisanje sociologije kao kritičke nauke, koja propituje protivrečnosti društvenog sveta i sukobe u odnosima moći, da bi dokazao da se biološko nasleđe pretvara u socijalno nasleđe kada se i proces obrazovanja odredi parametrima ideologije dominacije i da u tom smislu treba posmatrati i kontinuiranu reprodukciju socijalne nejednakosti. Dosledno sledeći misao da sociolog koji ne postavlja nikakva pitanja proučavajući društveni svet nije u stanju da otkrije istinu, Burdije se javlja i kao oštar kritičar „invazije neoliberalizma“, pokazujući kako se jednostranom ekonomskom logikom zamenjuje socijalna logika, koja je tesno povezana sa konceptom socijalne pravde.

Ključne reči: praksa, praksologija, društveni, simbolički i kulturni kapital, habitus, „naučna objektivnost“.

Proučavajući dela Pjera Burdijea dolazimo do zaključka da je reč o jednom originalnom pristupu u modernoj sociologiji, koji ogoljenom kosturu strukturalističke sociologije (ali i ranijeg funkcionalizma i pozitivizma) udahnuje život i dušu u istraživanju društvenog sveta (autorov termin), kojim se on distancira od naturalizma i sociologizma u vreme trijumfa scijentistički shvaćene društvene nauke. Osnovne karakteristike sociologije Burdijea na liniji su obnove humanizma u društvenim naukama, iako autor to ne ističe eksplicitno, ali se to može utvrditi analizom njegovih ideja i istraživačkog pristupa, koje ću sažeto skicirati na sledeći način:

- Burdije shvata sociologiju kao *kritičku nauku* koja otkriva ono što je skriveno i cenzurisano, o čemu „tehnokrate“ i „epistemolozi“ ćute, budući da je sociologija istovremeno i akademska i kritička aktivnost;
- on ukida opoziciju *teorije i empirijskih* analiza i u njihovom susretu konstruiše strategiju fundamentalnih istraživanja (u izboru predmeta i upotrebi metoda);
- suprotno *jednodimenzionalnom* tumačenju društvenog sveta, Burdije zastupa dvodimenzionalni (ili multidimenzionalni) pristup, koji istražuje i individualne komponente i socijalne činioce (ekonomske, političke, kulturne), uvodeći nove pojmove različitih vrsta „kapitala“, tj. praktikuje povezivanje eksternog i unutrašnjeg „determinizma“ društvenog sveta;
- stoga, nasuprot dilemi ili *objektivizam* ili *subjektivizam*, on zastupa ideje „naučne objektivnosti“ uvodeći „praksološki pristup“;
- u sociologiji Pjera Burdijea *statičko i dinamičko* nisu odvojene kategorije, jer tek povezanost sinhronije i dijahronije omogućuje da se istražuje istina o društvenom svetu, tj. kako se strukture konstituišu u društvenim istorijskim praksama; stoga se njegov pristup samo uslovno može nazvati strukturalističkim (u smislu koji kao „genetički strukturalizam“ zastupaju Ž. Pijaže i M. Godelije);
- stav Burdijea prema „*value-free*“ *društvenoj nauci* i prema sociologu kao „nezainteresovanom posmatraču“ odlučno je negativan, jer se u društvenom svetu neprestano vodi borba u domenu odnosa moći – borba za dominaciju (onih koji dominiraju i onih kojima se dominira), te je sukob sama istorija i to se ne može istraživati bez moralne osude;
- zato Burdije daje primat istorijskim akcijama, odbacujući ideju o nepromenljivim zakonima istorije kao anti-istorijsku.

Dakle, u čemu je originalnost sociologije Pjera Burdijea u teorijskom pristupu i u empirijskoj analizi; u čemu se „praksologija“ razlikuje od klasičnog pozitivizma i čime je ovaj autor obogatio sociološku teoriju i sociološka istraživanja? Smatram da se originalnost sociologije koju je zasnovao Burdije sastoji, prvo, u *interdisciplinarnom pristupu* koji je suprotstavljen veštačkoj (i sterilnoj) specijalizaciji u proučavanju društvenog sveta; i drugo, u dokazivanju potrebe za holističkim, ili *dijalektičkim* stavom prema društvenom svetu i čoveku, kojima se mora pristupati kompleksno, pokazujući kako se sučeljavaju suprotni elementi u stalnoj borbi i kako se oni mogu usklađivati, odnosno kakve su posledice u društvenim praksama pojedinaca i grupa kada se zauzmu ekstremne podele između mnogostrukih dimenzija njihovog realnog života.

1.

Nasuprot prevlađujućem pozitivizmu i scijentizmu u 20. veku, Burdije zasniva sociologiju kao kritičku disciplinu koja „interveniše u pitanja vrlo važna za društvo“ (Bourdieu, 1984: 21), ukazujući na jednostrano shvatanje društvenog kapitala kao čisto ekonomskog fenomena i objašnjavajući funkcije različitih polja u kojima deluju ekonomski, socijalno-politički i kulturni kapital, u generalizovanoj borbi koja se vodi u društvenom svetu u domenu dominacije i subordinacije. On je eksplicitan u stavu da „nema naučne istine ukoliko se ne osudi ono što je skriveno“, te kritički sociolog koji to otkriva „izražava moralnu osudu i revolt protiv izvesnih oblika dominacije i onih koji je brane“ (isto, 23). Drugim rečima, odbrana „neutralnosti“ u sociologiji je takođe skrivena odbrana interesa dominantnih struktura i figura, jer „nema nikada *neutralnih reči* (kurziv Z.G.) kada se govori o društvenom svetu“; stoga iskaz „ja sam nezainteresovan“ svodi često sve složenosti društvenog sveta na ekonomski interes (isto, 92-3). Rečnik sociologa ne može biti neutralan, kaže Burdije, dokle god postoje klase, jer sama „klasa“ nije neutralan pojam (isto, 38); zato „neutralizacija“ često izražava bekstvo od važnih problema.¹ Zaključak o tom pitanju, koji izvodi ovaj autor, glasi: „Sociolog koji ništa ne dovodi u pitanje, već je u službi samo ‘čiste nauke’, ne može da otkrije istinu o društvenom svetu“ (isto, 48). Stoga je u suštini sociologija kritička nauka i prema sebi i prema drugim naukama (na primer, prema etnologiji i etnopsihologiji), ali je ona i *kritika moći*, uključujući i moć nauke (isto, 49).² A moć sociologije kao nauke vidi u tome što otkriva zavisnost odnosa simboličke moći naspram strukture odnosa političke moći.³

Kada se kritici „lingvističkog strukturalizma“ doda kritika koju Burdije upućuje sociologizmu (Retklif-Brauna) koji „uspostavlja naivni realizam kao protivstav realizmu onoga što je razumljivo, a što čini kulturu transcendentalnom stvarnošću“ (1999a: 154), kao i kritika formalizma „za koji su prakse proizvod pokoravanja normama“ u smislu „*teorijskog modela*, konstrukcije koju je osmislila nauka da bi objasnila prakse“ (isto, 155), zanemarujući činjenicu da se principi kojima se objašnjavaju prakse ne nalaze u obrascima, već u praksi aktera u

¹ U tom smislu se sociologija P. Burdijea značajno razlikuje od strukturalizma i poststrukturalizma, koji su bekstvom u lingvistički diskurs i kontekst kao jedino relevantno polje istraživanja izbegli da analiziraju toliko obeshrabrujuće probleme i izazove koje je proizveo 20. vek. O tome će biti više reči u kasnijem izlaganju.

² Burdije kritikuje strukturalističku etnologiju zato što se zadovoljava bukvalnim prevodenjem jedne terminologije odvojene od sistema razloga i uslova; to pokazuje na primeru Sosira, koji „konstruiše lingvistiku uspostavljajući jezik kao samostalni predmet“, a prema „delima i problemima se odnosi kao prema simboličkim činjenicama koje treba dešifrovati ... zanemarujući funkcionalna svojstva svake poruke u njenoj upotrebi u određenoj društveno strukturiranoj interakciji“, za razliku od Sapira, koji „postavlja pitanje o odnosu između kulture i jezika“ (Bourdieu, 1999a: 152-153).

³ Stoga reći jednostavno da je ova vrsta sociologije (P. Burdijea) „genetički ili konstruktivistički strukturalizam“ (Pajević, 1999: 245) ne objašnjava suštinu pristupa koji se u njoj primenjuje, mada ima dodirnih tačaka sa „genetičkim strukturalizmom“, ali odlazi dalje i od njega.

socijalnoj situaciji – postaje mnogo jasnije u čemu je svojevrsnost pristupa Pjera Burdijea, nazvanog „praksološki“.

2.

U razumevanju odnosa teorije i empirijskih istraživanja Burdije doslednije nego drugi savremeni sociolozi prevazilazi sociološki pozitivizam i vraća dignitet sociološkoj nauci u objašnjavanju (a time i u mogućnosti rešavanja) fundamentalnih, ja bih rekla, egzistencijalnih problema, jer su to i problemi društvenog sveta (a kod njega centralno mesto zauzimaju problemi dominacije i socijalne nejednakosti u praksama koje ih stvaraju ili omogućuju). Za Burdijea taj odnos čini osnovu strategije istraživanja, koja se razlikuje od „društvenog inženjeringa“ u kojem istraživač manipuliše rezultatima i time racionalizuje postojeću praksu (Bourdieu, 1984: 26-7). Suprotno „čistoj nauci“ (kao *l'art pour l'art*), po Burdijeu funkcija sociološkog istraživanja jeste da razume društveni svet pomoću kvalitativne analize njegovih komponenti, koja prevazilazi ograničenja statistike i kvantitativne analize.⁴

Teorijske pretpostavke koje Burdijeu služe kao osnova za empirijska istraživanja jesu, pored interdisciplinarnosti (povezivanja socioloških istraživanja sa rezultatima ekonomije, etnologije, psihologije), definisanje kao zadatka sociologije da pronađe empirijske objekte pomoću kojih se mogu postaviti opšti problemi (na primer, politički problem odnosa klasa na osnovu analize nekog televizijskog spektakla i slično; isto, 51) i razumevanje odnosa moći i autoriteta i kako se oni zasnivaju i reprodukuju (isto, 57); kao i mobilisanje svih teorijskih izvora (definisanje novih pojmova, kao što su razne vrste „kapitala“, „habitus“, polje, itd.) za potrebe empirijskih analiza; zatim, hipoteza o povezanosti statičkih i dinamičkih elemenata; značaj kulturnih uticaja nasuprot „nekritičkom transponovanju ekonomskog koncepta u domen kulture“ (isto, 61); teza o neodvojivosti teorije saznanja i političke teorije, jer „svaka teorija politike obuhvata jednu teoriju percepcije sveta“ (isto, 86); teza o primatu prakse i istorijske akcije, nasuprot shvatanju o nepromenljivosti zakona istorije (isto, 88).⁵

3.

Za razliku od uobičajene dileme objektivizam-subjektivizam, Burdije zauzima dijalektičko stanovište i povezuje opozicije u konceptu koji naziva „naučna objektivnost“. On kritikuje „objektiviste“ koji zanemaruju subjektivne komponente

⁴ On smatra da metod anketiranja, bez direktnog kontakta sa anketiranima, tretira ljude kao izmenjive statističke jedinice podređene zatvorenim pitanjima, identičnima za sve (Bourdieu, 1984: 28 i 31), dok se u kvalitativnoj analizi uzimaju u obzir realne karakteristike, kako individualne tako i socijalne, jer je „kolektiv prisutan u svakoj individui, kao mentalna struktura i kao trajne dispozicije“ (isto, 29).

⁵ Burdije upozorava da sociolozi koji se služe empirijskim istraživanjima, da bi njima ilustrovali svoje teorije, pokazuju rezultate ali nikada operacije (1984: 236).

(subjektivne predstave o stvarnosti i njihove prakse; 1984: 32), zato što shvataju svet kao univerzum objektivnih regularnosti nezavisnih od aktera, koje konstruiše nezainteresovani posmatrač, nezavisno od akcije (isto, 88-9). Tu je reč o determinizmu, dok je, s druge strane, u subjektivizmu reč o kvazi-spontanosti, u kojem se subjektivne predstave nameću kao objektivne. Burdije napominje da onaj koji dominira svetom nameće i svoje mišljenje o svetu kao neupitno i zato konstatuje da postoji izvesna veza između objektivizma (a moglo bi se dodati i subjektivizma) i jednog oblika terorizma (isto, 93). Oba stanovišta su, po mišljenju ovog autora, monistička jer negiraju suprotnosti i borbu između njih (koja čini da postoje „antagonističke istine“), negirajući time i samu istoriju (isto, 94).

Burdije zastupa stav o „naučnoj objektivnosti“, koja pretpostavlja potrebu da se analiziraju objektivni uslovi, ali ne zaboravlja da akteri imaju iskustva i verovanja od kojih zavisi uspeh njihovih akcija (isto, 34); suprotno objektivizmu, koji ostavlja po strani pitanje „principa stvaranja pravilnosti društvenih delatnika“ (kulture i društvenih klasa, odgovornih subjekata istorijskih radnji; Bourdieu, 1999a: 155), Burdije primenjuje pristup koji naziva „praksološki“, a koji ispituje kako nastaje naučno znanje – kada se „nazru likovi iza statističkih podataka ... i doživljaji prožeti uspomenu iz biografija“ – kao protivstav konstrukcijama „objektivističke nauke“, jer se uzima u obzir dijalektički odnos između objektivnih struktura i strukturiranih dispozicija (isto, 142 i 148-9). Na taj način se izbegava, kaže Burdije, „ritualna alternativa“ između objektivizma i subjektivizma u koju su se do sada zatvarale društvene nauke.⁶ Drugim rečima, „praksološko znanje“, u kojem je kompleksan pojam prakse ključni pojam, prevazilazi „objektivističko znanje“.

Međutim, upozorava Burdije, praksa nije mehanička radnja koja se može svesti na mehaničko delovanje postavljenih „obrazaca“, „normi“ ili „uloga“; ali se ni utvrđena značenja ljudskih postupaka ne mogu svesti na svesne i sračunate namere (on ističe ulogu podsvesti), budući da je praksa istovremeno i nužna i samostalna zato što je „proizvod dijalektičkog odnosa između jedne situacije i jednog habitusa“ (1999a: 161). Ovde se srećemo sa jednom, možda, najoriginalnijom idejom Pjera Burdijea, da pomoću pojma *habitusa* objasni kako se reprodukuju pravilnosti nametnute objektivnim uslovima i prethodnim iskustvima, u čemu habitus vrši ulogu „operatora“ koji praktično uspostavlja odnos između dva sistema (objektivne strukture i strukturiranih dispozicija). On zamera sociolozima koji, težeći sve većoj objektivnosti, zaboravljaju da su njihovi „objekti“, u stvari, tvorci praksi koje proizvodi habitus kao „okvir u kojem se konstruiše predstavljeni društveni svet“ (v. Bourdieu, 2004); odnosno, kao „sistem trajnih dispozicija“ (pravilnosti), koje proizvodi jedno društveno okruženje kao „princip nastanka i strukturisanja praksi i predstava“ (1999a: 158), kao „mentalni zakon“ koji svaki akter dobija preko osnovnog vaspitanja i u sebi nosi kao dispozicije koje označavaju društveni položaj (isto, 167). U tom smislu, habitus je subjektivan,

⁶ Ta kritika se može odnositi i na Habermasa koji svodi sve prakse na komunikacije, ali svakako i na K. Levi-Strosa, gde su svi odnosi svedeni na simboličke sisteme.

ali ne kao pojedinačni sistem internalizovanih struktura, već kao „viđenje sveta jedne grupe/klase“, budući da je zajednički svim članovima iste grupe (isto, 171). Stoga, kaže Burdije, u empirijskoj analizi društvene klase treba postaviti u odnos sa „klasnim habitusom“, jer se u pojedinačnim sistemima dispozicija mogu videti „strukturalne varijante“ grupnog/klasnog habitusa, koji je regulisan u odnosu na stil svojstven jednog epohi ili klasi.

Sa habitusom Burdije povezuje *stilove života*: „stil života odaje one koji nemaju“, kaže autor, što se vidi i po načinu na koji koriste slobodno vreme, po načinu ishrane i odevanja, po prepuštanju industrijskoj zabavi „masovne serijske kulture“, po opštoj strukturi potrošnje, koju određuje kao „spontani materijalizam širih slojeva“, za razliku od viših slojeva koji daju prednost „kulturnom kapitalu“ (Bourdieu, 2004: 145). To su dva oprečna stila: prvi kao „mirenje sa neizbežnim“ i shodno tome, prosta potrošnja, i drugi koji otvara mogućnost izbora i omogućuje „otmenu potrošnju“, u zavisnosti ne samo od sredstava kojima se raspolaže, već i od društvenog položaja. To pokazuje, po Burdijeovom shvatanju, da „ukus“ nije čisto subjektivni izbor, već zavisi od određenih egzistencijalnih uslova, budući da uslovi života određuju: stav prema budućnosti, pogled na svet i društveni identitet – „realizam“ širih slojeva i odnos prema formi/simboličkom kod viših slojeva. Burdije ukazuje i na razlike u govoru u zavisnosti od toga kojom vrstom „kapitala“ raspolažu određene grupe (što je blisko nalazu B. Bernstajna /Bernstein, 1971/, koji je dokazivao da se različite klase služe različitim kodovima govora kao prepoznatljivim obeležjem nižih i viših klasa). Burdije, dakle, zaključuje: „logika biološkog nasleđa zavisi od logike društvenog nasleđa“ (2004: 156).⁷

Burdije to dalje objašnjava upotrebom različitih pojmova „kapitala“, dopunjujući jednostrano shvatanje koje se iscrpljuje pojmom „ekonomskog kapitala“, pojmovima „simbolički kapital“ i „kulturni kapital“, da bi pokazao da odnos između bitnih odlika društvenog i ekonomskog kapitala postaje vidljiv tek konstituisanjem habitusa, pomoću kojeg se mogu objasniti različite prakse i stilovi života, na osnovu sistema razlika (Bourdieu, 2004: 132-3).⁸ Jer ljudska delatnost kao rad, tj. kao borba čoveka sa prirodom (u smislu oblikovanja prirode), nije determinisana samo ekonomskim interesima i kalkulacijama, već se vrednuje i delatnost

⁷ Na primerima iz empirijskih analiza naizgled efemernih pojava u svakodnevnom životu, Burdije izvodi istančanu analizu klasnih/slojnih razlika (u načinu odevanja, u upotrebi i vrsti hrane i sl.), dijalektički povezujući činioce društvene strukture, kulture i dispozicija aktera (v. Bourdieu, 2004: 168-169). Oni sociolozi koji su izvodili zaključak o Burdijeovom pozitivizmu nisu razumeli suptilnost ovih analiza, koje daleko prevazilaze uprošćavanja nastalih iz klasnih analiza (odnosno, jednostranog shvatanja višestrukog determinizma u društvenom svetu i praksi aktera) i otvaraju prostor za istraživanje jednog „polja“ primerenog interdisciplinarnom pristupu, pomoću kojeg se može obuhvatiti višedimenzionalnost ljudskog sveta i na osnovu analize različitih pojava iz svakodnevnog života ljudi.

⁸ Burdije navodi kao primer odnos žene iz radničke klase prema zaposlenju kao prinudi, ili njen nemaran odnos prema telu i estetiци odevanja, za razliku od žena iz viših klasa, koje se odaju profesiji kao potrebi i svom pravu da budu zaposlene i koje obraćaju veliku pažnju na kozmetiku tela.

sama po sebi, dakle, postoji i „simbolički interes“ koji se postavlja nasuprot čisto ekonomskom interesu (za koji Burdije kaže da je istorijski proizvod kapitalizma; 1999a: 210). Stoga, simbolički kapital ne obuhvata samo imanje jedne porodice i sredstva za proizvodnju, već i mrežu društvenih veza i ugled porodice, povezanost materijalne i simboličke moći, kao „kredit“ i svojevrsni „predujam“, kao „kapital časti“, za koji ekonomizam nema ime (isto, 213-4 i 216).

Burdije ukazuje i na značaj „kulturnog kapitala“ koji se ugrađuje u društveni položaj pojedinca i grupe, pre svega, preko institucija obrazovanja, u kojima se vrši selekcija tokom celokupnog školovanja i legitimizuje društvena nejednakost (što su institucije obrazovanja na višem nivou, one su više aristokratske, konstatuje ovaj autor; v. Bourdieu, 1966: 387). Stoga je zadatak sociologije, po njegovom shvatanju, da otkrije kako se „imperativ ekonomske racionalnosti“ odnosi prema „imperativu socijalne pravde“ (isto, 384). On objašnjava kontinuirano eliminisanje iz višeg obrazovanja najviše pojedinaca iz defavorizovanih klasa uticajem različitog kulturnog kapitala koji svaka porodica prenosi kao „etos“ (kao interiorizovani sistem vrednosti) u zavisnosti od kulturnog nivoa roditelja, zatim generacija i mesta stanovanja, što uslovljava pristup školovanju (isto, 391) i selekciju vrste škole (na primer, gimnazije ili stručne škole). U kulturni kapital spada i jezik koji dete stiče u porodici (da li mu je rečnik bogat ili uzak, da li manje ili više obuhvata kompleksne kategorije itd.). Na taj način „etos klasa“ određuje stav prema školovanju i shvatanju budućnosti u vezi sa obrazovanjem; a sociolog treba da „istraži logiku prema kojoj se transmituje socijalno nasleđe u nasleđe školovanja kod različitih klasa“, pokazujući da se školski sistem, kada generiše socijalnu nejednakost, javlja u funkciji ideologije koja legitimiše dati sistem (isto, 404 i 409).⁹

4.

I kada se ovom obogaćenom sadržaju sociološkog istraživanja (i u oblasti teorije i empirijskih analiza) kao izazovu strukturalnoj i institucionalnoj sociologiji koja preovlađuje u 20. veku, doda Burdijeova kritika „zatvorenog, skučenog ekonomizma i invazije neoliberalizma“ krajem prošlog veka, koji poriče osnovne principe osnivača liberalne teorije, potvrđuje se doslednost u njegovom shvatanju intelektualca kao kritičara, koji otkriva realnost opterećenu akutnim problemima, ne ustežući se da postavlja i neugodna pitanja, zbog čega je i Burdijeova nauka bila „subverzivna“ – i možda zato ovaj autor nije zauzeo ni u svetu, a pogotovo kod nas, ono visoko mesto u savremenoj sociologiji koje mu objektivno pripada po doprinosima razvoju društvene nauke.

⁹ Ovde eksplicitno dolazi do izražaja Burdijeov stav da kritički sociolog treba da otkriva ono što je skriveno, tj. istinu o društvenom svetu, suprotno takozvanoj vrednosno-neutralnoj sociologiji koja upravo skriva, na primer, ovu vezu između obrazovanja i socijalne nejednakosti, pri čemu postaje jasno da je izbegavanje da se zauzme stav „moralne osude“ takvih pojava, u stvari, opravdavanje postojećih vrednosti.

Na udaru njegove kritike postindustrijskog društva je radikalni (divlji) kapitalizam „bez kočnice i bez šminke“, koji forsira maksimalni ekonomski rast i kompetitivnost, bez obzira na socijalnu cenu (1999b: 39). To je kritika „neoliberalne utopije“ kao eksploatacije bez granica, koja raskida sa „socijalnom logikom“ koja se podređuje pravilu pravednosti (isto, 108). Na udaru njegove kritike je, dakle, „etika koja pretenduje da kao univerzalnu normu nametne princip jednog etosa“, što je, kaže Burdije, samo suptilniji način da se čovek zadovolji onim što jeste i onim što ima, a to je načelo konzervativne misli. Takvom analizom savremenog društvenog sveta Burdije se pridružuje drugim značajnim kritičarima u oblasti društvenih nauka, koji vraćaju dignitet humanističkom pristupu u sociologiji (kao što su: K. Polanji, Dž. Štiglic, K. Kastorijadis, N. Čomski i dr), potvrđujući da sociologija treba da igra važnu ulogu u otkrivanju istine o svetu u kojem živimo i da ne sme biti okrenuta samoj sebi (u naglašavanju kao primarnog zadatka istraživanje metodologije) i scijentistički ispražnjena od ljudskog sadržaja i ljudskih/društvenih problema.

Ali, Burdije kritički razmišlja i o procesu globalizacije kao o novom vidu svetske dominacije i u tom smislu naglašava ulogu sociologije u pogledu pomoći novim društvenim pokretima da se osposobe za nove oblike komunikacije između učesnika, koji bi trebalo i sami da se prilagode novoj društvenoj situaciji, razvijajući prema njoj refleksivni odnos i postajući subjekti društvenih aktivnosti.

On, međutim, ne previđa ni potrebu kritičkog stava prema „socijalistima“ (socijaldemokratiji) koji su „doprineli obezvređivanju javne stvari“ poništavajući tekovine „welfare state“, približivši se neoliberalnoj ideologiji i kolektivnoj neodgovornosti (1999b: 39).

Burdije postavlja u tom kontekstu pitanje: zašto se potiskuje, i u teoriji društvenih nauka i u praksi svakodnevne politike, ideja intelektualca-kritičara i „zašto smo prešli sa angažovanog intelektualca na ‘degažiranog’ intelektualca“ (isto, 48), kada oko nas vlada „tehnokratska ortodoksija“ i neoliberalna ideologija, koja „počiva na svojevrsnom društvenom neodarvinizmu“ (isto, 47) i koja u ogoljenom ekonomizmu zamenjuje građanina za potrošača, tj. kada caruje „autoritarna tehnokratija“? I na to pitanje odgovara: „Delom zato što su intelektualci nosioci kulturnog kapitala i mada su dominirani među dominantnima, ipak su deo dominantnih“. Ovaj autor se, stoga, zalaže za rehabilitaciju ideje prava na rad i vraćanju vrednosti sfere „sveta života“, koja je sasvim potisnuta u vladavini ekonomske logike savremenog društvenog sveta.

Da bi se otkrila istina o društvenom svetu, po mišljenju Burdijea, sociolog mora da povezuje posmatranje, razmišljanje i delovanje, rehabilitujući filozofsku koncepciju ideje praxisa povezivanjem objašnjenja određenih praksi i sudova o njima; jer princip praxisa je da neprestano vrši „preinačavanje nužnosti u strategiju“ onoga što se mora i onoga što se želi, razmišljajući i o kategoriji „treba da“,

na tragu Marksa, Bloha, ali i Kanta.¹⁰ Prema tome, on nedvosmisleno prevazilazi i pozitivizam i pragmatizam kao prihvatljivu orijentaciju u sociologiji.

Dakle, čime se Burdije potvrdio kao teoretičar humanističke društvene nauke?

– Prvo, time što vraća društvenoj nauci *život*, jer uzima kao osnovni predmet „svet života“ težeći da ga objasni u njegovoj slojevitosti i višedimenzionalnosti, putem novih pojmova u teoriji i putem produhovljene empirijske analize, odbacujući tezu scijentističke nauke da se društvene pojave i zakonitosti (pravilnosti) mogu tumačiti poput prirodnih zakonitosti;

– drugo, ispitujući socijalne podele i nejednakosti u društvenom svetu on negira tezu *konzervativne dogme* da su to prirodni fenomeni, koji se ne mogu ispravljati društvenim akcijama (uključujući i angažovanje kritičkih intelektualaca);

– treće, njegova sociologija je tesno povezana sa *antropologijom* i mogla bi se nazvati „antropološka sociologija“ (za razliku od formalne i institucionalne sociologije) kao „nauke o čoveku“, koja polazi od pretpostavke ljudskog karaktera svoga predmeta, povezujući subjektivne komponente individualnih aktera i objektivne činioce socijalne situacije, da bi iza „struktura“ i institucija otkrila stvarni svet života i objasnila na kojim se principima on konstituiše i funkcioniše (nasuprot strukturalnoj etnologiji);

– četvrto, Burdije obnavlja *filozofski pristup* u društvenoj nauci, pokazujući da iza svakog teorijskog opredeljenja i empirijskog istraživanja stoji jedan filozofski „pogled na društveni svet“, od kojeg zavisi konceptualni okvir u kojem se konstituiše određena teorija i definiše predmet i metod istraživanja.

Zahvaljujući tome, Burdije je pružio veliki doprinos modernoj sociologiji u objašnjenju značajnih teorijskih pitanja, ali i svojim minucioznim empirijskim istraživanjima ustanovio veze između eksternih i unutrašnjih (socijalnih i individualnih) komponenti društvenog sveta, kojima se sociolozi u prethodnom veku nisu mnogo bavili. Može se zato reći, sa puno argumenata, da je ovaj autor povratio humanistički duh društvenim naukama i dokazao da se samo kompleksnim pristupom može doći do zadovoljavajućih odgovora o čoveku i njegovom svetu, ne skrivajući probleme sa kojima se suočava.

Na osnovu svega toga opravdano se može konstatovati da je Pjer Burdije jedan od najoriginalnijih mislilaca u oblasti društvenih nauka savremene epohe, koji vrši selekciju podsticajnih ideja prethodnika, ali ne upada ni u epigonstvo, ni u sterilni eklektizam, već obogaćuje dosadašnji razvoj sociologije, osposobljavajući je da odgovara na stvarne probleme društvenog sveta putem *otkrivanja istine* u jednom kritičkom pristupu, koji ne skriva ono što je politički nepoželjno i cenzurisano. Drugim rečima, Burdije ne ponavlja ono što su istaknuti kritičari savremenog društva već utvrdili, već pokazuje kako se jednim dubinskim (dijalektičkim)

¹⁰ Kant je odredio kao zadatak filozofije da odgovori na pitanja: šta mogu da saznam, šta mogu da činim, čemu mogu da se nadam.

pristupom i analizom mogu pribaviti potpuniji odgovori na osnovna pitanja o ljudskoj/društvenoj egzistenciji, ali i na čemu treba da se zasnivaju društvene akcije i kakva treba da bude priroda njihovih učesnika kao odgovornih subjekata, da ti odgovori ne bi ostali samo na teorijskom nivou, potvrđujući i potrebu i opravdanost društveno angažovanog intelektualca i u sopstvenoj praksi. On je, na taj način, napravio jasnu distancu u odnosu na „intelektualca“ kao pomagača dominantnih struktura (kao ideologa), ukazujući na činjenicu da se u društvenom svetu neprestano vodi borba između onih koji dominiraju i onih kojima se dominira i zaključujući da je zadatak sociologije da otkrije principe na osnovu kojih se reprodukuju odnosi moći i šta dovodi do kontinuirane podređenosti defavorizovanih slojeva, tj. kako se biološko nasleđe pretvara u socijalno nasleđe.

Literatura

- Bernstein, Basil (1971): *Class, Codes and Control*, London: Routledge.
- Bottomore, Tom (1975): *Sociology as Social Criticism*, London: Allen & Unwin.
- Bourdieu, Pierre (1966): „La transmission de l'héritage culturel“, u Darras (s.l.d.), *Le partage des bénéfices*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Questions de sociologie*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1999a): *Nacrť za jednu teoriju prakse*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bourdieu, Pierre (1999b): *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Bourdieu, Pierre (2004): „Habitus i prostor stilova života“, *Kultura* br.109-112, I, str. 131-170.
- Castoriadis, Cornelius (1986 [1977]): *Domaines de l'homme – Les carrefours du labyrinthe*, Paris: Editions du Seuil.
- Chomsky, Noam (1999): *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad.
- Dilthey, Wilhelm (1980): *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, Beograd: BIGZ.
- Giddens, Anthony (1979): *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Berkeley: University of California Press.
- Godelier, Maurice (1973): *Horison, trajets marxiste en anthropologie*, Paris: François Maspero.
- Gouldner, Alvin (1970): *The Coming Crisis of Western Sociology*, London: Heinemann.
- Habermas, Jürgen (1971): *Theory of Practice*, London: Heinemann.
- Heller, Agnes (1978): *Svakodnevni život*, Beograd: Nolit.
- Levi-Strauss, Claude (1974): *Anthropologie structurale*, Paris: Plon.

- Marcuse, Herbert (1966): *One-Dimensional Man*, Boston: Beacon Press.
- Mills, C. Wright (1959): *Sociological Imagination*, Penguin Books.
- Morin, Edgar (1973): *Le paradigme perdu: la nature humaine*, Paris: Editions du Seuil.
- Pajević, Milica (1999): Pogovor, u: Burdije, Pjer: *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 245-254.
- Piaget, Jean (1970): *L'épistemologie génétique*, Paris: PUF.
- Polanyi, Karl (1999): *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Spasić, Ivana (2004): *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Touraine, Alain (1974): *Pour la sociologie*, Paris: Editions du Seuil.

PIERRE BOURDIEU'S CONTRIBUTION TO THE HUMANIZATION OF THE SOCIAL SCIENCES

Summary: The paper considers Pierre Bourdieu's original contribution to the development of modern sociology from the standpoint of critical humanism, interdisciplinarity in the social sciences, interrelation between theoretical and empirical investigations, and a definition of "scientific objectivity" that reaches beyond the dilemma of objectivism vs. subjectivism. The importance of new concepts (various forms of capital) is emphasized, within which Bourdieu elaborates sociological hypotheses and undertakes empirical studies of major issues and problems of everyday life, constituting his specific "praxeological approach" built around the concept of practice. Through a rational selection of significant ideas of his predecessors Bourdieu builds a novel frame of reference for constituting sociology as a critical science that examines the contradictions of the social world and conflicts within the relations of power. His major intention is to demonstrate that, when the educational process is viewed through the parameters of ideology of domination, biological inheritance turns into social inheritance, and that it is precisely along these lines that continuous reproduction of social inequality ought to be analyzed. Consistently adhering to the idea that a sociologist who keeps away from asking questions when studying the social world is incapable of discovering the truth, Bourdieu has acted as a staunch critic of the "neoliberal invasion", showing how the one-sided economic logic is trying to replace the social logic, inherently connected with the concept of social justice.

Key words: practice, praxeology, social, symbolic and cultural capital, habitus, "scientific objectivity".

Mileva Filipović

Pravni fakultet
Podgorica

Burdjeova sociologija nauke

Sažetak: Predmet ovog članka je da ukaže da neke aspekte dva epistemološka pitanja u okviru Burdjeove odbrane nauke od postmodernističkog relativizma: objektivnosti naučnog znanja i relativizacije naučne istine. Da li konkurencija kompetentnih kolektivnih agenasa u naučnom polju obezbjeđuje naučnoj istini istorijski transcendentan? Da li će ispravljanje pojma naučnog polja pomoći Burdju da samoanalizom dopre do naučne objektivnosti?

Cljučne reči: epistemologija, sociologija nauke, naučna istina, objektivnost, naučno polje.

U fokusu ovog članka je zadnje Burdjeovo predavanje koje je objavljeno u knjizi *Nauka o nauci i refleksivnost* (Bourdieu, 2001). Prije nego pokušam da razumijem kako će Burdje ponuditi rješenje za dva krupna sazajna problema savremene sociologije nauke, potrebno je čini mi se, raščistiti neke terminološke dileme u vezi sa naslovom članka, kao npr: zašto sociologija nauke, ako knjiga nosi naslov *Nauka o nauci i refleksivnost*? Da li je ta nauka sociologija nauke? Zašto ne epistemologija, ako Burdje ističe u ovoj knjizi da svoje razmišljanje o toj nauci smješta u tradiciju francuske filozofije nauke na čelu sa pioniriom epistemologije, Bašlarom? Odgovor je vjerovatno poznat svim poznavacima Burdjevih djela. Bilo da su je zvali epistemologija (Bašlar), istorija nauke (Kangilem), arheologija znanja (Fuko), teorija teorijske prakse (Altiiser), nauka o nauci ili sociologija nauke (Burdje), svi su oni u svoj naučni (disciplinarni) duh i habitus i u svoje naučne prakse strukturisali neke zajedničke ideje i pojmove po kojima su prepoznatljiviji. Ono što razlikuje Burdjeovu sociologiju nauke od filozofskog pristupa nauci je, kako bi rekao Nado (Nadeau, 1991: 11), „radikalna sociologizacija naučnog znanja“ koja se interesuje više za društvene faktore koji utiču na znanje, dok je zadatak filozofije nauke da osvjetli osnovu naučnog znanja, njegovu logičku armaturu i pojmovnu strukturu (Nadeau, 1991: 18).

Pored uticaja ove kritičke racionalističke tradicije Bašlara, Kangilema i Koa-rea, na koju se Burdje često poziva, mislim da je u današnje vrijeme ostao po strani svojevremeno vladajući uticaj pariske strukturalističke škole, na čelu sa

Altiserom, na Burdjeovu misao o naučnom znanju, koji on odriče,¹ ali koji se ne može osporiti, iako su oba uticaja ispreplijetana.

U zajedničku pojmovnu arhitekturu koja čini tzv. zajedničko jezgro Altiserove teorije teorijske prakse i Burdjeove sociologije nauke, pojmova epistemološkog reza, epistemoloških prepreka, epistemološkog raskida, ispravljanja sopstvenih radova (Lecourt, 1978: 67) – uključuje se i uticaj marksizma i strukturalizma (Altiserov marksistički strukturalizam, Burdjeov konstruktivistički ili, za neke, genetski strukturalizam).

Teorijska konstrukcija Pjera Burdjea razvijala se, kao i Altiserova, oko ekonomske analogije različitih vrsta kapitala, interesa, konkurencije u polju, proizvodnje znanja i dr. I kod Altisera i kod Burdjea znanje je proces proizvodnje. Kod Altisera je to proces teorijske proizvodnje, kod Burdjea proces proizvodnje posebne vrste simboličkog kapitala, naučnog kapitala. Za Altisera, strukturu ekonomske proizvodnje čine: predmet, sredstva za proizvodnju i odnosi u kojima se proizvodi, a strukturu procesa proizvodnje znanja čini: predmet saznanja (njegova prvotna materija), vlastita sredstva za proizvodnju i odnosi sa drugim strukturama društva. Altiser eksplicitno utvrđuje tu analogiju između dvije prakse: ekonomske i teorijske. Struktura uslova teorijske prakse („koja se u cjelosti odvija u mišljenju“) određuje mislećem subjektu njegovo mjesto u proizvodnji znanja.

Ovome treba takođe dodati da je Burdjeova sociologija jedan sociološki trezor (Lahire, 1999: 11) u kojem se čuvaju doprinosi različitih, konkurentskih, teorija koje on integriše u svoju sopstvenu konstrukciju.

Kriza legitimiteta naučnosti

Savremena epistemologija društvenih nauka smatra da je predmet proučavanja neodvojiv od akta saznanja, čime se dovodi u pitanje postojanje objektivne stvarnosti koja je nezavisna od načina na koji je subjekt shvata. Društvene činjenice su društveno konstruisane, tako da su društvene nauke, htjele to ili ne, sastavni dio stvarnosti kojom se bave, a to otkriće da stvarnost neumoljivo zavisi od naučnika (subjekta) koji je tumači dovodi do priznanja nemogućnosti jedne naučne istine, do njene relativizacije.

Naučno znanje treba biti objektivno, ako hoće da bude naučno. Ali, objektivnost je shvatana kao odraz stvarnosti, nezavisno od subjekta, naučnika, koji tu stvarnost posmatra ili proučava. Dovoljno je podsjetiti na prvo pravilo Dirke-movog metoda i Veberovu doktrinu vrijednosne neutralnosti. Pitanje je: može li naučnik da se isključi iz svoje vizije društva? Ako ne može, kako izbjeći determinizme tog uključivanja, ne biti zarobljenik te vizije i sebi uskratiti pravo na naučnu istinu?

¹ „Ali, ja se, isto tako, odlučno suprotstavljam filozofiji koja je pokazivala prezir prema društvenim naukama, mislim na Altisera koji pominje 'takozvane društvene nauke' ili Fukoa koji ih je rangirao ispod znanja“ (Bourdieu, 2001: 201).

Ako je tako, ako stvarnost neumoljivo zavisi od subjekta koji je tumači, tj. ako objektivnost počiva na rascjepu subjekta i objekta znanja, onda je nauka, kako kaže Burdje, u opasnosti. Ta opasnost dovodi do pitanja samog postojanja sociologije kao nauke, za šta posebna zasluga pripada postmodernistima koji, relativizirajući naučnu istinu, dovode u pitanje legitimitet sociologije da sebe naziva naukom. Ali nijesu samo postmodernisti osporili objektivnost društvenih nauka. Mnogo ranije, prije njih osporena je Veberova doktrina vrijednosne neutralnosti.

I Burdje je, već krajem sedamdesetih godina prošlog vijeka, u „Paradoksu sociologa“ raspravljao o dva problema, dvije opozicije koje prate društvene nauke čitavim historijskim tokom, opozicije između naučne i zdravorazumske svijesti, odnosno između empirijske ili realistične i konstruktivističke ili idealističke teorije. Ovoj opoziciji odgovara jedna više politička opozicija između naučnog objektivizma i subjektivizma ili spontanizma (Bourdieu, 1979: 86). „Drugim riječima, jedna od prvih lekcija s gledišta epistemologije društvene nauke je da je uzaludno nadati se proizvodnji jedne neutralne nauke, nauke koja se izdiže iznad partija. Ova filozofija društvene nauke je tipično objektivistička filozofija. To je filozofija ... u kojoj je naučnik na položaju Boga oca, iznad sukoba“ (Bourdieu, 1979: 92). Ovaj članak bi se u neku ruku mogao shvatati kao aluzija i odgovor na Altiserovo pitanje: šta razlikuje naučnost od ideološkog? „Epistemološka prepreka“ naučnosti je u tome da je nauka zaražena spontanom naučnom ideologijom ili naučnom filozofijom koju Altiser „jednim konvencionalnim izrazom“ naziva spontanom filozofijom naučnika (Althusser, 1974: 76).

Odbrana nauke

Svojom sociologijom nauke Burdje želi da odbrani nauku od postmodernističkog relativizma. Radi se o sociološkoj, a ne epistemološkoj, ne filozofskoj odbrani. Svoje zadnje predavanje Burdje je upravo posvetio tom cilju, da napravi historijski i sociološku analizu nauke, ali ne da bi relativizirao naučno znanje, već da ga kontroliše i učvrsti.

Mene posebno interesuje na koji način i da li će Burdje uspjeti da riješi dva problema: 1. problem objektivnosti znanja i 2. problem relativizacije, nesigurnosti, pluralizma naučne istine, imajući u vidu rascjep koji postoji u njegovom habitusu između konstruktivizama i strukturalizama, konstruktivizma i determinizma. On će, kako kaže u uvodu knjige u kojoj su objavljena predavanja sa pomenutog kursa, svoje razmišljanje o tome da smjesti u tradiciju francuske filozofije nauke koju su inkarnirali Bašlar,² Kangilem i Koare.

Burdje će prvo u rješavanju ova dva problema pokušati da integriše neke doprinose savremenih teorija i svog članka (starog modela) iz 1975. godine o sociološkim temeljima naučnog znanja, unoseći mu dopune i korekcije.

² Bašlar je bio profesor Kangilemu, koji ga je naslijedio na ENS, a Burdje je bio kod Kangilema prijavio svoj diplomski rad o vremenu, koji je povukao.

Rešenja koja želi da integriše u svoju nauku su: 1. „očaravajuća vizija strukturno-funkcionalističke tradicije“ sociologije nauke, 2. jer se naspram nje izgradila nova, danas vladajuća sociologija nauke koja se oslanja na četiri principa „jakog programa“, koja Burdje prihvata od teorije nauke i koja se moraju uvažavati da bi se izgradila sociološka teorija naučnog znanja.³

Ispravljanje

Burdje će prihvatiti doprinos Tomasa Kuna i reinterpreтираće ga u funkciji sopstvenog modela, ističući momenat da se naučne revolucije ukorijenjuju u paradigmu, da ne postoji tenzija između revolucije i tradicije, već da revolucija implicira tradiciju. Revolucionar je onaj, kaže Burdje, vrlo slobodno tumačeći Kuna, ko vlada kolektivno akumuliranim resursima, i zato nužno čuva ono što prevazilazi. Prevazilazeći te resurse on dovodi u pitanje univerzalne standarde racionalnosti relativizujući ih, ili, tačnije, sociologizujući ih. Svaki naučnik ima interes da prevaziđe rezultate svojih konkurenata, ali to može uraditi samo podređujući se sām istim pravilima kao i konkurenti, a ta pravila su proizvod prethodno akumuliranog naučnog znanja (modeli, teorije, podaci itd.). Zato su revolucionari u naučnom polju skoro uvijek najdublji nosioci naučnog kapitala (Lebaron, 2001: 62).

Zatim se Burdje se ponovo vraća na neka pitanja starog članka⁴ „Specifičnosti naučnog polja i društveni uslovi napretka uma“, da pokaže da je pojam polja koristan kako bi se izbjegle neke greške i riješile određene teškoće koje su pokrenuli drugi pristupi. Kunov pojam naučne zajednice je u širokoj upotrebi u epistemologiji prirodnih i društvenih nauka. Kao poseban način označavanja naučnog svijeta, on se odnosi na grupu čiji su članovi ujedinjeni ciljem i zajedničkom naučnom kulturom. Naučnu zajednicu čine naučnici koji dijele istu naučnu infrastrukturu znanja, iste naučne vrijednosti, norme (naučni etos), pojmovnu konceptualizaciju. Burdje smatra da viziji naučne zajednice izmiče temelj funkcionisanja naučnog svijeta kao svijeta konkurencije: naučnicima su zajedničke stvari koje ih pod određenim uslovima ujedinjuju (naučna zajednica), a pod drugim odvajaju, dijele, suprotstavljaju (naučno polje; Bourdieu, 2002: 93). Zato pojmom naučnog polja želi da ukaže na posebnu vrstu društvenih uslova proizvodnje naučnog znanja. Naučno polje je sistem objektivnih društvenih odnosa između položaja koji su stečeni pomoću prethodnih borbi u konkurenciji za monopol naučnog autoriteta. Postoje dva principa vladavine ili upravljanja u

³ Ta četiri principa koja treba uvažavati da se izgradi sociološka teorija naučnog znanja jesu: 1. uzročnost: predloženo objašnjenje mora biti uzročno; 2. nepristrasnost: sociolog mora biti nepristrasan prema istinitosti ili neistinitosti iskaza o kojima akteri raspravljaju; 3. simetrija: iste vrste uzroka mogu biti korišćene da objasne vjerovanja koja akteri smatraju istinitim, kao i ona koja smatraju lažnim; 4. refleksivnost zahtijeva da i sociologija nauka samu sebe podvrgne tretmanu koji ona primjenjuje (Bourdieu, 2001: 43).

⁴ Pierre Bourdieu, „La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison“, *Revue Sociologie et sociétés*, volume 7 numero 1 /1975, pp. 91-118 (<http://www.erudit.org/revu7socsoc>).

naučnom polju: temporalni i intelektualni, ili naučni. Temporalna moć je upravljane zajedničkim stvarima, odbrana kolektivnih interesa u polju. Naučni kapital je skup osobina koje su proizvod znanja i priznanja naučnika u naučnom polju. Naučna moć je mnogo postojanija od temporalne, univerzitetske moći koja je više vezana za položaj nego za njenog nosioca (Bourdieu, 1984: 104). Naučni kapital može biti akumuliran putevima koji nijesu čisto naučni. Uticaj temporalne moći na naučno polje, kao što su moći ministara i ministarstava, rektora, dekana ili naučnih administracija, vezan je za nacionalne institucije i više je nacionalan, dok je naučni kapital više internacionalan. Moć koju naučna administracija vrši nad naučnim poljima daleko je od toga da se upravlja prema strogo naučnim razmatranjima, naročito kad su u pitanju društvene nauke.

Pojam polja je dozvoljavao da se raskine sa idejom „čiste“ nauke, koja se razvija po unutrašnjoj logici i sa idejom naučne zajednice. Međutim, Burdje će ispraviti svoj članak prihvatanjem pojma naučne zajednice. On ukazuje, ispravljajući svoj članak u svijetlu bašlarovske naučne tradicije, da je pojam polja vizija naučnog svijeta kao rata svih protiv svih, što znači da pojam „zajednice“ označava jedan drugi aspekt naučnog života: oni koji su angažovani u naučnom polju mogu pod određenim uslovima dobiti instrumente kao što su naučne institucije, korporativne organizacije, disciplinarna polja koja funkcionišu nešto kao zajednica upravljajući dijelom zajedničkih interesa i oslanjajući se na zajedničku kulturu. Ali, da se razumije kako zajednica funkcioniše treba uzeti u obzir položaje u polju onih koji je čine i koji njom upravljaju. Da ponovimo, mogu se zapaziti dva principa dominacije u naučnom polju: temporalni i intelektualni. Temporalne vlasti su na strani logike zajedništva, tj. upravljanja javnim poslovima (Bourdieu, 2001: 93, 94), dok je polje podređeno pritiscima spolja i nastanjeno tenzijama.

Burdje smatra, kao i za druge opozicije, kao npr. opoziciju objektivizam/ subjektivizam, da su to debilni parovi, da ne postoji opozicija između naučnog polja i naučne zajednice u kojoj se suprotstavlja konsenzus i sukob. Postoji oblik konsenzusa pomoću sukoba, jer treba, prije svega, da bi se raspravljalo u naučnom polju, da postoji područje saglasnosti o području nesaglasnosti.

Ali, ovo ispravljanje na zadnjem kursu ipak je ostalo nedorečeno. Mislim da je naučna zajednica pojam – epistemološki okvir u kojem i habitus dobija smisao, posebno njegov istorijski transcendental. Nije teško uočiti da, ako naučnu zajednicu čine naučnici koji dijele zajedničku naučnu kulturu, naročito disciplinarnu infrastrukturu znanja, iste zajedničke vrijednosti, naučne prakse, metode i norme, oni su i posjednici, čuvari i prenosioci nekih zajedničkih dispozicija naučnog habitusa. Međutim, Burdje zajednici daje institucionalni smisao i temporalnu moć. Već smo napomenuli da je Burdje prvo odbacio i zamijenio Kunov pojam naučne zajednice pojmom naučnog polja, a zatim ga u zadnjem kursu ispravio i prihvatio. U stvari, iako on to ne kaže, on je to morao uraditi i zbog naučnog habitusa naučnika koji po definiciji pretpostavlja od strane naučnika usvajanje u određenom naučnom polju ili pod-polju date naučne discipline, određenih disci-

plinarnih znanja, normi, vrijednosti, metoda, shema mišljenja, percepcije i procjenjivanja, i simbolički govor nauke – što sve čini da pripadnici tog polja budu ne samo u konkurenciji i borbi, već i u naučnoj zajednici.

Posebnost društvenih nauka

U ovoj istorijskoj i sociološkoj analizi nauke Burdje će, da bi došao do uslova za proizvodnju objektivnog naučnog znanja, ukazati na posebnosti društvenih nauka. Da se razumije glavni princip posebnosti društvenih nauka dovoljno je ispitati kriterij autonomije polja naučne proizvodnje. Zašto društvene nauke imaju toliko muke da im se prizna autonomija, spolja i čak unutra u polju? On smatra da one imaju sljedeće posebnosti: vremenska distanca ima vrlinu koju svi znaju – ona neutralizuje, ali u slučaju sociologije mi smo uvijek na vrelom terenu: oni o kojima pričamo su živi (Bourdieu, 1988: 4). Sociologija trpi jednu vrstu stalnog dokazivanja i mora neprekidno da pravda svoje postojanje, te ne može nikada smatrati svoju egzistenciju stečenom.

Burdjea takođe brinu mediji koji su na putu da se dočepaju moći unutar samog naučnog svijeta znanja, što dovodi u pitanje autonomiju koju su nauke stekle zahvaljujući vjekovnim borbama. Društvene nauke, a posebno sociologija, imaju suviše značajan predmet koji sve interesuje, posebno moćne, da bi im bio odobren isti stepen autonomije kao i drugim naukama. Unutar ovih naučnih, disciplinarnih, pod-naučnih polja vlada zakon ždanovizma: ukoliko naučnik u određenom disciplinarnom polju može manje sebe da istakne po kriterijima naučnosti, utoliko se više poziva na spoljašnje moći da se učvrsti i eventualno trijumfuje u naučnim borbama (Bourdieu, 2002: 116). I, najvažnije, u slučaju društvenih nauka, imamo posla sa dvostrukom konstrukcijom: imamo stvarnost koja je društveno konstruisana i naučnikovu viziju te stvarnosti; Burdjevom riječima: „Društvena nauka je, dakle, jedna društvena konstrukcija društvene konstrukcije“ (Bourdieu, 2001: 172).

Preduslovi naučne objektivnosti

Kako je posebnost društvenih nauka dvostruka društvena konstrukcija, to je potrebno, smatra Burdje, 1. istorizovati subjekt istorizacije i 2. objektivizirati subjekt objektivizacije. Treba osvijetliti ono što je skriveno, što izmiče pogledu nauke, jer se sakriva u samom pogledu naučnika: nesvjesno transcendentalno. Društvene nauke će se iščupati iz procesa relativizacije ako pristupe sopstvenoj svijesti. Taj istorijski transcendental, to istorijsko nesvjesno upisano je u mozak naučnika – u naučni habitus – i društvene uslove u kojima on proizvodi (naučno polje) konstrukcije, (Bourdieu, 2001: 172). Znači, da bi postale, bile objektivne i da bi se iščupale iz relativizacije, društvene nauke treba sebe da uzmu za predmet ispitivanja (da učine svjesnim nesvjesno transcendentalno, ili istorijski transcendental), da objektiviziraju subjekt objektivizacije.

Prisutna i djelujuća prošlost u obliku habitusa mora biti socio-analizirana. Drugim riječima, u centru rada objektivizacije je odnos između samoanalize i analize. Objektivizirati subjekt objektivizacije kao preduslov naučne objektivnosti znači ne samo primijeniti na naučnu praksu naučne metode objektivnosti već i naučno otkriti društvene uslove sociološke konstrukcije i subjekta te konstrukcije.

Takođe se ne smije zaboraviti da nije samo društveni svijet konstruisan već su i sami saznanjući subjekti društveno konstruisani. Ono što treba objektivizirati nije življeno iskustvo saznanjućeg subjekta već društveni uslovi, mogućnosti, posljedice i granice tog iskustva, jer „naučnik je naučno polje koje čini čovjek, čije kognitivne strukture odgovaraju strukturi polja i zbog te činjenice su stalno usklađivane sa očekivanjima upisanim u polje“ (Bourdieu, 2001: 84).

Rad na objektiviziranju subjekta objektivizacije ili refleksivna analiza mora se voditi na tri nivoa:

1. najprije položaj u društvenom prostoru: objektivizirati subjekt objektivizacije u globalnom društvenom prostoru, njegov pripisani položaj, društvenu putanju, društvena i religijska članstva;

2. treba objektivizirati položaj koji zauzima u polju specijalista, i položaj tog polja, te discipline u polju društvenih nauka, svoje navike mišljenja, svoja vjerovanja;

3. treba objektivizirati sve što je vezano za pripadnost skolastičkom svijetu, obraćajući posebno pažnju na iluziju „nezainteresovanog“, odnosno interesa za nezainteresovanost (Bourdieu, 2001: 183-184).

Radi se, kako kaže Burdjev poznati učenik, o trostrukoj istorizaciji: društvenih agenasa, habitusa i polja: „Jedna takva nauka treba, da bi ispunila potpuno svoju misiju, pristupiti *trostrukoj istorizaciji* (podvukao L. V.): istorizaciji *agensa*, počivajući sa demontiranjem društveno konstruisanih shema inkorporiranih u prosuđivanje i praksu (habitus) koji upravlja njegovim ponašanjima i predstavama i usmjerava njegove strategije. Istorizaciji različitih *društvenih svjetova* (polja) u kojima socijalizovani pojedinci ulažu svoje želje i svoje energije....“ (Wacquant, 1995).

Naučne istine

Kako naučna aktivnost proizvodi transistorijske istine, nezavisne od istorije, odvojene od mjesta i trenutka, dakle vječito i univerzalno važeće? Objašnjenje Burdjea je da je svaki naučni čin, kao svaka praksa, proizvod susreta između dvije istorije: istorije inkorporirane u obliku dispozicija i istorije opredmećene u samu strukturu polja, u tehničke predmete, instrumente, spise. Ovi sistemi dispozicija se mijenjaju zavisno od disciplina, ali i od školske ili socijalne putanje. Postoje posebni disciplinarni habitusi. Disciplina je relativno stabilno i određeno polje koje je lako identifikovati, upisana je u institucije, laboratorije,

univerzitetske departmane, časopise, nacionalne i međunarodne instance, procedure potvrđivanja, sisteme preraspodjele nagrada. Disciplina proizvodi jedan „istorijski transcendentan“, disciplinarni habitus kao sistem shema, percepcije i procjene. Ona je određena i osobinama koje duguje svom položaju u hijerarhizovanom prostoru disciplinâ. Naučnici nijesu nikad posebni geniji, već kolektivni subjekti koji, kao inkorporirana kolektivna istorija, aktualizuju svaku relevantnu istoriju svoje nauke: „Ukratko, nauka je jedan ogroman aparat kolektivne konstrukcije, kolektivno korišćen“ (Bourdieu, 2001: 139).

Znači, Burdjeovo objašnjenje da nauka može neprekidno napredovati ka sve većoj racionalnosti, a da ne bude primorana da se poziva na osnivača-čudotvorca, temelji se na činjenici da proizvođači znanja nastoje da imaju najkompetentnije konkurente, najkritičnije i najstrože. Naučni kapital je proizvod priznanja konkurenata. Unutrašnje funkcionisanje polja čini mogućim akumulaciju kontrolisanih znanja koja izmiču relativističkoj redukciji istorije. Burdje osporava naviku misli da opaža znanje kao odnos između posebnog naučnika i objekta. „Istina je uopštena relativnost gledišta, stvorena u ime onoga ko ta gledišta stvara kao takva, obrazujući prostor gledištâ“ (Bourdieu, 2001: 221-222). Taj prostor gledištâ je naučno polje gdje se sučeljavaju suprotstavljena gledišta po uređenim procedurama. Subjekt nauke nije posebni naučnik, već naučno polje kao svijet objektivnih odnosa komunikacije i konkurencije koji su regulisani u pogledu argumentacije i verifikacije (Bourdieu, 2001: 139).

Meni se čini da je u ovom objašnjenju ostalo nejasno kako se može autoanalizom mijenjati disciplinarni dispozitiv naučnika kao struktura dugog trajanja. Da li je dovoljno osvijestiti to istorijsko nesvjesno? Kako pomiriti istorijsko nesvjesno iz habitusa i istorijski transcendentan istine? Ili, npr: ako je u naučnom habitusu „doksozofa“ ili naučnika-posjednika temporalne moći politički argument značajniji od naučnog, kako on da objektivizira svoj tako ideološki utjelovljen habitus u disciplinarnom naučnom polju u kojem je nadmoćnija upravljačka moć? Izvjestan napredak ka više znanja, kaže Burdje u intervjuu „Putevi znanja“, moguć je pod uslovom da se naučni argument ne može ukinuti političkim argumentom: „Relativno autonomno naučno polje sposobno da uspostavi privremene istine koje se mogu odbraniti verifikacijama je ono polje u kojem ova vrsta udarca nije moguća“ (Bourdieu, 1988: 6). Ali, sociologiji uvijek prijete rad njenog nesvjesnog homo academicusa ili, šire, jednog oblika etnocentrizma. I mada Burdje daje epistemološkim preprekama i društvenim faktorima određujuće mjesto u genezi znanja (Lebaron, 2001: 62), strukturalistička i konstruktivistička dimenzija Burdjeove sociologije nauke su tijesno povezane u analizi temelja objektivnosti i subjektivnosti kroz pojam habitusa i polja. Burdjeova odbrana naučne nauke nije filozofska, ni epistemološka, već sociološka.

U istom intervjuu Burdje kaže da vjeruje da je jedan od doprinosa njegovog rada bio da se na samu nauku okrene naučni pogled, da se bez oklijevanja profesionalna misao i klasifikacije uzmu za predmet analize. Burdje misli je ova

refleksivnost krajnje značajna i da treba potčiniti refleksivnoj kritici instrumente kojima se misli stvarnost.

Ovakvo Burdjeovo objašnjenje ne uzima u obzir da se istorijski transcendentan, ili naučna istina, trajno upisana, utjelovljena u naša tijela u obliku trajnih i prenosivih dispozicija ili habitusa, ne može ukinuti prostim naporom volje i osviješćenosti, kao što je i sam to, uz sve uvažavanje različitosti, isticao i za druge oblike habitusa, npr. rodnog (Burdje, 2001). U svom članku o Marselu Mosu Burdje citira njegovu rečenicu za koju smatra da je istovremeno i bilans i program: „Naša sociologija je u ovome (tj. što se tiče podjele po polu) vrlo inferiorna u odnosu na ono što treba biti. Mi smo napravili samo sociologiju muškaraca a ne sociologiju žena, ili oba pola“ (Mauss, 1969 /1932/: 15). Ova rečenica, kaže Burdije, „pokazuje, bez analiziranja, prstom, na radikalni oblik etnocentrizma koji je epistemocentrizam, iluzija koja se sastoji u primjenjivanju na druge ne samo kategorija mišljenja koje su sastavni dio našeg akademskog ‘mentaliteta’, već bi se moglo reći da ova rečenica uvodi u sociologiju homo academicusa kao prethodnika svake sociologije“ (Bourdieu, 2004). Radi li se ovdje o, kako bi rekla Dona Haravej, „identitetskoj“ epistemologiji koja sa stanovišta naučnika (ili drugih stanovišta, npr. žena ili potčinjenih) vidi ono što treba da vidi (Haraway, 1988)?

Krajem 20. i početkom ovog vijeka, poslije cunamija postmodernističkog relativizma, počinje talas odbrane društvenih nauka. U tu odbranu su uključeni različiti i suprotstavljeni misaoni tokovi, a mi smo se samo sa par uprošćenih napomena uključili u raspravu. Danas je epistemološka misao u društvenim naukama, posebno sociologiji, u Francuskoj neodvojiva od imena Žan-Mišela Bertloa (Capeller, 2003), koji takođe smatra da se društvene nauke moraju angažovati u refleksivnosti da bi u dubinu mogle otkriti složenost svojih procesa saznanja. Ali, Bertlo traga za aksiomima, tvrdim jezgrom programa, ispod teorija i naučnih puteva, dakle za epistemološkim programima naučnog znanja, a Burdje za društvenim uticajima, uslovima za proizvodnju tog znanja. Zato, iako govori o nauci o nauci, kod Burdjea se više radi o sociologiji nauke, a kod Bertloa o epistemologiji, ili filozofiji nauke.

Literatura

Althusser, Louis (1974a): *Philosophie et philosophie spontanée des savants*, Paris: François Maspero.

Althusser, Louis (1974b): *Éléments d'autocritique*, Paris: Hachette.

Bachelard, Gaston (1999): *La formation de l'esprit scientifique*, Paris, Librairie philosophique Vrin, 1999. (1-čre édition 1938); chapitre 1-er, Textes de méthodologie en science sociales, choisis et présentés par Bernard Dantier, Site web: <http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques-des-sciences-sociales/index.html>, p. 5.

Bašelar, Gaston (1966): *Racionalni materijalizam*, Beograd: Nolit.

- Berthelot, Jean-Michel (1998): „Les nouveaux défis épistémologiques de la sociologie“, *Sociologie et sociétés*, vol. XXX, nş1, pp. 1-13.
- Berthelot, Jean-Michel (2000): „La constitution épistémologique de la sociologie française“, dans *La sociologie française contemporaine*, pp. 29-43.
- Berthelot, Jean-Michel (2001a): „Les sciences du social“, in: (sous la direc.) *Épistémologie des sciences sociales*, Paris: PUF, pp. 203-265.
- Berthelot, Jean-Michel (2001b): „Programmes, paradigmes, disciplines: pluralité et unité des sciences sociales“ in: (sous la direc.) *Épistémologie des sciences sociales*, Paris: PUF, pp. 457-521.
- Berthelot, Jean-Michel (2002): „Pour un programme sociologique non-réductionniste en études des sciences“, *Revue Européenne des Sciences Sociales*, XL, 124, pp. 233-252.
- Berthelot, Jean-Michel (2003): „Plaidoyer pour un pluralisme sous contraintes“, *Revue Européenne de Sciences Sociales* XLI nş 126, pp. 35-49.
- Bourdieu, Pierre (1975): „La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison“, *Sociologie et sociétés*, VII, 1, pp. 91-118.
- Bourdieu, Pierre (1979): „Le paradoxe du sociologue“, *Sociologie et sociétés*, vol. 11, nş1, pp. 85-94.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Homo academicus*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1988): „Les chemins de la connaissance“, Entretien avec l'historien Roger Chartier, parties: 1, 2, 3, 4, 5, Sociotoile.
- Bourdieu, Pierre (2001), *Science de la science et réflexivité*, Paris: Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre (2002): *Interventions 1961-2001*, Sciences sociales et action politique, Contre-feux, Paris: Agone.
- Bourdieu, Pierre (2004): „Marcel Mauss aujourd'hui“, *Sociologie et sociétés*, vol. 36, nş 2.
- Burdje, Pjer (2001), *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Capeller, Wanda (2003): „Comment les sciences du social se pensent-elles?“, in: *Droit & Société*, Nş 53, pp 1-12.
- Filipović, Mileva (1983): „Neke osnovne Altiserove epistemološke postavke i pojmovi“, *Zbornik Pravnog fakulteta – Podgorica*, br. 10-11, str. 99-111.
- Filipović, Mileva (2000): „Pozitivistička paradigma u sociologiji“, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU*, Podgorica, broj 13, str. 173-183.
- Hamel, Jacques (1997): *Précis d'épistémologie de la sociologie*, Montréal-Paris: L'Harmattan, (<http://www.uqac.ca/Classiques-des-sciences-sociales>)
- Haraway, Donna (1988): „Savoirs situés (la question de la science dans le féminisme et le privilège de la perspective partielle)“, *Complément de Multitudes*, 12, p. 1-25 (<http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id-article=1293>)
- Knorr Cetina, Karin (1998): „Les épistémés de la société: l'enclavement du savoir dans les structures sociales“, *Sociologie et sociétés*, vol. XXX, n° 1, p. 1-16.

- Lahire, Bernard (1999): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu, dettes et critiques*, Paris: Éditions la Découverte.
- Lebaron, Frédéric (2001): „Le structuralisme génétique“, in: sous la direction de Jean-Michel Berthelot, *La sociologie française contemporaine*, Paris: Quadrige/PUF, pp. 59-69.
- Lecourt, Dominique (1978): *Pour une critique de l'épistémologie (Bachelard, Canguilhem, Foucault)*, Paris: François Maspero.
- Liotar, Žan-Fransua (1998): *Sostoianie postmoderna*, Moskva: Institut Eksperimental'noi sociologii/Izdatel'stvo ALETEYA.
- Morin, Edgar (1999): *Les sept Savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, Paris: UNESCO (Site Web officiel de l'UNESCO, octobre 1999), p. 54.
- Nadeau, Robert (1991): „Trois images de la science“, Colloque „Épistémologie et critique sociale des sciences“, *Philosopher*, Nş11, pp. 21-39.
- Prigogine, Y., Stenger, I. (1992): *Entre le temps et l'Éternité*, Paris: Flammarion.
- Wacquant, Lođc (1995): „Durkheim et Bourdieu: le socle commun et ses fissures“, *Critique* 579-580 (Septembre 1995, numéro spécial double sur P. Bourdieu), pp. 646-660.
- Wallerstein, Immanuel (2001), „Le temps et la durée“, in: Prigogine, Ilya (2001), *L'homme devant l'incertain*, Paris: Odile Jacob, pp. 159-170.
- Wallerstein, Immanuel (1995): „Les sciences sociales battent de l'aile. Quel phénix en renaîtra? Perspectives théoriques“, *Cahiers de recherche sociologique*, Montréal, nş 24, pp. 209-222.

LA SOCIOLOGIE DE LA SCIENCE DE PIERRE BOURDIEU

Resumé: L'objet de cet article est de mettre en évidence quelques aspects épistémologiques de deux questions dans le cadre de la protection de la science contre le relativisme postmoderniste. Les deux questions sont: l'objectivité de la connaissance scientifique et relativité de la vérité scientifique. La concurrence des agents collectifs compétents dans le champ scientifique assurera-t-elle à la vérité scientifique un transcendantal historique? La rectification de la notion du champ scientifique aidera-t-il à Bourdieu pour parvenir à l'objectivité scientifique?

Mots clés: épistémologie, sociologie de la science, vérité scientifique, objectivité, champ scientifique.

ŠKOLA I REPRODUKCIJA
NEJEDNAKOSTI

Dragan Koković

Odsek za sociologiju

Filozofski fakultet

Novi Sad

Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje

Sažetak: „Kulturni kapital“ i kulturni nivoi doprinose određivanju školskog ponašanja i stavova prema školi koji čine osnov eliminisanja dece različitih klasa. Danas se sve češće govori o različitoj raspodeli „kulturnog kapitala“ i različitim moralnim stanjima klase kojima se tumači nejednakost društvenih grupa u obrazovanju i školskoj selekciji. Škola formalno izjednačava decu koja su različito pripremljena da to pravo iskoriste. Ima mišljenja da sociološko objašnjenje može najpotpunije identifikovati nejednakost uspeha, koji se vrlo često pripisuje nejednakostima u obdarenosti učenika. Uticaj kulturnih privilegija i kulturnog kapitala nije vidljiv samo u svojim površnim oblicima. Kulturni elementi takođe mogu proizvesti podelu klasa na statusne grupe, često oformljene na temelju nacionalne ili etničke pripadnosti. Statusne grupe zajedničku kulturu koriste kao znak raspoznavanja grupne pripadnosti. Uloga obrazovanja se ogledala u povećanju duhovnog kapitala, elitizma i povlastica. U ranijim vremenima to je bilo važnije od uloge podsticanja kritičkog mišljenja. Kulturne dimenzije obrazovanja i kulturni stilovi proističu iz pripadništva nekoj potkulturnoj grupi. Uspeh u školi zavisi od kulturnog nivoa. Stavovi i orijentacije su nedejiljivi deo kulture. Pripadnici radničke klase koji se školuju pod jakim su psihičkim opterećenjima, često se orijentišu na sadašnjost, „radost trenutka“ i ne žrtvuju se za neku buduću nagradu. Orijentacija na sadašnjost može još više da redukuje motivaciju za uspeh u školovanju višeg stupnja.

Gljučne reči: kulturni kapital, kulturne privilegije, obrazovanje, društvene grupe, nejednakost.

U savremenim istraživanjima sve su češće u opticaju pojmovi društvenog i kulturnog kapitala. Primetno je da mnogi sociolozi, kao i ekonomisti, nisu zadovoljni zbog sve šire upotrebe izraza „društveni kapital“. Sociolozi ga vide kao nastojanje i želju ekonomista da dominiraju društvenim naukama, a ekonomisti ga smatraju nejasnim konceptom koji je teško ili gotovo nemoguće kvantitativno izraziti. Imajući u vidu da se pod društvenim kapitalom podrazumeva mera socijalne kohezije, kooperativnost u društvenim odnosima kao i norme poštenja, merenje ukupnih kohezivnih i kooperativnih odnosa nije nimalo lak zadatak.

Ovim konstatacijama treba dodati da se u tranziciji, poput naše, pozitivni socijalni kapital teško uspostavlja u nekim većim razmerama.

Mnoga istraživanja su utvrdila da uspeh u školi zavisi od kulturnih nivoa i kulturnog kapitala i da su životne orijentacije i stavovi nedeljivi deo kulture.

Osnovna pitanja u vezi sa kulturnim kapitalom i kulturnom reprodukcijom mogu se formulisati na sledeći način: Postoji li reprodukcija školskih nejednakosti? Da li te nejednakosti škola ublažava ili naglašava? Na koji način školska hijerarhija (hijerarhija školskih sposobnosti) utiče na poredak društvenih kvalifikacija?

Kulturna reprodukcija predstavlja socijalni proces kroz koji se kultura reprodukuje preko generacija putem socijalizacije i kroz uticaj glavnih institucija. Za razumevanje procesa kulturne reprodukcije neophodna je analiza društvene strukture, strukture institucija koje šire kulturu, kao i analiza nasleđa i različitih puteva nastanka ovog nasleđa. Po Burdijeu, kulturne privilegije se socijalnim nasleđem pretvaraju u individualnu darovitost ili ličnu sposobnost.

Kulturni kapital je pogodno analitičko sredstvo za izražavanje specifičnih društvenih struktura koje reprodukuju nejednakosti u obrazovnim procesima. Priroda kulturnog kapitala zavisi od mogućnosti pristupa društvenim resursima koji nisu pravično raspodeljeni. Kulturni kapital predstavlja korisno sredstvo za otkrivanje načina na koje pojedinci grupe i društva proizvode, posreduju i upotrebljavaju neekonomske resurse. Ovakvo određenje kulturnog kapitala označava da, u različitim društvenim uslovima, ekonomski resursi predstavljaju samo jedan podsistem.¹

Pjer Burdije tvrdi da je uloga obrazovanja „društvena funkcija eliminacije“ nižih klasa (pre svega radničke klase) koje ne pripadaju dominantnoj kulturi. Na taj način obrazovanje i školovanje doprinose društvenoj reprodukciji – reprodukciji odnosa moći, povlastica i društvenih uticaja, održavanje moći dominantnih klasa. Kulturna reprodukcija odnosi se na načine na koje škola, zajedno sa drugim institucijama, pomaže u neprekidnom održavanju društveno-ekonomskih nejednakosti iz generacije u generaciju. Škole to čine kroz *skriveni nastavni plan* i na taj način utiču na usvajanje stavova, navika i sistema vrednosti. Mnogobrojna istraživanja posvećena su pitanjima školovanja i društvenim nejednakostima.

P. Burdije smatra da reprodukcija društvenih nejednakosti u školi zavisi od prirode školskog kulturnog modela. Taj kulturni model, premda je definisan

¹ U analizama kulturne reprodukcije i kulturnog kapitala korisno je uvesti i koncept „simboličkog nasilja“. Ideju simboličkog nasilja prvi je lansirao Pjer Burdije i on se odnosi na nametanje kulture vladajuće klase potčinjenim grupama i, posebno, procesa u kome se te potčinjene grupe primoravaju da vladajuću kulturu priznaju kao legitimnu, a vlastitu kao nelegitimnu (Berk, 2002: 93). Simboličko nasilje se najčešće pominje u vezi sa školom i pedagoškim činom. Škola vrlo često zna vršiti prinudu, pretvarajući pedagoško delovanje u simboličko nasilje. Vlast simboličkog nasilja je svaka vlast koja ume nametnuti značenja kao legitimna. Na taj način se stvarnoj moći pridodaje simbolička sila.

po svoj autonomiji i po svojoj proklamovanoj distanci u odnosu na različite društvene kulture, zapravo mobilije jedan skup sposobnosti kulturnih i verbalnih dispozicija, jedan habitus blizak habitusu dominantnih klasa. Upravo zbog toga što učenici koji potiču iz društveno i kulturno povlašćenih sredina raspolazu jednom kulturnom kompetencijom koja im omogućava da ovladaju igrama i školskom kulturom, što takođe imaju visok nivo ambicije, oni na kraju zauzimaju školski visoke položaje. U toj perspektivi, iskustvo učenika je shvaćeno kao test akulturacije, susreta između jedne klasne kulture određene društvenim položajem aktera i školske kulture čija je kulturna i pedagoška arbitarnost bliska kulturnim orijentacijama dominantnih klasa. (Dibe, 2002: 13-14)

Francuski sociolog Rejmon Budon je razmatrao odnos između društvene klase i obrazovanja na temelju „dvokomponentnog postignuća.“ Prva komponenta je „primarni učinak stratifikacije“ i on uključuje potkulturne razlike između klasa. Uz uvažavanje potkulturnih razlika, vrednosti i stavova u reprodukciju društvenih nejednakosti koje nastaju u mogućnostima obrazovanja, ističe se drugi, „sekundarni učinak stratifikacije“ kao još važniji, jer obuhvata stvarni položaj nekog pojedinca u klasnoj strukturi. Za ovaj drugi učinak upotrebljava se i termin „poziciona teorija“. Sama činjenica da ljudi kreću sa različitim položajima mora uroditi nejednakošću u obrazovnim mogućnostima. Tako, na primer, ako dete iz gornje srednje klase izabere građevinarstvo ili ugostiteljstvo, njegov izbor će se smatrati društvenim padom i dovešće do društvene degradacije.

Škola je, dakle, jedan od središnjih mehanizama socijalne mašine za reprodukciju nejednakosti; ona prikriva jednu istinsku društvenu aristokratiju i kiti je ukrasima meritokratije. Dobijanje društvenih povlastica, naime, tesno zavisi od posedovanja školskih zvanja, a ta su zvanja, po Burdijeovom mišljenju, utoliko dostupnija što su agenti obdareni jednom legitimnom kulturom koju prenosi i visoko uvažava škola: reč je o kulturi vladajućih klasa. Škola uspeva da ubedi razbaštinjene da oni svoju školsku i društvenu sudbinu duguju nedostatku nadarenosti ili zasluga utoliko lakše što upravo nedostatak legitime kulture isključuje mogućnost sticanja svesti o tom procesu simboličke dominacije. (Lalman, 2004: 79)

Sociološka istraživanja pokušavaju da objasne pravu prirodu nejednakosti uspeha, koji se vrlo često pripisuje nejednakostima u obdarenosti učenika. Uticaj kulturnih privilegija i kulturnog kapitala nije vidljiv samo u svojim površnim oblicima. Kulturni elementi takođe mogu proizvesti podelu klasa na statusne grupe oformljene na temeljima nacionalne ili etničke pripadnosti. Statusne grupe zajedničku kulturu koriste kao znak raspoznavanja grupne pripadnosti. Uloga obrazovanja bila je vidljiva u povećanju duhovnog kapitala, elitizma i povlastica. Kulturni kapital i kulturni nivoi doprinose određivanju školskog ponašanja, školskih obrazaca i stavova koji čine osnov eliminisanja dece nižih klasa. Iako uspeh u školi direktno vezan za kulturni kapital i nasleđen od porodične sredine

ima važnu ulogu u izboru i orijentaciji, čini se da je prava determinančna u tom izboru stav porodice prema školi.

Jednostavno rečeno, *kultura se zaustavlja na granicama klase* koja nameće značenja kao legitimna. Svi ovi procesi proizlaze iz raspodele društvene moći, što znači da *nema simboličke moći bez društvene moći*. Poznavanje simboličkog diskursa ili potpuno razumevanje kultivisanog diskursa, po mišljenju Burdijea, pretpostavlja: prvo, poznavanje društvenih uslova proizvodnje društvene (a ne samo jezičke) kompetencije proizvođača, koji u svakoj svojoj proizvodnji angažuju sve svoje osobine (one koje određuju njihov položaj u društvenoj strukturi, a takođe u strukturi specijalizovanog proizvodnog polja); i, drugo, poznavanje uslova *eksploatacije* te kompetencije, specifičnog zakona dotičnog tržišta, koje se ovom slučaju podudara sa samim proizvodnim poljem (jer osnovnu karakteristiku kultivirane proizvodnje predstavlja činjenica da njezinu klijentelu sačinjava skup drugih proizvođača, tj. konkurenata; Bourdieu, 1992: 65). Burdije daje prednost fleksibilnom poimanju strukture kao „polja“ ili skupa polja (privredno polje, versko polje, kulturno polje, književno polje). Društveni akteri se definišu svojim relativnim položajima u ovom prostoru, koji Burdije opisuje i kao „polje sila“ koje onima što u njega stupaju nameće određene odnose, „odnose koji se nisu svodili na namere pojedinih aktera ili čak neposredne interakcije između aktera“ (Berk, 2002: 118).

Dominantna kultura je kulturni kapital jer se ona, putem obrazovnog sistema, može prevesti u bogatstvo i moć. „Kao preobraženi i samim tim prikriveni oblik ‘ekonomskog’ kapitala, simbolički kapital proizvodi, ovde kao i drugde, sebi svojstven efekat utoliko, i samo utoliko što prikriva činjenicu da se te ‘materijalne’ vrste kapitala nalaze u njegovoj osnovi i, u krajnjoj analizi, u osnovi njegovih efekata“ (Burdije, 1999: 220).²

Obrazovni uspeh je povezan sa kulturnim kapitalom koje grupe poseduju. Subkultura srednje klase bliža je dominantnoj kulturi.

Najpovlašćeniji studenti ne duguju sredini iz koje potiču samo određene navike, pripremljenost i stavove koji im neposredno služe u njihovim školskim zadacima; oni od nje takođe nasleđuju znanja i umeće (*savoir-faire*), ukuse... Mereno u bilo kojoj oblasti kulture – pozorištu, muzici, slikarstvu, džezu ili filmu – znanja studenata su tim bogatija i šira, što je njihovo društveno

² Kulturni kapital nije ravnomerno raspoređen u čitavoj klasnoj strukturi i to je glavni razlog klasnih razlika u obrazovnom postignuću. „Ako znamo da je simbolički kapital *kredit*, ali u najširem smislu reči, odnosno svojevrzni predujam koji grupa i samo grupa može odobriti onima koji joj daju najviše materijalnih i simboličkih *garancija*, jasno vidimo da je prikazivanje simboličkog kapitala (koje je uvek veoma skupo na ekonomskom planu) jedan od mehanizama koji čine (što je bez sumnje univerzalno) da kapital ide ka kapitalu. Dakle, ekonomsku racionalnost ponašanja koje ekonomizam smatra apsurdnim možemo shvatiti samo pod uslovom da utvrdimo *potpunu evidenciju* simboličkih profita a da pri tom imamo na umu da nema razlike između simboličkih i materijalnih delova imetka“ (Burdije, 1999: 216).

poreklo više. Ako u snažnim varijacijama u pogledu sviranja nekog muzičkog instrumenta, poznavanja pozorišnih komada kroz predstave ili klasične muzike kroz koncerte nema ničeg iznenađujućeg, jer se ovde kumuliraju efekti klasnih kulturnih navika i ekonomskih činilaca, značajno je da se studenti i dalje jasno razlikuju prema svom socijalnom poreklu, kad je u pitanju posećivanje muzeja, pa čak i poznavanje istorije džeza ili filma, koji se često predstavljaju kao masovna umetnost. (Bourdieu and Passeron, 1977: 113)

Ukusi u slikarstvu, filmu, muzici i jelu povezani su sa vaspitanjem i obrazovanjem. Na značaju sve više dobija stil i forma u odnosu na sadržaj. Način na koji učenici prikazuju svoj rad važniji je od sadržaja. I na ovaj način, društvene nejednakosti se reprodukuju u obrazovanju i tako postaju legitimne.

Istraživači su, takođe, uočili raznolikosti jezika i govornih varijacija i njihov uticaj na obrazovno postignuće.

Bazil Bernstajn je pravio razliku između *narodnog* i *formalnog* jezika, da bi kasnije ove formulacije preoblikovao u *ograničeni* i *razrađeni govorni obrazac*. *Narodni jezik* i ograničeni kod gotovo isključivo se koriste u nižim slojevima (radničkoj klasi), dok se formalnim jezikom i razrađenim govornim kodom najčešće koristi srednja klasa. Razmišljajući sociološki, Bernstajn je došao do zaključka da socijalna (klasno-slojna) struktura društva određuje prirodu društvenih odnosa među ljudima koji, opet, konstituišu i određuju različite lingvističke kodove. Niže klase orijentisane su na održavanje solidarnosti, prijateljskih i drugarskih veza, na kratkoročne ciljeve i život u sadašnjosti, dok je sistem srednje klase orijentisan na izražavanje individualnih razlika i dugoročnih ciljeva. Kao rezultat ovakvih odnosa javljaju se dva različita lingvistička koda. Bernstajn je primetio da je često navođeno siromaštvo rečnika neobrazovanih, odraslih i dece iz nižih klasa manje značajno od njihove nesposobnosti da koriste formalne mogućnosti jezika na planu sintakse i gramatičkih pravila. Deca iz nižih društvenih slojeva obično govore u kratkim rečenicama koje su uz to često nesređene i nedovršene. Njihov jezički iskaz obično „ne speluje“ čitavu situaciju na koju se odnosi, već se velikim delom oslanja na kontekst. Otud se događa da, ukoliko se do kraja ne poznaje čitav kontekst, takav govor postaje nerazumljiv za druge. Zato se prilikom isticanja nečega dete često potpomaže gestovima i ponavljanjem, umesto da rečenica varira tako da što preciznije iskaže njeno značenje. Reči koje označavaju neke odnose obično se malo koriste, ili se uopšte ne koriste. Konačno, nedovoljno se koriste mogućnosti engleskog jezika u pogledu izražavanja vremenskih razlika upotrebom različitih glagolskih vremena (Šmit, 1999: 156-157).

Narodni jezik, ili ograničeni govorni obrazac, karakteriše kruta sintaksa i nedovoljno korišćenje formalnih mogućnosti verbalne organizacije. Ovakva vrsta govora utiče na mišljenje pojedinca i grupa. Škola prenosi i razvija „univerzalni poredak značenja“. Ova orijentacija dovodi dete iz radničke klase u nepovoljan položaj, jer se ono koristi ograničenim govornim obrascem, i primorano je da uloži poseban napor da bi ovaj hendikep nadoknadilo.

Ograničeni govorni obrazac unapred smanjuje mogućnosti učenika iz radničke klase da usvoji neka znanja koja obrazovanje zahteva i potencira. Za školu nije karakterističan „jezik stenograma“, pojednostavljena struktura govora; u njoj se leksika ne crpi iz uskog kruga reči. Škola traži diferencijacije između predmeta i događaja, analizu odnosa između njih. Ona traži uopštavanja i bavljenje pojmovima višeg nivoa. Sve ovo, dakle, pripada formalnom obrazovanju. Ograničeni govorni obrazac i ograničeni sistem znakova delimično objašnjavaju njihove slabe rezultate i motive postignuća. I druga istraživanja (psihološka) dokazuju kako su govorni obrasci pripadnika sa nižim primanjima značajni za njihove rezultate i dostignuća u obrazovanju. Tvrdi se, kategorički, za razliku od Bernstajna koji je oprezan i koji svoje zaključke prezentira sa dosta ograda, „kako su govorni obrasci crnaca i belaca s niskim primanjima u Americi inferiorni u svakom pogledu govornim obrascima pripadnika skupina s višim primanjima“ (Haralambos, 1989: 197).

Za razliku od ograničenog, koji sputava komunikaciju i njeno razjašnjenje jer je u funkciji održanja autoriteta, *razrađeni govorni obrazac* (formalni jezik) razvija ideje i podučava. Dok niže klase koriste izraze „zar ne“, „mislite“, „znate šta“ itd, pripadnici srednje klase češće koriste „ja“.

U prvom primeru koji je naveden u narednoj fusnoti, način govora majke odnosi se na održavanje autoriteta a ne na pružanje informacija. U drugom, u kojem je prikazana majka iz srednje klase, naglasak je na razlogu, uzroku i posledici. To je pre postupak podučavanja nego odražavanja autoriteta.³

Na oba primera je najbolje pokazano kako socijalna struktura društva, tačnije klasni sistem, određuje prirodu društvenih odnosa sa ljudima koji koriste različite lingvističke kodove. Srednja klasa i niža radnička klasa imaju različite sisteme društvenih odnosa – uređenih prema potrebi. Sistem nižih klasa orijentisan je na održavanje prijateljskih odnosa i solidarnost, dok je sistem srednje klase orijentisan na izražavanje individualnih razlika i dugoročnih ciljeva.

³ O ovim razlikama jasno govore uzorci govora na koje se poziva Bernstajn (navedeno prema: Šmit, 1999: 157-158):

I. Niža klasa

Majka: Uhvati se za držač.

Dete: Zašto?

Majka: Drži se.

Dete: Zašto?

Majka: Zar ti nisam rekla da se držiš?

II. Viša klasa

Majka: Dušo, uhvati se za držač.

Dete: Zašto?

Majka: Ako se ne držiš, poletećeš napred i pašćeš.

Dete: Zašto?

Majka: Zato što autobus može naglo da zakoči pa ćeš poleteti na sedište ispred sebe.

Dete: Zašto?

Majka: Hajde, dušo, drži se i ne izvodi više!

Razlike u govornim obrascima su glavni razlozi što deca iz nižih klasa nailaze na teškoće u pokušajima da savladaju obrazovne zadatke, onako kako su oni postavljeni u školama uobičajenim po zahtevima srednje klase. Mnoga istraživanja su pokazala da postoje i značajne razlike u sposobnosti razumevanja različitih struktura rečenica među decom iz niže radničke klase i srednje klase pred polazak u obdanište. Međutim, obrazovanje dobijeno u predškolskoj ustanovi vrlo je korisno za razvoj receptivnog govora dece iz niže radničke klase i, zahvaljujući tome, ona se uzdižu na nivo svojih vršnjaka iz srednje klase. Ovakvi rezultati, dobijeni na deci iz radničke klase, u kontradikciji su sa prilično olakim tvrdnjama nekih teoretičara jezika koji ističu da brzina ovladavanja jezikom predstavlja dokaz njihovih teorijskih postavki da je razvoj jezika u velikoj meri unutrašnje determinisan i da postoji urođena šema usvajanja jezika. Očigledno zaboravljaju da decu iz niže radničke klase ometa kulturni nivo porodice (kultura siromaštva) kao i teškoća njihovih nastavnika da razumeju tu kulturu. Nasuprot tome, mnoga deca predškolskog uzrasta iz srednje klase poseduju širi rečnik i sposobnost čitanja koju neguju roditelji, a socijalizaciju u školi dopunjuje i potkrepljuje proces socijalizacije koji se vrši u porodici (Veldal, 1979: 64, 79). Pod socijalizacijom se ovde podrazumeva mogućnost interpretiranja jednog relevantnog i bliskog iskustva koje menja neko prethodno razumevanje stvari. U ovom slučaju lako je uvideti kako dete u razvoju stiče sposobnosti i doživljava poteškoće ne zbog prirodnog procesa sazrevanja ili svesnog vaspitanja od strane njegovih roditelja i učitelja, već zahvaljujući odnosima koji preovladavaju u toj porodici, predstavama o vrednostima s gledišta roditelja, kao stavovima i govornima navikama društvene okoline. *Dete se sve više posmatra kao ljudski kapital, a vaspitanje nam za to daje dobar primer. U prošlosti odrastanje nije bilo povezano sa ekonomskim procesima; ono što bi deca naučila kod kuće nije bilo deficitarna roba. Odrastanje se, uz retke izuzetke, nije moglo definisati kao ulaganje kapitala u svrhu obrazovanja radne snage. Danas je sve to drugačije. Roditelji su samo „pomoćnici“ nastavnog osoblja u obrazovnom sistemu. U ekonomskom žargonu reklo bi se da su oni odgovorni za primarni input ljudskog kapitala kako bi se njihovo dete kvalifikovalo kao „homo economicus“.*

Kad deca krenu u prvi razred možemo zapaziti velike razlike u njihovoj verbalnoj i matematičkoj kompetenciji. To odražava njihove urođene sposobnosti, ali i količinu ljudskog kapitala uloženog u dete do šeste godine njegovog života. Ta rezerva kapitala opet odražava različito ulaganje vremena i druge napore koje su uložili roditelji, nastavnici, braća i sestre, detetovi vršnjaci i samo dete. Proces sticanja predškolskog ljudskog kapitala analogan je sticanju ljudskog kapitala u školi i u stručnom obrazovanju. (Leibowith, 1974)

Deca iz nižih klasa su socijalno i lingvistički deprivirana: imaju teškoća u proširivanju rečnika, funkcija verbalnog planiranja im je ograničena, a mišljenje kruto; sve to, u velikoj meri, ograničava broj novih odnosa koje mogu uspo-

stavljati. Deca iz nižih klasa ne pokazuju naročitu želju za lingvističkim usavršavanjem i, uopšte, vrlo malo pažnje poklanjaju obrazovanju.⁴

Srednja klasa nameće određeni stil življenja i kroz jezik koji koristi. Očigledno je da različite društvene klase spontano stvaraju, ali i *održavaju različite oblike govora i jezičkih obrazaca, u skladu sa posebnim potrebama i vrednostima određene kulture*. Sve ovo utiče na neprekidno održavanje razlika među klasama, razlika koje utiču na održavanje određenog društvenog poretka. Analizom dva govorna obrasca može se uočiti da čak i tanane razlike u veštini govora *označavaju inferiornu ili superiornu poziciju u društvu*. Dakle, jezik je sredstvo socijalne kontrole na čiji razvoj utiče socijalni kontekst i društveno okruženje.

Obrazovni sistem je naročito delotvoran u održavanju moći vladajućih klasa, jer se prikazuje kao neutralan faktor koji je utemeljen na meritokratskim načelima i navodno svima priznaje jednake šanse. Na taj način se prikriva da se obrazovanje u praksi najviše bavi „reprodukcijom stabilnog poretka“ (Dibe, 2002: 14-15).

Burdijeova istraživanja socijalnog i kulturnog kapitala imala su veliki uticaj na savremeno sagledavanje veze ekonomskih i kulturnih procesa.

Oslanjajući se na Burdijea, tvrdimo da resursi uopšte, stavovi i norme, kao i poverenje i uzajamnost ali i društvene infrastrukture kao što su mreže i udruženja, ne mogu opravdano da se shvate kao društveni kapital po sebi. Društveni odnosi mogu ali i ne moraju da olakšavaju pojedinčevu i kolektivno delanje – i prema tome da funkcionišu kao društveni kapital – što zavisi od specifičnog konteksta u kojemu su generisani. Nadalje, ako priroda društvenog kapitala zavisi od konteksta, pristupi društvenim resursima nisu posredovani pravično niti su jednako raspodeljeni – kao što Burdije otvoreno priznaje. Da bi se društveni odnosi preobrtili u društveni kapital, neophodna je percepcija o tome da specifičan resurs postoji, kao i određeni oblik društvenog odnosa koji pojedincu ili grupi omogućava pristup tom društvenom resursu. (*Posle Tokvila*, 2004: 53)

Pjer Burdije na najbolji način pokazuje kako struktura obrazovanja i pedagoški procesi koji iz nje proističu u potpunosti obezbeđuju reprodukciju postojećih klasa i grupa. Možda mu se može zameriti što u njegovim radovima na ovu temu nedostaju analize i istorijske paralele kada su se obrazovne reforme i društvene promene dešavale istovremeno. Međutim, on ubedljivo dokazuje da se u postojećim društvenim odnosima u sistemu obrazovanja skoro ništa ne menja. Nije slučajno da jedan njegov rad nosi naslov „Škola kao konzervativna snaga“. Po

⁴ Istraživači su utvrdili da „deca iz niže radničke klase ometa kulturni nivo porodice (čiji je deo i ekonomsko siromaštvo) kao i slabost njihovih nastavnika da razlikuju tu kulturu. Nasuprot tome, mnoga deca predškolskog uzrasta iz srednje klase *poseduju širi rečnik i sposobnost čitanja koji neguju roditelji, a socijalizaciju u školi dopunjuje i potkrepljuje proces socijalizacije koji se vrši u porodici*“ (Veldal, 1979: 64).

svemu sudeći, svoja istraživanja Burdije je započeo razočaran rezultatima studentskog pokreta u Francuskoj 1968. godine, i uopšte gubljenjem „utopijske energije“ i propadanjem radikalnog studentskog pokreta u drugim zemljama.

Literatura

- Berk, P. (2002): *Istorija i društvena teorija*, Beograd: Equilibrium.
- Bernstajn, B. (1979): *Jezik i društvene klase*, Beograd: BIGZ.
- Bourdieu, P., Passeron J.C. (1977): *Reproduction in Education, Society and Culture*, London.
- Bourdieu, P. (1992): *Što znači govoriti*, Zagreb: Naprijed.
- Burdije, P. (1999): *Nacrt za jednu teoriju prakse*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dibe, F. (2002): *Srednjoškolci*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Fukujama, F. (2004): „Društveni kapital“, u zborniku: *Kultura je važna*, Beograd: Plato.
- Haralambos, M. (1989): *Uvod u sociologiju*, Zagreb: Globus.
- Koković, D. (1994): *Sociologija obrazovanja*, Novi Sad: Matica Srpska.
- Lalman, M. (2004): *Istorija socioloških ideja II*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Leibowith, A. (1974): *Home Investment in Children*, Chicago.
- Posle Tokvila* (2004): Zbornik radova *Posle Tokvila: Debata o građanskom društvu i društvenom kapitalu u uporednoj perspektivi*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Proturječja* (1986): Zbornik radova *Proturječna suvremenog obrazovanja*, Zagreb.
- Serpal, R. (1978): *Uticaj kulture na ponašanje*, Beograd: Nolit.
- Šmit, V.H.O. (1999): *Razvoj deteta*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Veldal, K. (1979): *Društveno ponašanje*, Beograd: Nolit.

CULTURAL CAPITAL AND COMPENSATORY EDUCATION

Summary: “Cultural capital” and cultural levels contribute to determining school behavior and attitudes towards the school that are the basis of elimination of children from different class backgrounds. Nowadays the differential distribution of “cultural capital” and differential moral conditions of classes are increasingly invoked to explain inequality among social groups in education and school selection. While the school formally makes children equal, they are differently prepared to use this right. Some authors argue that the sociological explanation can most adequately identify differences in success, which is very often ascribed to pupils’ unequal talents. The influence of cultural privileges and cultural capital is not visible only in its superficial manifestations. Cultural elements may also produce the division of classes into status groups, often formed on the basis of national or ethnic membership. Status groups use shared culture as a marker of belonging to the group. The role of education used to be enhancing intellectual capital, elitism and privileges. In earlier times, this was more important than encouraging critical thinking. The cultural dimensions of education and cultural styles derive from membership in different subcultural groups. School success depends on cultural level. Attitudes and orientations are integral part of culture. Members of the working class that go to school are under powerful psychological strain; they are often oriented to the present, to the “joy of the moment” and unwilling to make sacrifices for the sake of some future reward. Orientation to the present can further reduce motivation for achieving success in higher-level education.

Key words: cultural capital, cultural privileges, education, social groups, inequality.

Jana Baćević

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

Filozofski fakultet

Beograd

Kraljev savetnik ili kraljeva luda? Pjer Burdije i antropologija obrazovanja u Srbiji danas¹

Sažetak: U ovom radu bavim se pitanjem odgovornosti intelektualaca i praktičnim implikacijama društvene kritike. „Kraljev savetnik“ i „kraljeva luda“ metaforički su sažeci određenih istraživačkih i političkih izbora/strategija intelektualaca, antropologa, a naročito antropologa obrazovanja. Posmatram rad Pjera Burdije, odnosno njegovu kritiku obrazovanja kao instrumenta reprodukcije društvene nejednakosti, u odnosu na strategije orijentisane ka „društvenom inženjeringu“, kao što je rad Margaret Mid i prvih antropologa obrazovanja. Na kraju, povezujem pitanje izbora istraživačkih strategija sa pitanjem o ulozi intelektualaca u savremenoj Srbiji.

Ključne reči: Pjer Burdije, antropologija obrazovanja, društvena kritika, uloga intelektualaca.

Uvod

Izgleda da intelektualci danas, uglavnom, daju odgovore. U ovom tekstu, kao što se vidi u naslovu, pokušaću da se vratim možda pomalo zaboravljenoj tradiciji postavljanja pitanja. Ne planiram da ponudim nikakav konačan odgovor – samo da iznesem nekoliko dilema koje možemo „čitati“ iz dela Pjera Burdije u Srbiji danas.

Kraljev savetnik ili kraljeva luda?

„Kraljev savetnik ili kraljeva luda“ metaforički je sažetak dileme poznate u antropologiji. Antropolozi, čiji posao gotovo neizbežno uključuje blizak kontakt

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Antropologija u 20. veku: teorijski i metodološki dometi*, koji pod rednim brojem 147037 finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

sa populacijama koje proučavaju, oduvek se suočavaju sa problemom *primenjenosti* rezultata svojih istraživanja (Bennet, 1996) (zanimljivo, ali problem *primenljivosti*, barem sudeći po objavljivanim tekstovima, uglavnom je bio od drugorazrednog značaja). Naime, začetak institucionalizovane antropologije blisko je povezan sa dva projekta upotrebe njihovog znanja u administrativne svrhe: jedan se odnosio na uređivanje odnosa sa nativnom populacijom, odnosno Indijancima, u SAD, a drugi na upravljanje populacijom u kolonijama Britanske imperije. Međutim, izgleda da su antropolozi vrlo rano počeli da „izneveravaju“ ulogu „kraljevog savetnika“ koja im je dodeljena: u mnogima od ovih projekata dešavalo se da, u stvari, zastupaju interese populacije koju su proučavali, odnosno da se zalažu za „očuvanje“ njihove kulture i tradicionalnog načina života – što je često bilo u sukobu sa administrativnom politikom (v. Kenard i Makgregor, 1972:706-709; Bennet, 1996). I ne samo to: američka antropologija, od njenog rodonačelnika Franca Boasa, preko istaknutih likova u fazi formiranja kao što su Rut Benedikt, Margaret Mid, Edvard Sapir i drugi, okrenuvši se ka analizi sopstvenog društva, izgradila je filozofsko-etički okvir u kritici ili barem relativizaciji etosa američke kulture (v. Milenković, 2003; Mid, 1978; Boas, 1982). Preciznije, Boas i njegovi naslednici eksplicitno su koristili opise običaja, vrednosti i verovanja u „egzotičnim“ kulturama koje su proučavali da bi pokazali kako vrednosti dominantne, američke kulture kojoj su pripadali, nisu ni univerzalne ni po definiciji superiorne. Ipak, i u okviru boasovske antropologije mogu se uočiti dve struje. Agenda jedne, koju Hendler naziva „društvenim kritičarima“, sadržana je u Sapirovoj maksimi „destruktivna analiza svega poznatog“ (*destructive analysis of the familiar*): antropolozi ove „tradicije“ koristili su opise jezika, običaja i vrednosti drugih kultura u cilju podrivanja ideje o „univerzalnosti“ onih karakterističnih za američku, odnosno kulturu kojoj su sami pripadali. Druga struja, nazvana „društvenim inženjerima“, koristila je sličan komparativni pristup, ali sa jednim dodatkom: kritika kulture kojoj su antropolozi pripadali nije bila usmerena samo ka podrivanju pretpostavki o njenoj univerzalnosti ili superiornosti, već i ka otvaranju javnosti prema kulturnim alternativama koje bi se mogle iskoristiti u projektima reforme namenjenim njenom poboljšanju (Handler, 1990). Prema Kerolovoj (Carroll, 1978) (polušaljivoj) klasifikaciji intelektualaca, antropolozi orijentisani prema „društvenom inženjeringu“ – mada nisu u potpunosti preuzeli ulogu „kraljevog savetnika“ – uklapaju se u profil „mandarina“, klase javnih zvaničnika koja veruje da znanje i istraživanje vode racionalnijem upravljanju, dok su „društveni kritičari“ sličniji profilu „kraljeve lude“, intelektualcu koji umesto korisnih saveta daje kritiku vladajuće politike.

Antropologija obrazovanja

Problem primenjenosti naročito je karakterističan za antropologiju obrazovanja. Od vremena profilisanja oblasti, preko perioda institucionalizacije u Americi (v. Adamson Hoebel, 1955; Eddy, 1985; Pelissier, 1991), ova subdisciplina

uključuje kako antropologiju o obrazovanju tako i antropologiju u obrazovanju (Baćević, 2005). Antropologija o obrazovanju podrazumeva upotrebu antropoloških tehnika, analitičkih okvira, metoda i koncepata u proučavanju obrazovnih praksi u najširem smislu te reči (dakle, formalnog kao i neformalnog obrazovanja, tipova i tehnika učenja, narativnog, tekstualnog i kinetičkog pamćenja, institucija i diskursa, obrazovne politike i drugih disciplina koje se bave poljem obrazovanja). Antropologija u obrazovanju podrazumeva, s jedne strane, primenu ovih rezultata u dizajniranju, planiranju, evaluaciji i kritici obrazovnih programa i obrazovne politike, a s druge kritičku refleksiju o nastavi, odnosno predavanju i učenju antropologije u okviru obrazovnog sistema, na osnovnom, srednjem ili visokoškolskom, opštem ili stručnom, nivou. Mada istraživački projekti u antropologiji obrazovanja mogu akcenat stavljati bilo na teorijski, odnosno antropologiju o obrazovanju, bilo na primenjeni aspekt subdiscipline, odnosno antropologiju u obrazovanju, one nikada nisu zaista razdvojene. Zapravo, prva „prava“, i verovatno do danas u širokim krugovima najpoznatija, studija u antropologiji obrazovanja, *Sazrevanje na Samoi* Margaret Mid (1978 [1928]), eksplicitno kombinuje ove dve strane.

Mid je svojoj knjizi dala podnaslov „Psihološka studija mladeži namenjena ljudima zapadne civilizacije“. Logika *Sazrevanja na Samoi* u biti je jednostavna: Mid je odlučila da istražuje vezu između procese odgoja i socijalizacije dece i tinejdžera na Američkoj Samoi i postojanja – odnosno nepostojanja – onoga što bi se moglo nazvati „adolescentskom krizom“. Naime, u skladu sa Boasovom kulturno-determinističkom paradigmatom, Mid je pretpostavila da „kriza“ i sukobi sa autoritetima koji karakterišu period adolescencije američke omladine nisu proizvod univerzalnih, bioloških faktora, kojima su obično objašnjavani od strane zastupnika biološkog determinizma. Na Samoi Mid je „pronašla“ kulturu u kojoj nije bilo tragova adolescentske krize: naprotiv, prema njenim opisima, u samoanskoj kulturi ovo je period koji je relativno neproblematizovan od strane bilo adolescenata bilo zrelih članova zajednice. Nepostojanje adolescentske krize u samoanskoj kulturi značilo je da problemi vezivani za ovaj period životnog ciklusa nisu povezani sa biološkim, odnosno fiziološkim faktorima, već da se pre mogu objasniti specifičnim razlikama u odgajanju i tretiranju dece i adolescenata na Samoi i u Americi. Ali, postojala je i jedna bitnija implikacija. Nalaz da pubertetska kriza nije neizbežna značio da je moguće nešto izmeniti u američkom načinu odgajanja dece i tretiranja adolescenata. Ovo je bila, uslovno rečeno, agenda i „pouka“ knjige. Kako je Mid napisala:

Najjače svetlo pašće na načine po kojima se samoanski odgoj, u najširem smislu reči, razlikuje od našega. A od tog kontrasta mogli bismo se, pošto smo stekli novu i živu svest i samokritičnost, okrenuti ponovnom ocenjivanju a možda i drugačijem oblikovanju odgoja što ga dajemo našoj deci.

(ibid:29).

Mid je, dakle, upotrebila strategiju karakterističnu za boasovce – kroskulturalnu jukstapoziciju kao način „drugačijeg sagledavanja“, odnosno kritike, sopstvene kulture (v. Marcus and Fischer, 1999: 137-145). Ova kritika imala je cilj: trebalo je da otvori (ili proširi) teren za debatu o načinima odgajanja američke omladine. U kontekstu boasovske kritike, Mid je pripadala struji „društvenih inženjera“; njena etnografija trebalo je da podučiti američko društvo kako može postati bolje, odnosno demokratičnije i tolerantnije (v. Handler, 1990, Milenković, 2003).

Pjer Burdije i antropologija obrazovanja

Pjer Burdije jedan je od nezaobilaznih autora u antropologiji obrazovanja. Ne želim da se upuštam u raspravu da li je Burdije bio „više“ sociolog, antropolog/etnolog ili filozof; mislim da je dovoljno reći da nijedan od skorijih pregleda istorijata antropologije obrazovanja ne propušta da pomene bilo njegova, bilo dela koja su se oslanjala na neki od njegovih analitičkih okvira (v. Yon, 2003; Shumar, 2004; Pelissier, 1991).

Obrazovanje je jedna od ključnih tema u Burdijeovoj karijeri. Burdije je izložio pogled na obrazovanje koji ga tretira ne kao sistem racionalne selekcije „najboljih“, već kao državni instrument koji na sofisticirane načine reprodukuje klasne i socijalne nejednakosti i tako doprinosi održavanju poretka (Bourdieu et Passeron, 1970; Bourdieu, 1984). Mada njegovi tekstovi u ovoj oblasti imaju više karakter kombinacije filozofskog komentara i socioloških istraživanja, njihove implikacije za antropologiju obrazovanja su jake i očigledne.

U teorijskom smislu, Burdijeovo insistiranje na značaju obrazovnih procesa i obrazovnih institucija u skladu je sa usmeravanjem pažnje na procese učenja, odnosno upisivanja kulture, u društvenim naukama. U antropologiji, značaj pripisan procesima „socijalizacije“ u određenu kulturu došao je sa boasovcima i njihovim konačnim otklonom od evolucionističkih i sličnih istorijskih paradigmi; od ranih tumačenja bliskih psihologiji u okviru *Kulture i ličnosti* do pristupa koji više pažnje poklanjaju deljenosti značenja, odnosno kolektivnim predstavama, u kulturi (v. Gerc, 1998), ideja da se *kultura uči* tokom većeg dela dvadesetog veka praktično je aksiomska u antropologiji. Verovatno najveći Burdijeov teorijski doprinos u ovom smislu jeste posmatranje kulture kao proizvoda interakcije između „realno postojećih“, odnosno relativno fiksiranih, objektivnih struktura, i postupaka, delovanja i interpretacija individualnih aktera – jednom rečju, insistiranje na *praksi*. Ovo Burdijeovo filozofsko rešenje daje odgovor istovremeno na pitanje *stabilnosti* kao i *promenljivosti* kulturnih oblika. U antropološkom smislu, ova pitanja su od fundamentalnog značaja, budući da obuhvataju dve „klase objekata“ antropološke analize – s jedne strane, kolektivna odnosno deljena značenja u određenoj zajednici, a s druge interpretacije, mišljenja i aktivnosti pojedinačnih članova, odnosno stvarnih ili pretpostavljenih informanata.

Burdije odnos strukture i aktera, odnosno istovremenu relativnu trajnost i relativnu promenljivost kulturnih oblika objašnjava procesom u kome objektivni elementi u sistemu utiču na stvaranje trajnih elemenata kod subjekata, koji zatim na određeni način utiču na njihovo mišljenje, delovanje i ponašanje. Jasno je zašto je od samog početka proces učenja i vaspitanja u samoj srži Burdijeovog interesovanja – naime, proces upisivanja habitusa nije ništa drugo nego proces socijalizacije, u najširem smislu. S jedne strane, Burdije je insistirao na *nesvesnoj* prirodi ovog procesa, naročito u društvima sa neformalnim obrazovnim institucijama:

Sve dok pedagoški rad nije jasno ustanovljen kao posebna i samostalna praksa i dok cela jedna grupa i celo jedno simbolički strukturisano okruženje vrše, bez specijalizovanih aktera i posebno određenih trenutaka, jednu anonimnu i rasplintu pedagošku delatnost, suština *modus operandi* koji definiše praktično znanje prenosi se u praksu, u praktičnom stanju, ne dostižući nivo diskursa. Ne oponašaju se „modeli“, već postupci drugih (...) Eksperimentalne analize procesa učenja koje utvrđuju da „obrazovanje ili primena jednog pojma ne zahteva svesno razumevanje elemenata ili opštih odnosa na delu u pojedinačnim primerima“ omogućavaju razumevanje procesa preko kojeg sistematski proizvodi sistematskih dispozicija, tj. prakse i dela, teže da uzrokuju, sa svoje strane, nove sistematske dispozicije.

(Burdije, 1999:172).

Međutim, s druge strane, istakao je značaj koji u industrijalizovanim društvima imaju formalne obrazovne institucije – osnovne i srednje škole, a naročito univerziteti.

Ovim dolazimo do praktične strane Burdijeovog obrazovnog „opusa“. Na teorijskoj ravni, njegovo razmatranje procesa obrazovanja kao dela reprodukcije kulturnih i društvenih normi bilo je relativno vrednosno neutralno, zadržavajući se na nivou deskripcije; međutim, kada je u pitanju analiza konkretnih obrazovnih institucija u Francuskoj, Burdijeov doprinos je mnogo više kritički orijentisan. Naime, ono što Burdije radi, naročito u *La Reproduction* i *Homo Academicus*-u, jeste da „otkriva“ sakrivene strane francuskog obrazovnog sistema, demistifikujući klasnu licemernost koja stoji iza retorike meritokratije i društvenog napretka. Ili,

Utoliko što produženi rad na upisivanju proizvodi trajan i prenosiv habitus, tj. upisuje u skup legitimnih primalaca sistem šema percepcije, mišljenja, procena i aktivnosti (delimično ili potpuno identičnih), pedagoški rad doprinosi proizvodnji i reprodukciji intelektualne i moralne integracije grupe ili klase u čije ime deluje.

(Bourdieu et Passeron, 1970: 50);

Bolje od političkih religija čija je najčešća funkcija, kako je Maks Veber primetio, bila da privilegovanim klasama ponudi teodikeju o njihovoj privilegovanosti, bolje od soteriologija „onog sveta“ koje doprinose perpetuiranju društvenog poretka obećanjem posthumne inverzije tog istog poretka, bolje od verovanja u

Karmu (...), danas Škola, sa ideologijom (prirodne) „darovitosti“ i urođenih „sklonosti“ legitimiše cirkularnu reprodukciju društvenih i školskih hijerarhija. Stoga, najspecifičnija i najskrivenija funkcija obrazovnog sistema sastoji se u prikriivanju njegove objektivne funkcije, tj. prikriivanju objektivne stvarnosti njegovog uticaja na klasne odnose.

(ibid: 250)

Jasno je da je Burdijeov stav prema zvaničnim obrazovnim institucijama neuvijeno kritički. U tom smislu, Burdije se uklapa u Kerolovu klasifikaciju intelektualca – „kraljeve lude“, onog koji „otkriva i ismeva čovekove taštine, njegove laži, prevare i pretenzije“ (Carroll, 1978: 147). Za razliku od Margaret Mid i slično društveno-inženjerski nastrojenih američkih antropologa obrazovanja, Burdije nigde ne nudi alternativu, odnosno *bolje rešenje* za obrazovni sistem od već postojećeg, koje kritikuje.

Iz nekog razloga, (kraljeva luda) ne učestvuje u nadmetanju za opipljivu moć (...) on teži ka moći višeg reda, uticaju na vlastodršce, kraljeve. (...) Samo on je dovoljno lukav da zamisli da je već zauzima sve važne položaje na svetu i sa njih se povukao, da pobegne iz dosadne rutine i gadnih konflikata stvarne politike u privatnost u kojoj može da se sam zabavlja posmatrajući već suviše predvidljive smicalice onih naivnijih od njega.

(Carroll, 1978: 149).

Slično Fukou, Burdije predstavlja jednu obuhvatnu, detaljnu, oštru i bespoštednu kritiku institucija koje su u srži održanja poretka, ne samo u Francuskoj već i u celom zapadnom svetu; međutim, implikacije ovakvih kritika mogu da budu deskriptivnog, metodološkog, filozofskog, verovatno i etičkog, ali vrlo retko praktičnog karaktera. Radikalno posmatrano, koliko je kritika „društvenih inženjera“ u antropologiji obrazovanja konstruktivna, toliko je Burdijeova destruktivna.

Naravno, moguće je priču završiti stavom da je gotovo svaka kritika postojećeg društvenog poretka manje ili više destruktivna – u varijantama koje naginju marksizmu, zato što je krajnja implikacija, odnosno jedino moguće rešenje, revolucija, a u onim koje naginju postmodernizmu, krajnji relativizam koji se graniči sa nihilizmom (Burdije bi se verovatno našao negde na sredini). Međutim, da li je to dovoljno?

Pjer Burdije, antropologija obrazovanja i uloga intelektualaca u Srbiji danas

Da li je zaista dovoljno Burdijeovu konceptualizaciju obrazovanja smestiti na policu „kraljevih luda“ i odatle izvlačiti kao deo prigodnog intelektualnog vokabulara sa ciljem da se impresioniraju „već preobraćeni“? Čak i ako bismo zanemarili filozofski okvir pitanja odgovornosti intelektualaca (v. Bernstin, 2000; Rorti, 1992), čak i ako bismo zanemarili međusobnu impliciranost teorije i prakse u

antropologiji obrazovanja, Burdijeova kritika deluje suviše dobro, korisno i savremeno da bi je trebalo „ispustiti“ u trenutku kada politička budućnost Srbije u nezanimljivoj meri zavisi od procesa evropskih integracija, koje podrazumevaju i integraciju obrazovnog prostora. U krajnjoj liniji, sam Burdije – naročito u poslednjim godinama života i rada – nije uopšte zazirao od javnih političkih istupa, niti od jasne formulacije potrebe za primenjenošću istraživačkih rezultata (Bourdieu, 1999). Mada, kako i Šinkel pokazuje, politika nije bila odsutna iz Burdijeovih dela ni u samom početku (a to je očigledno i na primerima odnosa 1968. u Francuskoj i njegovih kritika obrazovanja), upravo su poslednja, „najprogramskija“ istupanja ta koja su Burdijeu obezbedila popularnost koja je daleko prevazilazila granice akademskog sveta (Schinkel, 2003). Međutim, ovde smo suočeni sa jednim paradoksom: ista dela koja su Burdijeu donela najveću popularnost, i što je još bitnije, najveći uticaj – jesu ona koja dobijaju kritike na račun intelektualne nesofisticiranosti, odnosno, zamene naučne analize političkom retorikom (ibid: 71-72).

Iz ovoga proizlazi nekoliko pitanja. Prvo je da li je, možda, uloga „kraljevog savetnika“ poželjniji izbor za intelektualce u Srbiji od uloge „kraljeve lude“? Ovo je, zapravo, vraćanje na staro pitanje – za koga pišemo, i zašto. Izbor koji se neizbežno nameće svim društvenim naučnicima jeste da li će ostati u „kuli od slonovače“ i odatle ironično posmatrati društvene događaje, ili se uključiti i pokušati da na njih aktivno učestvuju. Naravno, dihotomija između „kraljevog savetnika“ i „kraljeve lude“ je, kao i većina dihotomija, veštačka. Moguće je naizmenično praktikovati jednu ili drugu strategiju, manje ili više, u zavisnosti od konteksta, itd. Međutim, ovo nije izbor koji ostaje u domenu privatnih, odnosno individualnih preferencija. Na sreću ili nesreću, ovaj „izbor“ ima direktne implikacije za politike disciplina, odnosno načine na koje se nauke predstavljaju u javnosti, te samim time i na potencijalni uticaj njihovih praktikanata. Drugo pitanje, dakle, jeste da li je poželjnije usmeravati politike disciplina ka ekspertizi tipa „kraljevog savetnika“, makar to značilo i da je neophodno odustati od intelektualne sofisticiranosti, oštine i nezavisnosti koje se vezuju za „kraljevu ludu“? Kao što sam obećala na početku, neću odgovoriti. Mislim samo da su ovo neka od pitanja koja ne smemo da izgubimo iz vida, nezavisno od toga šta je povod našeg razgovora.

Literatura

- Adamson Hoebel, E. (1955): „Anthropology in Education“. U: *Yearbook of Anthropology 1955*, 391-395.
- Bačević, J. (2005): „Veronauka i(li) evronauka: kritika elemenata reforme obrazovanja 2000-2003, ili šta antropologija o obrazovanju može da kaže o antropologiji u obrazovanju“. *Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti* LIII, 173-186. Beograd: SANU.
- Bennet, J.W. (1996): „Applied and Action Anthropology: Ideological and Conceptual Aspects“. *Current Anthropology*, Vol. 36, supplement.
- Bernstin, R. (2000): *Odgovornost filozofa*. Beograd: Beogradski krug.

- Boas, F. (1982): *Um primitivnog čoveka*. Beograd: XX vek.
- Bourdieu, P. (1999) : *Sociology in Question*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1984) : *Homo Academicus*. Paris : Minuit.
- Bourdieu, P. et Jean-Claude Passeron (1970): *La Reproduction: Elements pour une théorie du systčme d'enseignement*. Paris: Editions de Minuit.
- Burdije, P. (1999): *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Carroll, J. (1978): „In Spite of Intellectuals“. *Theory and Society*, Vol. 6 No. 1, 133-150.
- Eddy, E. M. (1985): „Theory, Research and Application in Educational Anthropology“. *Anthropology & Education Quarterly*, Vol. 16, No 2, 83-104.
- Gerc, K. (1998): *Tumačenje kultura I*. Beograd: XX vek.
- Handler, R. (1990): „Boasian Anthropology and the Critique of American Culture“. *American Quarterly*, Vol. 42, No. 2, 252-273.
- Kenard, E. A. i G. Makgregor (1972): „Primenjena antropologija u državnoj upravi – Sjedinjene države“. U: *Antropologija danas*, ur. A. L. Kreber. Beograd: Vuk Karadžić.
- Marcus, G. E. and Michael J. Fischer (1999): *Anthropology as Cultural Critique (2nd Ed.)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mid, M. (1978): *Sazrevanje na Samoi*. Beograd: Prosveta.
- Milenković, M. (2003): *Problem etnografski stvarnog*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Pelissier, C. (1991): „Anthropology of Teaching and Learning“. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 20, 75-95.
- Rorti, R. (1992): *Konsekvence pragmatizma*. Beograd: Nolit.
- Schinkel, W. (2003): „Pierre Bourdieu's Political Turn?“. *Theory, Culture & Society*, Vol. 20(6), 69-93.
- Shumar, W. (2004): „Making Strangers at Home: Anthropologists Studying Higher Education“. *The Journal of Higher Education*, Vol. 75, No. 1, 23-41.
- Yon, D. A. (2003): „Highlights and Overview of the History of Educational Ethnography“. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 32, 411–429.

KING'S ADVISOR OR KING'S FOOL? PIERRE BOURDIEU AND THE ANTHROPOLOGY OF EDUCATION IN CONTEMPORARY SERBIA

Summary: This paper addresses the issue of the responsibility of intellectuals and practical implications of social critique. Both the role of „king's advisor“ and that of „king's fool“ have been options for intellectuals, anthropologists, and anthropologists of education in particular, in the past and present. In this paper, I examine the work of Pierre Bourdieu, or rather his critique of education as a means of reproduction of social inequality, in comparison to more social-engineering-oriented research strategies, such as that of Margaret Mead and the early anthropologists of education. I consider both strategies in relation to the role of intellectuals engaged in debates concerning contemporary Serbian society.

Key words: Pierre Bourdieu, anthropology of education, social critique, role of intellectuals.

Dejana Prnjat

Akademija umetnosti „Braća Karić“
Beograd

Aktuelnost Burdijeove kritike škole

Sažetak: Pre pola veka francuski sociolog Pjer Burdije pokrenuo je pitanje razlika u statusu francuskih studenata, s obzirom na razlike u njihovom socijalnom poreklu. Burdije nalazi da, osim ekonomskih, u velikoj meri status studenata određuju kulturne barijere, koje su najčešće bile zanemarivane u teorijskim istraživanjima. U radu ćemo nastojati da prikazemo neke sličnosti između Burdijeovih razmišljanja o francuskim studentima i studentima beogradskih univerziteta danas.

Cljučne reči: Burdije, obrazovanje, studenti, kulturne barijere, nejednakost

Pismenost je bila izrazita privilegija povlašćenih slojeva sve do 15. veka i Gutenbergovog otkrića, koje je umnogome olakšalo umnožavanje tekstova do tada prepisivanih rukom, najčešće po manastirima i dvorovima. Pojava štamparske mašine uticala je na ubrzano širenje pismenosti i prenošenje znanja.

Obrazovanje je most, kao što kaže Parsons, između porodice i društva kao celine, koje nas priprema za ulogu odraslih u društvu.¹ Osim što se prenosi znanje, preko školovanja se oblikuju i svest i stavovi pojedinaca, i tako vrši njihova socijalizacija kroz usvajanje niza pravila i društvenih vrednosti. Zato države kontrolišu rad obrazovnih institucija, od davanja dozvola za rad, do prihvatanja ili odbijanja nastavnih planova.

Da podsetimo da su u Evropi dugo postojala dva osnovna koncepta obrazovanja. Jedan se primenjivao u Velikoj Britaniji i skandinavskim zemljama, s akcentom na osposobljavanje za praktičan rad, a drugi u ostalom delu Evrope (kao tipičan primer najčešće se navodi Francuska), koji je imao enciklopedijski pristup. Početkom devedesetih godina prošlog veka gotovo sve evropske zemlje prelaze na prvi model, što se objašnjava povećanjem broja nezaposlenih i u najrazvijenijim zemljama, nemogućnošću da privreda absorbuje veliki broj opšteobrazovanih, te potrebom da se pojedinci osposobe za konkretan posao.²

¹ <http://www.hewett.norfolk.sch.uk/CURRIC/soc/EDUCATIO/parsons.htm>

² <http://www.ekonomist.co.yu/magazin/em90/med/med.htm#top>

S obzirom na to da su se često mogla čuti mišljenja da iz naših škola izlaze učenici koji imaju određena znanja, ali nisu u stanju da to znanje primene, moglo bi se zaključiti da je naš obrazovni sistem pripadao drugom modelu.

Prema podacima Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije broj studenata u Srbiji koji upiše osnovne studije iznosi, u proseku, 33.000 godišnje, a svake godine oko 12.000 studenata stekne diplomu.³ Prosečna dužina studiranja je oko 8 godina, a preko 60% upisanih studenata nikada ne stigne do diplome, iako završe dve ili čak tri godine studija.⁴ Prema rečima Srbijanke Turajlić, bivšeg pomoćnika ministra prosvete, u našoj zemlji „niko ne operiše analizama koliko priznatih stručnjaka imamo u odnosu na druge svetske univerzitete i koliki je to procenat u odnosu na broj upisanih i svršenih studenata“,⁵ pa se procena njihove uspešnosti najčešće meri kroz pojedinačne lične uspehe završenih studenata na renomiranim svetskim univerzitetima.

Interesantan je i podatak iz izveštaja⁶ UNESCO-a i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) da je došlo do naglog porasta interesovanja mladih ljudi za studije u srednje razvijenim zemljama, tako da ih je u prethodnoj deceniji fakultete upisalo za trećinu više nego u razvijenim zemljama.

Školi je oduvek pridavana posebna pažnja, jer pored obrazovne ima i vaspitnu ulogu. O značaju vaspitanja govorio je još Platon,⁷ ali i o načinima da se „gradivo“ prilagodi potrebama države. On, na primer, u svojim *Zakonima* kaže da „niko ne sme da izvede pesmu koju nisu prethodno ispitali čuvari zakona i o njoj doneli odluku, pa makar ona bila i ljupkija od pesama Tamirida ili Orfeja“ (Platon, 1977: 316). S druge strane, neke njegove ideje, kao što su vaspitanje oba pola, nadzor nastavnika i slično, primenjuju se i danas. O njegovoj Akademiji iz četvrtog veka pre nove ere se ponekad govori kao o prethodnici evropskih modernih univerziteta.

Prvi srednjovekovni univerziteti u Evropi bili su Magnaurski univerzitet u Carigradu, osnovan 849. godine, a zatim slede italijanski univerziteti iz Salerna (takođe 9. vek) i Bolonje (11. vek), i Univerzitet u Parizu⁸ (12. vek). Kod nas je tek 1905. godine osnovan Univerzitet u Beogradu,⁹ Univerzitet umetnosti 1973, a privatni univerziteti devedesetih godina prošlog veka.

Pre gotovo pola veka francuski sociolog Pjer Burdije objavio je koautorski rad sa Žan-Klodom Paseronom, pod nazivom *Les héritiers. Les étudiants et la*

³ <http://www.mps.sr.gov.yu/code/navigate.php?id=111>

⁴ http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/heser_reform-ser_srb_t02.pdf

⁵ <http://www.ekonomist.co.yu/magazin/em233/med/med1.htm>

⁶ www.uis.unesco.org/wei2005

⁷ Neki autori, poput Vernera Jegera, smatraju da je čitava Platonova filozofija delo vaspitanja.

⁸ Mnogi srednjovekovni univerziteti u zapadnoj Evropi stvoreni su pod okriljem crkve.

⁹ Početkom 19. veka bila je osnovana Velika škola u Beogradu, koja se može smatrati nekom vrstom preteče Univerziteta u Beogradu.

culture, u kojem je pokrenuta tema istinske jednakosti studenata u Francuskoj, s obzirom na njihovo socijalno poreklo. Kako primećuje Miloš Nemanjić u svom prikazu ovog dela za našu javnost, „ma koliko bila široka mreža obrazovnih ustanova i ma koliko te ustanove bile otvorene i pristupačne u formalnom smislu za pripadnike svih društvenih slojeva, postojeće nejednakosti u društvu deluju tako da je za jedne put od osnovnog do visokog obrazovanja prilično lak, i bez većih prepreka, dok se drugima na tom putu isprečuju veće ili manje prepreke, među kojima one ekonomskog karaktera nisu uvek jedine i presudne. Na ovom području negativna društvena selektivnost, čini se, dolazi do najsnažnijeg izražaja“ (Nemanjić, 1966: 1197).

Mada ekonomske barijere nisu u centru razmatranja Burdijea i Paserona, smatramo da su i ove prepreke veoma aktuelne danas među beogradskim studentima. Verujemo da nema mnogo porodica koje današnje školarine viših škola i fakulteta u Beogradu tretiraju kao zanemarljivu stavku u svom budžetu. Upravo ekonomske barijere su razlog što se neretko čuju žalbe na račun školskog sistema, koji odaje utisak da stimuliše ekonomski povlašćene slojeve. Međutim, i pored toga što deca koja ne potiču iz imućnih porodica najčešće jesu opterećena, barem delimično, brigom o sopstvenoj egzistenciji, što na njihov izbor fakulteta u velikoj meri utiče visina školarine i što, za razliku od svojih kolega iz imućnih porodica, koje mogu sebi da priušte obnavljanje godine, oni ne mogu, „ekonomske prepreke nisu dovoljne da objasne zašto procenti školskog mortaliteta mogu da budu toliko različiti s obzirom na društvene klase. Zanimljivo je višestruki i često zaobilazni putevi preko kojih škola neprestano eliminiše decu iz najzaostajijih sredina. Postoje kulturne prepreke koje su vrlo velike i koje je potrebno savladati“ (nav. prema: Nemanjić, 1966: 1198).

Među najčešće kulturne prepreke spadaju jezičke barijere, koje se mogu ispoljiti na više načina, od toga da studenti imaju poteškoće da razumeju predavača, do načina na koji sami izlažu usvojeno gradivo na ispitima – siromašniji im je rečnik, velika upotreba žargona i poštapalica, nesigurni su u korišćenju stranih reči i izraza, mada ih, ipak, rado koriste, makar i pogrešno itd. „Poznato je ... koliko uspeh u školi zavisi od sposobnosti izražavanja misli, a te sposobnosti se formiraju koliko u porodici, onoliko i na prethodnom stupnju školovanja“ (Nemanjić, 1966: 1199). Burdije i Paseron s pravom ističu da je nepravedno „što se ne uviđa da je neuspeh u školi povezan sa izvesnim socijalnim situacijama, na primer, intelektualnom atmosferom porodice, sa strukturom jezika kojim se govori u porodici, sa stavovima u odnosu na školu i kulturu koji mogu da podstiču ili da destimulišu, on je prirodno prebačen na plan nedostatka talenta“ (*ibid.*)

Problem se usložnjava i kada se zna da uspeh na studijama i univerzitetske diplome u priličnoj meri određuju kojim poslom će se neko baviti i koliko će biti plaćen za svoj rad, te u tom smislu socijalno poreklo može da utiče ne samo na položaj studenta u toku studija, već i na njegovo buduće uključivanje u profesionalni život.

Na osnovu izloženog moglo bi se zaključiti da pripadanje određenoj klasi sa sobom nosi određene privilegije i ograničenja, a ta ograničenja su, smatra Burdije, gotovo nepromenljiva. U svojoj izjavi za *New York Times* on objašnjava da, po njegovom mišljenju, „habitus nije poguban, ali se, nažalost, može izmeniti samo u okviru vrlo ograničenih mogućnosti. To je nalik kompjuterskom programu koji usmerava nečije izbore“ (Eakin, 2001).

Literatura

Eakin, Emily (2001): „The Intellectual Class Struggle: Social Status Tends to Seal One’s Fate, Says France’s Master Thinker“, *The New York Times*, January 6, 2001

Nemanjić, Miloš (1966): „Les héritiers. Les étudiants et la culture“, *Gledišta* 8-9.

Platon (1977): *Zakoni*, Beograd: BIGZ.

www.hewett.norfolk.sch.uk/

www.ekonomist.co.yu/

www.mps.sr.gov.yu/

www.see-educoop.net/

www.uis.unesco.org/wei2005

THE TOPICALITY OF BOURDIEU’S CRITIQUE OF SCHOOL

Summary: Fifty years ago, French sociologist Pierre Bourdieu noticed a remarkable inequality in status of French students depending on their social background. Bourdieu found that, beside economic barriers, these differences were to a large extent determined by cultural barriers, most frequently neglected in theoretical studies of the issue. In this paper we are going to present some similarities between Bourdieu’s observations regarding French students and the situation of students of Belgrade universities today.

Key words: Bourdieu, education, students, cultural barriers, inequality.

MOGUĆNOSTI TEORIJE POLJA

Miloš Nemanjić

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Beograd

Aktuelnost pojma intelektualno polje u savremenom kulturnom kontekstu

Sažetak: Jedan sociološki esej Pjera Burdijea pod naslovom „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“, objavljen u Francuskoj 1969. godine, kada je ovaj veliki francuski i svetski sociolog već bio na putu izgradnje svog originalnog kategorijskog aparata, ostaje i dalje aktuelan i pored toga što je ovaj koncept sam Burdije u velikoj studiji iz 1992. godine, koja se bavi genezom i strukturom polja književnosti, proširio i precizirao. Osnovna svojstva intelektualnog polja, kao dela društvenog prostora, prema prvobitnom konceptu, jesu autonomija u odnosu na političku, ekonomsku i versku vlast, postojanje nečega što se naziva kulturnim legitimitetom i aktera koji se podvrgavaju važenju tog legitimiteta. U potonjoj studiji Burdije je, razrađujući ideju o polju moći, utvrdio hijerarhiju među različitim poljima na kojima se prepliću ekonomski, kulturni i simbolički kapital i intelektualno polje odredio kao podređeno polju moći. Ovaj koncept i u svojoj prvobitnoj verziji, a pogotovo dopunjen u pomenutoj studiji, omogućio je aplikaciju na jedan istorijski materijal kakav predstavljaju društvo i kultura u Srbiji u razdoblju od sredine pa do kraja 20. veka. Prelazeći u kategoriju tzv. socijalističkih društava sa monopolom političke vlasti, društvo i kultura u Srbiji u pomenutom razdoblju prošli su, prema analizi koja je ovde napravljena, kroz tri faze: prvu, koja je trajala do sredine 60-ih godina 20. veka i koja je obeležena potpunom premoći političke moći, drugu, koja je počela tih 60-ih godina i trajala do početka 90-ih godina 20. veka i treću, koja nastaje u to vreme i traje do danas, s prelomnom 2000. godinom. U tom dugom razdoblju smenilo se nekoliko generacija intelektualaca, podvrgavajući se različitim kulturnim legitimitetima, od potpune potčinjenosti političkoj moći do relativne autonomije u poznim 90-im godinama. Ostalo je otvoreno pitanje kakve su karakteristike intelektualnog polja danas.

Ključne reči: intelektualno polje, geneza, intelektualci Srbije.

U dugoj i plodnoj naučnoj karijeri Pjera Burdijea, koja je trajala pune 43 godine, ako kao početnu uzmemo 1958, kada je objavljena njegova knjiga *Sociologie de l'Algérie*, godina 1964. je nesumnjivo prelomna za buduću orijentaciju ovog francuskog sociologa. Upravo te godine pojavljuju se dve značajne knjige koje P. Burdije potpisuje sa svojim saradnikom Žan-Klodom Paseronom i koje

nagoveštavaju njegovu dalju čvrstu i trajnu orijentaciju. Druga od ove dve knjige, *Les héritiers – les étudiants et la culture*, prikazana u broju 8-9 časopisa *Gledišta* za 1966. godinu (Nemanjić, 1966), sadrži već mnoge elemente jedne originalne sociološke i kulturološke koncepcije, uključujući i nov pojmovni aparat. Baveći se studentima, njihovim socijalnim poreklom, uslovima studiranja, uspesima i neuspesima tokom studija, ova dvojica autora došla su do značajnih zaključaka, među kojima se izdvaja onaj da „ne postoji nijedna društvena kategorija čija bi aktuelna ponašanja i osobine bili u većoj meri posledica prethodnih uticaja“, a među tim uticajima dominantno mesto ima kultura. Velika sociološka imaginacija je očigledno prosvetlila oba ova autora, otvarajući im put ka novim saznanjima i novim pojmovima. U toj studiji već se susrećemo s pojmovima kao što su „školski mortalitet“, kojim se objašnjava veliki procenat neuspešnih studenata iz deprivilegovanih društvenih slojeva, ili „harizmatička ideologija“, pomoću koje privilegovane klase nalaze legitimaciju za svoje kulturne privilegije, a koje su, u stvari, socijalnim nasleđem pretvorene u individualnu darovitost ili ličnu sposobnost. Pjer Burdije će ostati dosledan na tom putu istraživanja društva i kulture i stvaranja koherentnog teorijskog sistema. Već sredinom tih šezdesetih godina 20. veka on je bio na putu konstrukcije svojih fundamentalnih pojmova, kao što su „kulturni kapital“ i „habitus“ i određivanja ekonomskog, kulturnog i simboličkog kapitala kao glavnih izvora društvene moći.

Geneza ključnog pojma ovog saopštenja potiče iz 1969. godine, kada je Pjer Burdije u časopisu *Les Temps modernes* objavio jedan zanimljiv sociološki esej, ubrzo, već 1970. godine, preveden i objavljen u broju 10 časopisa *Kultura* pod naslovom „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“. Ovu ideju o intelektualnom odnosno književnom polju i njegovoj genezi i strukturi Pjer Burdije će kasnije, 1992. godine, detaljno razraditi u velikoj studiji *Pravila umetnosti. Geneza i struktura polja književnosti*, prevedenoj i objavljenoj kod nas 2003. godine u izdanju kuće „Svetovi“ iz Novog Sada.

Šta nam nudi ova zamisao o intelektualnom polju i u kom smislu je taj pojam aktuelan za promišljanje savremene kulturne situacije kod nas? Intelektualno polje je, pre svega, deo društvenog prostora koji, po Burdijeu, „teži da funkcioniše kao simbolički prostor“, polje na kome se, kao autonomnom, javlja i susreće u procesu stvaralačke komunikacije jedan čisto intelektualni sloj, koji se „definisao nasuprot ekonomskoj, političkoj i verskoj vlasti“ (Burdije, 1970: 75). Razume se, Burdije ima u vidu francusko društvo druge polovine 20. veka u kome su neki procesi završeni još krajem 19. veka. Autonomija intelektualnog polja, kao jedno od njegovih najbitnijih svojstava, istorijska je kategorija. „Stupanj autonomije polja (a otuda i stanje odnosa snaga koje se uspostavljaju) značajno varira shodno epohama i nacionalnim tradicijama“ (Burdije, 2003: 311). Književno polje je, u francuskom kulturnom prostoru, dostiglo stepen autonomije, po Burdijeu, u drugoj polovini 19. veka, koji posle nije prevaziđen. Međutim, „zbog hijerarhije koja se uspostavlja u odnosima među različitim oblicima kapitala i njegovih posednika, polja proizvodnje u kulturi zauzimaju podređeni položaj u

okviru polja moći“ (Burdije, 2003: 306). Time je, očigledno, priznata dominantna uloga društvene moći pred kraj 20. veka i ekonomskog kapitala kao jednog od njenih izvora. Istina, već u sociološkom eseju iz 1969. godine Burdije otkriva osnovne principe na kojima intelektualno polje počiva i tipove ponašanja aktera na njemu. Ovde su, između ostalog, ključni još i pojmovi „geneza javnog smisla“, pojam „kulture legitimnosti“, „posvećenih dela“ i sl. Kao prvo, Burdije ističe da se „intelektualac određuje istorijski i društveno u onoj meri u kojoj je deo intelektualnog polja u odnosu na koje se njegova stvaralačka zamisao definiše i konstituiše“ (Burdije, 1970: 99). A kao deo intelektualnog polja svaki stvaralac – „da bi se označio prekid sa harizmatičkom ideologijom 'stvaraoca', navodićemo reč 'pisca'“, napominje na jednom mestu u *Pravilima umetnosti* Burdije – podvrgnut je određenim pravilima. Ova pravila se podvode pod ono što se naziva kulturnom legitimnošću, a ova se svodi na to da „svaki pojedinac, hteo on ili ne, priznavao to ili ne, bude u sferi primenjivanja jednog sistema pravila koje omogućava da se odredi i opredeli njegovo ponašanje u odnosu na kulturu“ (Burdije, 1970: 92).

Postoji, međutim, nešto još značajnije u celoj ovoj koncepciji o intelektualnom polju i stvaralačkoj zamisli. Kao celina, sa svim svojim akterima, pojedincima i institucijama, polje je deo, kao što smo videli, društvenog prostora i, u istorijskom smislu, pripada jednom vremenu, jednoj epohi. U osnovi *logičke integracije* jednog društva i jedne epohe leži, naglašava Burdije, implicitna aksioma razumevanja i osećajnosti (1970: 100). Intelektualac pripada ovom društvu „po nesvesnom kulturnom koje duguje svom intelektualnom rastu, a naročito svom školskom oblikovanju“ (Burdije, 1970: 104). Suočen već u svojim prethodnim istraživanjima sa ogromnim uticajem škole u francuskom školskom sistemu, Burdije se već u ovom radu približava punoći jednog novog pojma ili, preciznije rečeno, pojma kome je on dao nov smisao. „Kao 'snaga koja oblikuje navike' škola daje onima koji su bili pod njenim posrednim ili neposrednim uticajem ne toliko posebne i pojedinačne misaone sheme, već onu opštu oblikovanost koja rađa posebne sheme primenljive na različite oblasti misli i delanja, a što se može nazvati kulturni *habitus*“ (Burdije, 1970: 105). Ne smem da tvrdim da je ovo i prva upotreba ovog ključnog pojma, ali je verovatno ovaj sociološki esej jedan od ranih Burdijeovih radova gde se on spominje. Punu definiciju pojma *habitus* Burdije daje u studiji koja je u Francuskoj objavljena 1972. godine, a kod nas prevedena i objavljena tek 1999. godine (Burdije, 1999). Ta definicija glasi: „Praksa je ... proizvod dijalektičkog odnosa između jedne situacije i jednog *habitusa*, shvaćenog u smislu sistema trajnih i prenosivih dispozicija, koji uključujući sva prethodna iskustva, deluje u svakom trenutku kao *matrica opažanja, vrednovanja i delovanja*, i omogućava izvršavanje velikog broja različitih zadataka“ (Burdije, 1999: 162). Tako je *habitus* kao proizvod istorije ugrađen, ako tako može da se kaže, i u strukturu intelektualnog polja, određujući način opažanja, vrednovanja i delovanja i pripadnika intelektualnog sloja. Zahvaljujući karakteristikama *habitusa* ovog specifičnog sloja kakav je intelektualni, mogli bi se, smatra Burdije „odrediti *inte-*

lektualni i kulturni prostori i generacije obeležavanjem skupa neizbežnih pitanja i tema koja definišu kulturno polje jedne epohe“ (Burdije, 1970: 104). Razvijajući i dalje produbljujući ovu svoju teorijsku zamisao, Burdije, veliki istraživač, u velikoj studiji iz 1992. godine poseže za ubedljivim istorijskim primerima oblikovanja kulturnog odnosno književnog polja, sa snažnim ličnostima koje su obeležile pojedine etape u dinamici književnog polja. Tako, na primer, Burdije piše sledeće: „Flober je, kao što se zna, mnogo doprineo uz neke druge, posebno Bodlera, nastanku književnog polja, kao sveta za sebe, koje podleže sopstvenim zakonitostima“ (2003: 76). Ovom prilikom nije moguće upuštati se u analizu ovog Floberovog doprinosa, ali je nužno zadržati se na još jednom stavu koji se odnosi na svojstva polja kulturne proizvodnje. „Nauka o književnom delu u kulturi pretpostavlja razumevanje tri podjednako nužne i povezane radnje: a) analizu položaja književnog polja (itd) u okviru polja moći i njegov razvoj u toku vremena; b) analizu unutrašnje strukture književnog dela (itd), sveta koji se pokorava sopstvenim zakonima funkcionisanja i promene i c) analizu geneze *habitusa* onih koji zauzimaju te pozicije, itd.“ (Burdije, 2003: 303). Treća analiza nas najviše približava sociološkom proučavanju stvaralačke ličnosti, a ceo ovaj teorijsko-analički okvir se čini izuzetno plodnim i podsticajnim i za druge segmente intelektualnog polja, a ne samo književnog. U svakom slučaju, bez ovakvog teorijsko-analičkog okvira teško bi bilo proučiti i objasniti sve méne, svu dinamiku i svu, slobodno se može reći, dramatiku intelektualnog polja u okviru istorije kulture druge polovine 20. veka na ovom prostoru koju nazivamo Srbijom.

Intelektualno polje u Srbiji u istorijskoj perspektivi

Prilozi koje imamo na ovu temu do sada su uglavnom dolazili više iz krugova istoričara, književnika, istoričara umetnosti, publicista nego iz redova sociologa, mada je u poslednjoj deceniji, od 1995. do 2005. godine, bilo više interdisciplinarnih skupova posle kojih su se pojavili i zbornici radova učesnika na njima, na kojima su zapaženu ulogu imali i sociolozi. Knjigama iz prve grupe pripadaju npr. *Efemeris* Dejana Medakovića, *Ožiljci i opomene* Dimitrija Đorđevića, *Nekropolje* Predraga Palavestre, *Prijatelji* Dobrice Ćosića i dr. Ove i njima slične knjige dobra su građa za analizu intelektualnog polja u Srbiji u 20. veku. Što se tiče tematizovanja problema položaja i uloge intelektualca u društvu na sociološkim i drugim skupovima na kojima su učestvovali i sociolozi, svakako treba pomenuti naučni skup Sociološkog društva Srbije pod nazivom „Jugoslovensko društvo krajem 90-ih“, posle koga je objavljen zbornik radova u kome se nalazi i jedan prilog posvećen intelektualnoj eliti Srbije krajem 90-ih godina (Nemanjić, 1995). „Kikindski dijalozi“, čiji je pokretač Jovica Trkulja s Pravnog fakulteta u Beogradu, imali su 2002. godine za temu „Intelektualci u tranziciji“. Zbornik u kome se našlo 24 rada sadrži i priloge 11 sociologa. Neke sociološke teme delimično korespondiraju s teorijsko-analičkim okvirom Pjera Burdijea, kao na primer, „Humanistički intelektualni tip: formiranje, istorijska uloga, njegove granice (M. Brdar), „Srpski intelektualci u svetlu sociologije“ (M. Mitrović), „Srpski intelektualci i modernizacija“

(Đ. Vukadinović), „Misionarska inteligencija u današnjoj Srbiji“ (S. Antonić) i dr. Najzad, da pomenemo u ovom kontekstu i „Novosadske sociološke dane“ održane 28-30. maja 2004. godine s temom „Društvo u tranziciji – modeli, alternative, perspektive“, skup na kome su uglavnom učestvovali sociolozi i u čijem krugu nije mogla da bude zaobiđena i tema o kulturi i intelektualcima. Treba pomenuti sledeće radove: „Protivrečnosti nasleđenog kulturnog obrasca i savremene kulturne elite u Srbiji“ (M. Nemanjić), „Društvene institucije i kulturni identitet“ (M. Mitrović), „Multikulturalnost i regionalizacija u uslovima tranzicije“ (M. Tripković). Svi radovi sa ovog skupa objavljeni su u *Sociološkom pregledu* (januar-jun 2004), br. 1-2.

Bilo bi neuputno davati, makar i u najkraćim crtama, prikaze samo ovde pomenutih radova, mada oni delimično referiraju na Burdijeov pristup u analizi intelektualnog polja. Međutim, ako hoćemo da budemo dosledni teorijsko-analitičkom okviru Pjera Burdijea, ne možemo ipak da prihvatimo kao gotova rešenja nalaze i zaključke pomenutih radova, ma koliko oni bili podsticajni za ovaj način razmišljanja. Potrebno je imati u vidu osnovne karakteristike intelektualnog polja, njegovu genezu i strukturu, problem autonomije, njegovu poziciju u odnosu na polje moći i karakter te moći, najzad genezu habitusa svih aktera na intelektualnom polju u određenom vremenu. Vreme od 50-ih godina 20. veka pa do kraja tog veka u zemljama koje su posle Drugog svetskog rata doživele radikalnu promenu društvenog sistema, koju je pratila političkom voljom nametnuta radikalizacija kulturnog modela, kao što je bio slučaj s Jugoslavijom i drugim zemljama jugoistočne Evrope, bilo je vreme velikih protivrečnosti i u prvim decenijama tog perioda karakteristično po apsolutnoj dominaciji političke moći. Intelektualno polje koje se formiralo do 60-ih godina 20. veka ne samo da nije bilo autonomno, već je bilo u svim svojim funkcijama podređeno neprikosnovenoj partijskoj moći. Novi intelektualni sloj nije mogao da se definiše nasuprot političkoj vlasti, već samo u saglasnosti i s posvećenjem te političke vlasti. Tradicija intelektualnog polja formiranog između dva svetska rata bila je napuštena, bolje reći napravljen je potpun raskid s tom tradicijom. Većina intelektualaca ovog vremena, među kojima je bilo mnogo književnika, poput D. Ćosića, A. Isakovića, O. Daviča, T. Mladenovića i dr, izašla je iz partizanskih šinjela. O tome uverljivo svedoči sam Dobrica Ćosić u svojoj knjizi *Prijatelji*. Ova generacija kojoj pripada i poznati pisac je generacija rođenih početkom 20-ih godina 20. veka, generacija studenata i srednjoškolaca pred Drugi svetski rat, čiji su pripadnici bili nadahnuti idejama komunizma, koje su se širile posle učvršćivanja Sovjetskog saveza, a naročito posle Španskog građanskog rata, mada je među njima bilo i znatno starijih, kao što su Oskar Davičo ili Tanasije Mladenović. Kada su se sreli u „Manježu“ 22. oktobra 1944. godine, D. Ćosić, kao član Sekretarijata Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije, i Antonije Isaković, takođe poznati pisac, kao član Polit-odeljenja Trinaeste proleterske divizije, imali su tek nešto više od 20 godina i raspolagali ogromnom političkom moći. Autor ovih redova je u to vreme imao 12 godina i pamti ga na sasvim drugačiji način. U navedenom saopštenju za „Novosadske

sociološke dane“ 2004. godine, dakle 60 godina kasnije, pokušao sam bar da naznačim sudbonosne protivrečnosti nasleđenog kulturnog obrasca upravo u to vreme prvih godina komunističke vladavine. Moglo bi se reći da u ovom talasu koji je donela istorija nije bilo protivreže, njemu više nije imao ko da se suprostavi, jer je globalna politička moć bila tako podeljena da su komunisti u našoj zemlji imali određene ruke da zavedu apsolutnu vlast. Možda je to posledica i jednog „vremena između vremena“, kako je to formulisao lucidni Branko Lazarević (1883-1968), koji u istoimenom eseju iz 1936. godine piše: „...U ovom veku ceo svet živi kao u nekom vremenu između vremena, u opštoj zabuni i pometnji merila, sistema i vrednosti, bez oslonca i razrešenja, pod strašnim pritiskom istorije i nekih ideologija“ (nav. prema: Palavestra, 2003). U svakom slučaju, „kobni politički brzaci tridesetih godina ovog (dvadesetog – M.N) veka“, kako piše Zdenka Petković-Prošić u svojoj studiji „Kritičke ideje Svetislava Stefanovića“, dovele su do velikih podela među srpskim intelektualcima, a neke, kao što je bio slučaj sa S. Stefanovićem i Dragišom Vasićem, oterale i u smrt. Deo intelektualaca koji je pripadao građanskom intelektualnom polju, da se tako izrazim, među kojima su Rastko Petrović, Jovan Dučić i Miloš Crnjanski, ostali su u rasejanju, prva dvojica u SAD, treći u Velikoj Britaniji. Drugi deo tih intelektualaca iz predratnog perioda, kao što su Ivo Andrić, Isidora Sekulić i dr. morali su da se prilagode novom vremenu i pristanu na saradnju. Na osnivačkom kongresu Saveza književnika Jugoslavije 1946. godine, za generalnog sekretara izabran je Čedomir Minderović (1914-1966), koji je iz rata „izašao kao proveren i prekaljen borac, do grla uključen u sistem nove vlasti koja mu je odredila staranje o književnosti i književnicima“ (Palavestra, 2003). Nominalni predsednik Ivo Andrić (1892-1975) imao je podređenu ulogu. On je bio veliko ime i do 1961. godine, a kada je te godine dobio Nobelovu nagradu za književnost bio je okružen posebnom pažnjom. Najzad, postojali su intelektualci stare generacije, već afirmisani pred Drugi svetski rat, poput Marka Ristića (1902-1984), koji su svesrdno sarađivali sa novom vlašću. U svakom slučaju, tako formirano intelektualno polje nije moglo da bude autonomno čitavu deceniju i po po dolasku komunista na vlast, ali po logici samog intelektualnog polja, koje teži stvaranju kulturnog legitimiteta po sopstvenim zakonitostima, i ovo intelektualno polje, kakvo je stvarano i stvoreno u prvoj deceniji posle velikog rata, počelo je da se krajem 60-ih godina prošlog veka menja.

Intelektualno polje u Srbiji u fazi kulturne emancipacije

Subverzija je, ako tako može da se kaže, počela već u prethodnom razdoblju i potekla je, kao što najčešće biva, iz redova vladajuće elite. Književnost je bila ogledno polje na kome su počele da se dešavaju promene, a književnici nosioci otpora jednom rigidnom kulturnom modelu, koji je dao pečat intelektualnom polju tokom prvih desetak godina posleratnog perioda. Nimalo nije slučajno da je u tzv. „kritičkoj književnosti“ krajem 60-ih godina ortodoksija komunističke ideologije prvo i najsnažnije bila uzdrmana. Slobodan Selenić je svojim romanom *Memuari Pere Bogalja* iz temelja uzdrmao tzv. novu klasu. S druge strane, Borislav

Pekić, buntovnik od samog početka, svojim knjigama *Godine koje su pojeli skakavci* najupečatljivije je ocrtao jedno vreme velikih represija. U tim godinama, moglo bi se reći, bilo je vrlo teško očuvati dostojanstvo i čistotu intelektualnog poziva bilo koje vrste, a istovremeno biti i čovek politike, pa se tako javio jedan soj ljudi među intelektualcima nazvan ketmanima. Sam B. Pekić ima jednu definiciju ketmanstva koje označava svesnu obmanu radi zaštite vlastite istine, ali i ličnosti. Mihailo Pantić smatra da je Pekićevo delo u celini kao „metaforički sklop – zatvor/civilizacija – među najdubljim i najsugestivnijim“ (Pantić, 1994: 29).

Intelektualno polje čiji nam se obrisi pomaljaju već sredinom 60-ih godina prošlog veka i koje svoju punoću dobija tokom sledeće decenije, nesumnjivo ima druge karakteristike, daleko je otvorenije i, iako i dalje nije potpuno autonomno, izgradilo je svoj tip legitimiteta zasnovan dobrim delom i na autoritetu naučne, književne i umetničke kritike i plodne kulturne produkcije u celini. Osnivanje Katedre za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1959. godine, njen razvoj tokom sledećih godina i pojava prvih diplomiranih studenata sredinom 60-ih godina 20. veka označavaju, takođe, ovu prestrukturaciju intelektualnog polja, jer se u sferi društvenih nauka napušta rigidna koncepcija istorijskog materijalizma kao opšte paradigme za društvene nauke. Filozofija, psihologija, etnologija, istorija i druge nauke pojave počinju da proučavaju i tumače u drugom ključu. U intelektualno polje se uključuje nova generacija intelektualaca rođenih između 1930. i 1940. godine i školovanih u razdoblju 1950-1960. godine. Samo na katedrima za filozofiju, sociologiju, etnologiju, pedagogiju, istoriju i još nekima magistirao je i doktorirao veliki broj diplomiranih studenata ovog, ali i drugih fakulteta u razdoblju 1963-1998. godine.

Izbor romana decenije 1981-1990. godine pokazao je, pored velike književne produkcije u ovom razdoblju iz koje je izlučeno 10 romana u uži izbor, i kriterijume žirija, koji je na otvorenim sesijama u Biblioteci grada Beograda raspravljao o romanima predloženim za najviše priznanje. U tom izboru od 10 romana našli su se: *Očevi i oci* S. Selenića, *Sudbine* M. Popovića, *Lagum* S. Velmar-Janković, *Cink* D. Albaharija, *Hazarski rečnik* M. Pavića, koji je na kraju proglašen romanom decenije. Danas, 15 godina posle uzdizanja *Hazarskog rečnika* na pijedestal najboljeg među tolikim drugim dobrim romanima, kritičarka Jasmina Ahmetagić je celu knjigu posvetila argumentaciji da je ovaj roman postavljen tako visoko samo zato što je bio izraz snažne postmodernističke struje. Ovo samo potvrđuje stav P. Burdijea da „analizom unutrašnje strukture književnog dela (itd), sveta koji se pokorava sopstvenim zakonima funkcionisanja i prakse“ možemo da otkrijemo popularnost u jednom odnosno nepopularnost u drugom vremenu nekog književnog dela – ako je književno polje autonomno i akteri na njemu slede principe kulturne legitimnosti. Ovom prilikom, naravno, ne ulazimo u to da li je vreme oduzelo sjaj jednom književnom delu.

Sve ove promene, šire u intelektualnom polju, uže u književnom, ali povezane jedne s drugima u vremenu koje sledi, posebno u poslednjoj deceniji 20.

veka, rezultat su koliko imanentne logike razvoja samog intelektualnog polja toliko i svih protivrečnosti koje su nasleđene iz prethodnog razdoblja i koje, ove protivrečnosti, imaju korena u genezi habitusa onih koji zauzimaju određene položaje na prestrukturisanom intelektualnom odnosno književnom polju. Samo jedna ozbiljna burdijeovska analiza, da se tako izrazim, mogla bi da da odgovor na pitanje kakve su karakteristike tog i takvog intelektualnog polja, da li je dovoljno autonomno i kojim moćima je bilo podređeno. Na jedno novinarsko pitanje sredinom 90-ih godina: Kakva je uloga intelektualaca u smutnom vremenu?, u anketi koja je trajala dva meseca i u kojoj je učestvovalo preko 30 intelektualaca različitog profila, dobijeni su i vrlo različiti odgovori. U prilogu objavljenom u zborniku *Jugoslovensko društvo krajem 90-ih* analizirani su neki od ovih odgovora (Nemanjić, 1995). Primera radi, prof. univerziteta Leon Kojen je izjavio sledeće: „Sam intelektualac ne bi trebalo da žali za vremenom koje mu je na trenutak dalo neuobičajeno veliku ulogu u političkom životu. Njegovi pravi uticaj u politici uvek je dugoročan, a ne kratkoročan, uticaj ideja, a ne uticaj ličnosti“. Razume se, u ovih poslednjih deset godina desile su se takve promene da je u tim promenama i intelektualno polje izmenjeno.

Ovo najnovije razdoblje, od oktobra 2000. godine do danas, s obzirom na to da je još uvek sve u velikom previranju, najteže je procenjivati, imajući u vidu složenost intelektualnog polja i sve protivrečnosti koje su pratile njegovu dinamiku tokom proteklih decenija. Intelektualno polje u celini, posebno neki njegovi delovi, našli su se u jednoj novoj konstelaciji odnosa društvene moći i kulturnog legitimiteta. Neke instance na tom polju, od Univerziteta u Beogradu i drugim univerzitetskim centrima u Srbiji, preko naučnih instituta i SANU, do kritičarskih krugova i različitih instanci za posvećivanje, kao što su brojni žiriji za dodelu sve većeg broja nagrada, menjaju donekle svoju ulogu – mnoge gube na značaju, druge dobijaju sve veći značaj, neke se prilagođavaju novonastaloj situaciji itd. Na celom kulturnom polju dešavaju se radikalne promene, pre svega u redefinisavanju javnog i privatnog sektora, s naglaskom na ulozu tržišta, što izaziva mnoge reakcije. Dovoljno je napomenuti da pored šest državnih univerziteta, danas u Srbiji postoji isto toliko, ako ne i nešto više privatnih univerziteta – od najstarijeg BK univerziteta, preko Megatrend univerziteta, do najmlađeg Singidunum univerziteta. Menadžment je postala ona čarobna reč, formula koja ide uz naziv mnogih fakulteta na ovim privatnim univerzitetima i koja bi trebalo da pomogne da se razreši taj složeni odnos između stvaranja i potrošnje, između ponude i tražnje itd. Kada je reč o samoj kulturnoj proizvodnji, kojoj P. Burdije pridaje poseban značaj u svojoj teorijsko-analitičkoj shemi, najviše je, možda, potresa u izdavaštvu, pa ne treba da iznenadi veliki broj kritičkih osvrta na probleme u ovom sektoru kulturne proizvodnje, koji dolaze s raznih strana i od ljudi različitih habitusa. „Dugovi izdavača – pristigli nemaštinu dele svi izdavači: i oni kojima su se slivale državne, partijske pare i oni koji su se mučili da objave vredne knjige“, piše Simon Simonović, književnik i aktuelni direktor izdavačkog preduzeća „Rad“, a Saša Hadži-Tančić, takođe književnik i dugogodišnji urednik „Gradine“ u

Nišu, piše sledeće: „Sudbina izdavača – privatizovanjem izdavačkih preduzeća – trgovci urednikuju, a urednici trguju“. Zaboravlja se pri tome da je i u razdoblju od sredine 70-ih godina bilo vrlo mnogo manjih privatnih izdavača, među kojima je, na primer, najpoznatiji Slobodan Mašić sa svojim nezavisnim izdanjima. Selekcije rukopisa i objavljivanje knjiga nesumnjivo su u jednoj kulturi, i pored revolucionarnog tehnološkog napretka pojavom računara i informatičke tehnologije u celini, još uvek jedan od najznačajnijih akata kulturnog legitimiteta. Ne može se reći da se na tržištu knjiga ne pojavljuje veliki broj naslova, kako iz oblasti tzv. lepe književnosti tako i iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Na književnom polju kao pisci javljaju se nova imena, počev od Vladimira Arsenijevića, Milice Mičić-Dimovske i Marije Jovanović, preko Veselina Markovića i Ljubice Arsić do Gorana Petrovića, koji je već postao kultni pisac na domaćem književnom polju – uz, naravno, dosta plodno književno stvaralaštvo već ranije potvrđenih književnih stvaralaca kao što su S. Velmar-Janković, Radovan Beli Marković, Vladislav Bajac, Danilo Nikolić i mnogi drugi. Istovremeno, pomeraju se i neka težišta u vrednovanju te književne produkcije. Već je pomenut roman *Hazarski rečnik* M. Pavića, a nedavno je malu književnu buru na književnom polju izazvalo odbijanje akademika Miroslava Pantića da književniku Jovici Aćinu uruči uglednu Andrićevu nagradu za prozni rad *Dnevnik o vagini*, nagradu iza koje su stali članovi žirija: Ljiljana Šop, Ivan Negrišorac i Gojko Tešić. Time se, opet, vraćamo na pitanje Pjera Burdijea koje glasi: „Ko vrši posvećivanje, kako se vrši selekcija koja, u neodređenoj i neizlučnoj zbrci stvorenih, pa i objavljenih dela, izdvaja dela dostojna ljubavi i divljenja, dela koja zaslužuju da budu sačuvana i posvećena“ (Burdije, 1970: 86). Slučaj je dospao u „Krupni plan“ lista „Politika“, s osvrtom novinarkе Marine Vuličević pod naslovom „Da je samo naslov drugi...“ i sledećim komentarom: „Žiri, dakle, stoji iza kvaliteta priče koju je Jovica Aćin, slobodoumni stvaralac, možda baš u želji da zaintrigira, i možda baš težeći da se sukobi sa izgleda još prevlađujućim načelom da se uzvišena tema 'podržava na uzvišeni način', nazvao tako kako je nazvao“. Ovde, očigledno, nije ništa sporno. Slučaj je naveden kao paradigmatičan primer promene u sferi posvećivanja i selekcije. Svi su iskoristili svoju slobodu da izraze svoj stav.

Tako, na kraju, dolazimo do ključnog pitanja promene kulturnog obrasca, geneze habitusa svih aktera na intelektualnom polju i uloge nekih ključnih institucija u davanju kulturnog legitimiteta mnogim intelektualnim činovima. Ovde se, u navedenom slučaju, kao i u mnogim drugim, ne radi, što bi se inače moglo pomisliti, o sukobu generacija. Pjer Burdije je i u tom pogledu jasan i izričit kada piše: „...Jasno je da generacijski sukobi ne suprotstavljaju starosne grupe razdvojene određenim prirodnim svojstvima habitusa koji su stvoreni uz pomoć različitih načina generisanja, odnosno uslova postojanja koji, time što nameće drugačije definicije nemogućeg, mogućeg, verovatnog i izvesnog, čine da jedni smatraju ili razumnim određene prakse u sklonosti koje drugi doživljavaju kao nezamislive ili skandalozne, i obratno“ (Burdije, 1999: 161). U ovoj napetosti između različitih praksi i mogućih objašnjenja njihove opravdanosti i utemelje-

nosti, leži sva dramatika događanja ne samo na itelektualnom polju nego u širokom društvenom prostoru u okviru koga se konstituiše i ovo polje i u kome nije završena istorijska delegitimizacija jedne vrste društvene moći i s njom povezane simboličke moći.

Literatura

- Bourdieu, P. et J-C. Passeron (1964): *Les héritiers. Les étudiants et la culture*, Paris: Editions du Minuit.
- Burdije, P. (1970): „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“, *Kultura*, br.10, str. 74-110.
- Burdije, P. (1999): *Nacrta za jednu teoriju prakse*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (2003): *Pravila umetnosti. Geneza i struktura polja književnosti*, Novi Sad: Svetovi.
- Ćosić, D. (2005): *Prijatelji*, Beograd: Politika/Narodna knjiga.
- Nemanjić, M. (1966): „'Les héritiers. Les étudiants et la culture' par Pierre Bourdieu et Jean-Claude Passeron“, *Gledišta*, br. 8-9, str. 1197-1200.
- Nemanjić, M. (1996): „Intelektualna elita Srbije krajem 90-ih godina“, u: *Jugoslovensko društvo krajem devedesetih: stanja i izgledi*, Beograd: Sociološko društvo Srbije, str. 125-138.
- Nemanjić, M. (2004): „Protivrečnosti nasleđenog kulturnog obrasca i savremene intelektualne elite u Srbiji“, *Sociološki pregled*, br. 1-2.
- Palavestra, P. (2003): *Nekropolje*, Beograd: Otkrovenje.
- Pantić, M. (1994): *Aleksandrijski sindrom*, Beograd: Srpska književna zadruka.

THE TOPICALITY OF THE CONCEPT OF INTELLECTUAL FIELD IN THE CONTEMPORARY CULTURAL CONTEXT

Summary: Pierre Bourdieu's sociological essay entitled "Intellectual Field and the Creative Idea", published in France in 1969, when this prominent French and international sociologist was already on his way to constructing his original categorial apparatus, remains topical to this day. In later years, Bourdieu extended and elaborated the concept of intellectual field, especially in his voluminous 1992 study dealing with the genesis and structure of the literary field. In the original conceptualization, the basic features of the intellectual field are autonomy from political, economic and religious powers, the existence of what is called cultural legitimacy, and actors who recognize the validity of this legitimacy. In the latter study Bourdieu, elaborating the idea of the field of power, established a hierarchy among different fields in which economic, cultural and symbolic capital intersect, and defined the intellectual field as subordinate to the field of power. In its original

version, and particularly as elaborated in the 1992 study, the concept of intellectual field may be applied to the historical material provided by the Serbian society and culture in the period from mid- to late 20th century. After the installation of the so-called socialist society with the monopoly of political power, the society and culture in Serbia have passed, according to the analysis presented here, through three stages: the first lasted until the mid-1960s was characterized by total domination of political power; the second, starting in 1960 and ending in the early 1990s; and the third, emerging at the turn of that decade and continuing to this day, with the year 2000 marking a crucial break. In this long period several generations of intellectuals have succeeded each other, subjecting themselves to different forms of cultural legitimacy, from complete subordination to the political power to relative autonomy in the late 1990s. The question of the properties of the intellectual field today remains open.

Key words: intellectual field, genesis, Serbian intellectuals.

Branimir Stojković

Fakultet političkih nauka

Beograd

Burdijeovo shvatanje polja novinarstva

Sažetak: Pjer Burdije (1930-2002) je jedno od velikih imena francuske sociologije čiji naučni značaj i ugled daleko prevazilaze nacionalne okvire. On je na sasvim drugačiji način „čitao“ u Francuskoj nego u anglosaksonskom svetu. Dok je u francuskoj sociologiji njegovo neosporno mesto među sociolozima čije su teorijske zamisli valjano empirijski utemeljene, dotle ga anglofonska sociologija sagledava pre svega u kontekstu njegovog doprinosa razumevanju problema kulturne (in)kompetencije i uvođenja koncepta kulturnog kapitala. On, uz to, nastavlja tradiciju angažovanih intelektualaca koju je u Francuskoj uspostavio Emil Zola, a nastavio Žan-Pol Sartr. Neki od pojmova koje je on uveo u rečnik sociologije su postali delom opšte intelektualne kulture. Jedan od takvih pojmova jeste Burdijeov pojam *kulturnog kapitala*. Druga takva temeljna kategorija Burdijeove sociologije jeste *habitus*. Njima se pridružuje pojam *polja*, koji je Burdije s uspehom već primenio u proučavanju ustrojstva francuske kulture i posebno književnog života, kao i sistema akademskih institucija, ali koji svoju punu primenu nalazi i u analizi medijskog sistema i pogotovo televizije. U Burdijeovoj analizi televizije, ali i medija u celini, ključan je pojam *polja novinarstva* kao mikrokosmosa koji ima vlastite zakonitosti i koji je autonomno konstituisan. Zato se i ne može razumeti na osnovu uvida u činioce koji su u odnosu na njega spoljašnji. Ni samo polje novinarstva Burdije ne smatra homogenim već analizira distribuciju moći između pojedinih njegovih sektora (štampe, radija i TV) kao i na odnose dominacije i subordinacije unutar svakog od njih. Tako se u na televizijskom segmentu medijskog polja uspostavljaju konkurentski odnosi između velikih, nacionalnih TV-mreža, ali i odnosi zavisnosti između ovih i regionalnih i lokalnih TV-stanica, koje programski i ekonomski sve više zavise od ovih prvih.

Ključne reči: Burdije, polje novinarstva, mediji, televizija, kulturni kapital, habitus.

Pjer Burdije (1930-2002) jedno je od velikih imena francuske sociologije čiji naučni značaj i ugled daleko prevazilaze nacionalne okvire. U tematskom broju *British Journal of Sociology* posvećenom Burdijeovom konceptu kulturnog kapitala ukazano je na činjenicu da je upravo Burdije bio najcitiraniji autor u britanskim sociološkim časopisima u 2000. godini i da su iza njega ostala takva imena kao što su Gidens, Bek ili Fuko. Pri tom je, što samo po sebi govori o kompleksnosti Burdijeove sociološke misli, on na sasvim drugačiji način „čitao“ u Fran-

cuskoj nego u anglosaksonskom svetu. Dok je u francuskoj sociologiji njegovo neosporno mesto među vrsnim sociolozima čije su teorijske zamisli valjano empirijski utemeljene, dotle ga anglofona sociologija sagledava pre svega u kontekstu njegovog doprinosa razumevanju problema kulturne (in)kompetencije i uvođenja koncepta kulturnog kapitala (Savage, Bennett, 2005: 1). On, uz to, nastavlja tradiciju angažovanih intelektualaca, koju je u Francuskoj uspostavio Emil Zola, a nastavio Žan-Pol Sartr. Evo samo jednog primera takvog Burdijeovog javnog angažmana koji prevazilazi nacionalne granice: na skupu svetskih medijskih magnata, koji je povodom predstojeće konferencije Svetske trgovinske organizacije u oktobru 1999. održan u Parizu, učesnicima se obratio Pjer Burdije. U izlaganju čiji je naslov bio „Pitanja stvarnim gospodarima sveta“ on istovremeno oštro i argumentovano upozorava na pogubne posledice procesa globalizacije medija na kulturu shvaćenu kao opšte dobro čovečanstva, ali i kao mnoštvo nacionalnih kulturnih tradicija (Bourdieu, 2002).

Svrstavanje Pjera Burdijea unutar nekog od savremenih socioloških pravaca rizičan je i nezahvalan poduhvat, utoliko pre što više nije reč samo o njemu i njegovom opusu već i o radovima njegovih brojnih saradnika, odnosno sledbenika koji spadaju u više posebnih sociologija (kulture, umetnosti, obrazovanja, intelektualaca, medija, politike, društvenih pokreta...). Ako bi se, ipak, pokušalo situiranje Burdijeove orijentacije unutar sociologije, onda bi kao orijentir mogla da posluži sintagma *konstruktivistički strukturalizam* ili *strukturalistički konstruktivizam*,¹ kojoj Burdije pribegava kada želi da sam sebe predstavi. Druga najpribližnja odrednica Burdijeove sociološke orijentacije bila bi ona koju koristi Alen Turen – još jedno veliko ime francuske sociologije. U svom pregledu teorijskih orijentacija francuske sociologije Alen Turen svrstava Burdijea u *kritički strukturalizam*, koji istražuje društvo kao sistem čija je osnovna odlika sukob grupa kao objektivnog i subjektivno-doživljajnog realiteta (Touraine, 1986: 139).

Iako je nizom veoma cenjenih knjiga već poodavno ustoličen na sam vrh francuskog akademskog Olimpa i svrstan među nekoliko vodećih svetskih sociologa, Burdije sve do pre petnaestak godina nije spadao među pisce socioloških bestselera.² On je, naime, složene probleme savremenog, u prvom redu francuskog društva, tumačio na ne manje složen način, što sigurno za rezultat

¹ „Terminom *strukturalizam* ili *strukturalistički* želim da kažem da u samom društvenom svetu, a ne isključivo u simboličkim sistemima, jeziku, mitologiji, itd. postoje objektivne strukture nezavisne od svesti i volje društvenih aktera, koje su sposobne da usmere i sputaju njihovo delovanje ili njihove predstave. Terminom *konstruktivizam* želim da kažem da postoji društvena geneza, sa jedne strane, obrazaca opažanja, razmišljanja i delovanja koji sačinjavaju ono što ja nazivam *habitus*, i sa druge strane društvenih struktura, naročito onoga što nazivam *poljem* i grupama, a posebno onoga što se obično naziva društvenim klasama“ (Burdije, 1998: 143).

² Prva njegova knjiga koja je naišla na interesovanje najšire publike bila je *La Misère du monde* (1993). U njoj Burdije, sa grupom saradnika, istražuje oblike bede, patnje i siromaštva u francuskom društvu. Važan deo knjige – pored istraživačkih priloga koji su svojevrsna sinteza sociologije i etnografije – čini i sedamdesetak intervjua sa „poniženim i uvređenim“ i oni su osnovni razlog što se knjiga našla na listi bestselera.

nije imalo popularni stil koji bi bio razumljiv značajnijem delu čak i one univerziteti obrazovane čitalačke publike. Neki od pojmova koje je on uveo u rečnik sociologije su – i uprkos poslovičnoj hermetičnosti njegovog stila – postali delom opšte intelektualne kulture. Jedan od takvih pojmova za koje bi se skoro moglo reći da pripadaju inače malobrojnim aksiomatskim postavkama sociologije (kao što su to, na primer, Dirkemov pojam anomije ili Veberov pojam harizme) jeste Burdijeov pojam *kulturnog kapitala*, bez koga nije moguće zamisliti analizu ključne obrazovno-kulturne dimenzije stratifikacionih procesa u savremenim društvima. Druga takva temeljna kategorija Burdijeove sociologije jeste *habitus*. Koncept habitusa se pokazao izrazito pogodnim pri istraživanju „strukturišućih struktura“ savremenih društava, ali ga heuristički još uspešnije koriste antropolozi u analizi do nedavno zanemarenih odlika tradicionalnih društava. Njima se pridružuje pojam *polja*, koji je Burdije s uspehom već primenio u proučavanju ustrojstva francuske kulture i posebno književnog života, kao i sistema akademskih institucija, ali koji svoju punu primenu nalazi i u analizi medijskog sistema i pogotovo televizije.

Prednost Burdijeovog sistemskog teorijskog pristupa sociologiji jeste u tome što je akumulirao svojevrstni heuristički kapital koji mu omogućava da veoma raznorodne probleme – na primer, one kabilskog društva,³ posetilaca evropskih muzeja,⁴ klasne uslovljenosti ukusa,⁵ socijalne lingvistike⁶ ili odnosa među polovima⁷ – sagleda na istovremeno produbljen i samosvojan, jednom rečju – burdijeovski način.

Polje novinarstva i novinari kao profesionalna grupa

U Burdijeovoj analizi televizije, ali i medija u celini, ključan je pojam *polja novinarstva*, kao mikrokosmosa koji ima vlastite zakonitosti i koji je autonomno konstituisan, te se ne može razumeti na osnovu uvida u činioce koji su u odnosu na njega spoljašnji (Burdije, 2000). Ni samo polje novinarstva Burdije ne smatra homogenim već analizira distribuciju moći između pojedinih njegovih sektora (štampe, radija i TV), kao i na odnose dominacije i subordinacije unutar svakog od njih. Tako se u televizijskom segmentu medijskog polja uspostavljaju konkurentski odnosi između velikih, nacionalnih TV-mreža, ali i odnosi zavisnosti između ovih i regionalnih i lokalnih TV-stanica koje programski i ekonomski sve više zavise od ovih prvih. Tek se unutar polja novinarstva određuje relativna važnost i uticaj jednog glasila – kako u tom polju tako i u odnosu na celinu javnosti. Dešava se, naime, da pojedino glasilo uopšte ne promeni uređivačku politiku, sadržaj i izgled, ali da promene (pokretanje, gašenje ili suštinske promene

³ *Nacr za jednu teoriju prakse – tri studije o kabilskoj etnologiji* (Bourdieu, 1999a).

⁴ *L' amour de l'art* (Bourdieu et Darbel, 1966).

⁵ *La Distinction, critique sociale du jugement* (Bourdieu, 1979).

⁶ *Što znači govoriti – ekonomija jezičkih razmjena* (Bourdieu, 1992).

⁷ *Vladavina muškaraca* (Burdje, 2001).

uređivačke politike) drugih glasila koja deluju unutar istog polja bitno promene njegov relativni značaj i ulogu. Tako pokretanje novog dnevnog lista bitno utiče na položaj, ali i na adaptivno prilagođavanje svih već postojećih dnevnih novina.

Burdije analizira i odnose unutar pojedinih novinskih i televizijskih kuća ukazujući, pri tom, na povodljivost i čak kolaboracionizam onih novinskih aktera (urednika) koji su bliži vrhovima medijskih korporacija, odnosno njihovim vlasnicima. Njih Burdije smatra zagovornicima ideologije cinizma kao osnove novinarstva i poredi sa Tersitom – nakaznim smutljivcem (i pripadnikom svetine) iz Homerove *Ilijade* (Bourdieu, 1999: 5). Tek ako se u vidu imaju svi ti nivoi determinacija moći će da se shvati položaj svakog pojedinog novinara, ali i to zašto upravo on izveštava tako, a ne drugačije. Burdijeove simpatije su na strani „neposrednih proizvođača“ novinskih sadržaja (novinarskog proletarijata), onih koji tek počinju novinarsku karijeru i rade „pešačke poslove“, a plaćeni su zavisno od dužine objavljenog članka.

Novinari se najčešće definišu kao profesionalna grupa, a ne kao profesija u punom smislu te reči. Novinarstvo je poznato i kao „meka profesija“ za razliku od „tvrdih“ kakve su lekarska, farmaceutska, pravnička ili inženjerska. To znači da lekar, pravnik ili inženjer koji to želi može, posle odgovarajuće obuke u redakciji (tokom koje stiće neophodna praktična umeća) da bude novinar, ali obrnuto nije moguće. Novinari su poznati i kao „otvorena“ profesija koja nužno ne zahteva ni prethodno formalno obrazovanje, ni odgovarajuću diplomu: „Definicija je tautološka: novinar je onaj ko obavlja svoju glavnu delatnost u štampanim ili elektronskim medijima. Preciznije rečeno, novinarima se smatraju oni koji rade za medije, a koji, bez obzira na sredstva i tehnike izražavanja, zadovoljavaju sledeća tri kriterijuma: koncipiranje i ostvarivanje nekog intelektualnog produkta, povezanost tog rada sa informisanjem i usmerenost na aktuelna događanja“ (Korni, 1999: 17).

U slučaju novinara kao profesionalne grupe ne postoji strogo određeni nivo i vrsta obrazovanja kao neophodan, *zakonom propisan* uslov za obavljanje poslova, već se veoma visoko vrednuje praktično iskustvo. U drugim profesijama, pak, vrsta i nivo obrazovanja su unapred određeni (na primer, medicinski fakultet za lekara), kao i provera znanja (stručni ispit) odnosno akreditacija – i tek posle toga moguće je samostalna profesionalna praksa. Otuda izrazi kao „nadrilekar“ i „drveni advokat“, koji ukazuju pre svega na odsustvo diplome, a tek potom i na neodgovarajuću, „laičku“ praksu. U polju novinarstva nema reči sa takvim, pogrdnim značenjem: nema „nadrinovinara“, već samo više ili manje dobrih, odnosno loših novinara. Jedna od odlika prave profesije jeste i to da posle visokoškolskog obrazovanja sledi obavezan staž u odgovarajućim institucijama (bolnica, sud) tokom koga se ostvaruje profesionalna socijalizacija, odnosno „uživljavanje“ u profesiju. Tek potom se polaže odgovarajući ispit pred komisijom koju čine ugledni članovi profesije – i posle toga je moguća samostalna profesionalna praksa (npr. bavljenje advokaturom).

Popularna definicija novinara kao „univerzalnog neznalice“ ukazuje na predstavi o ekspertu čije je znanje u prvom redu instrumentalno, a ne sadržinsko. To je profesionalna grupa koja je ovladala prevashodno modusom *kako* (informisati o nečemu što ima javni značaj), a tek zatim i onim *šta*. Uglavnom, novinar nema temeljna znanja „iznutra“ ni o jednoj posebnoj oblasti. Ukoliko neko od novinara ipak poseduje stručna znanja, nije ih stekao studirajući novinarstvo, već kao neko ko se prethodno obrazovao za neku drugu profesiju – primer pravnik koji radi kao izveštač u sudskoj hronici nekih novina (Radojković i Stojković, 2003).

U raspravama o profesionalnom statusu novinara sreće se i termin „zavisna profesija“ (Soloski, 1993). Njime se, za razliku od slobodnih – označavaju profesije koje se obavljaju u okviru profitno orijentisanih organizacija, a tu je vokaciono-autonomna dimenzija profesije potisnuta u korist profitno-heteronomne. U zavisne profesije se ubrajaju inženjeri, ekonomisti i lekari (koji, na primer, rade na prodaji lekova za račun neke farmaceutske kompanije) ili pravnici (u službi neke privredne korporacije). Ako je odlika slobodnih, za razliku od zavisnih profesija, to što se ne obavljaju u okviru (profitno orijentisanih) organizacija već samostalno, može se postaviti pitanje da li su barem novinari slobodnjaci (free-lancers) segment slobodne profesije unutar novinarstva. Odgovor bi bio negativan, jer ni ovakvi novinari ne nude svoje tekstove direktno krajnjem korisniku (kako je to slučaj sa lekarima i advokatima u odnosu prema pacijentima, odnosno klijentima), već anonimnom auditorijumu, i to najčešće posredstvom profitno orijentisane medijske organizacije.⁸

Ostaje otvoreno pitanje da li se novinarstvo može smatrati čak i zavisnom profesijom, budući da ne zadovoljava uslov da je mogu obavljati samo oni koji su diplomirali na fakultetu koji obrazuje buduće pripadnike isključivo te profesije. A upravo je to karakteristika ekonomista i inženjera koji se školuju na ekonomskom, odnosno tehničkim fakultetima i niko osim njih nema pravo na zvanje „dipl. ek“, ili „dipl. inž.“. Fakultetsko obrazovanje nije neophodno (već samo veoma poželjno) da bi se bilo novinar. Upravo to Endrju Bojd naglašava, baveći se, u prvom redu, novinarima u elektronskim medijima: „Diploma se traži i pri upisu na novinarske kurseve, jer nije dovoljno samo iskustvo u ovom poslu. Posedovanje diplome je gotovo uvek dobra polazna tačka u kasnijem usavršavanju“ (Bojd, 2002: 30).

Važi i obrnuta relacija. Svi oni koji završe studije novinarstva ne traže posao samo u medijima i ne rade jedino kao novinari. Znatno broj diplomaca upošljava se u reklamnim agencijama, bavi se odnosima s javnošću, zapošljava u izdavačkim preduzećima i na drugim sličnim poslovima. Ovako širok operativni profil osoba koje su završile studije novinarstva postoji zahvaljujući posedovanju

⁸ Pisci blogova na internetu zadovoljavaju zahtev autonomnosti jer se obraćaju *www-javnosti*, a ne zavise ni od kakve medijske organizacije. Oni, međutim, za svoje tekstove ne dobijaju nikakvu novčanu nadoknadu, što znači da nije reč o profesionalnoj aktivnosti. Uz to, autori blogova često koriste pseudonime, što je takođe u suprotnosti sa etikom medijskog profesionalizma, koji pretpostavlja nesumnjivo utvrđen identitet autora teksta kao garanciju njegove verodostojnosti.

umeća koja uključuju izveštavanje i pisanje novinskih članaka, uređivanje, nastupanje na radiju i televiziji, agencijsko novinarstvo, kao i odnose s javnošću i marketing. Tome mogu da se dodaju i predmeti koji su deo njihovog akademskog kurikulumu, kao što su sociologija, psihologija, komunikologija, metodologija društvenih istraživanja, koji im obezbeđuju bazična znanja iz društvenih nauka.

Zato novinarstvo i profesiju ne treba a priori izjednačavati. Lambeth nabraja šest karakteristika profesije na sledeći način: ona je zanimanje sa punim radnim vremenom; ona je određeni „poziv“; ima formalnu organizaciju i standarde za ulazak u nju; mora da služi društvu i da poseduje etički kodeks; zahteva specijalističko znanje i obuku; potrebno je da bude autonomna. Po njegovom mišljenju, a prema zadatim kriterijumima, novinarstvo nije profesija (Lambeth, 1998).

Novinari ipak zadovoljavaju dva bitna uslova kojim se definiše profesija. To je, najpre, insistiranje na profesionalizmu, tj. ponašanju i radu koji za osnovu imaju etički kodeks. Njega propisuju, a poštovanje, odnosno kršenje sankcionišu – staleške organizacije novinara. Novinari ispunjavaju i drugi uslov, to je altruizam, jer rade u interesu zajednice, što je drugi od nužnih atributa profesije prema Lambetu. Novinari su idealnotipski gledano personalizovan i specijalizovan organ (oko, uvo, jezik i pre svega istraživački „nos“) u službi javnosti, koji analizira, obrađuje i priprema za objavljivanje sve ono za šta se može pretpostaviti da je – kao predmet rasprave – u interesu te iste javnosti.

Džordž Soloski smatra da profesionalizam, shvaćen kao samoograničavanje slobode u radu novinara na osnovu usvojenih profesionalnih normi, ima veoma značajnu ulogu. On je istovremeno efikasan i ekonomičan instrument kojim poslodavci (medijske organizacije) kontrolišu zaposlene na novinarskim poslovima. Drugi, spoljni način kontrole novinara jeste uređivačka i izdavačka *informativna politika* medijskih kuća, kojom one definišu ciljeve koje žele da postignu. Tako je stvarno ponašanje novinara prilikom obavljanja posla rezultanta uticaja prvog i drugog činioca – profesionalizma (iznutra) i informativne politike (spolja). Da ponovimo već navedenu ocenu Soloskog, profesionalizacija novinarstva dovodi do toga da ono deluje uvek više na strani poretka i statusa kvo. Tako dolazi do diferencijacije novinara u tri grupe. Prvu i najbrojniju čine oni koji odgovaraju predstavi koju, u proseku, novinari imaju o samima sebi. To je *mainstream* novinarstva. Po Lorimeru: „Glavninu novinara čine idealisti. Sebe vide kao neumorne tragače koji teže istini, posvećene činjenicama i publici. Međutim, njihova slika idealnog čitaoca ili gledaoca više liči na idealizovanog, racionalnog nego na prosečnog građanina... Ispod i iznad ovog standarda mogu se identifikovati dve podgrupe novinara. Jedni se zdušno poistovećuju sa interesima vlasnika medija i biznisa... Druga grupa se poistovećuje sa širim skupom društvenih i javnih interesa... Ova grupa je sklona da pretera u tumačenju, selekciji informacija, katkad i teoretisanju, čak i da zapostavi dinamiku nužnu za samu priču. Takvi novinari svoju ulogu vide u tome da raskrinkavaju dominantne ideje i tumačenja društva ili društvenih sektora koji favorizuju dominantne, moćne i povlašćene, bilo na levom ili desnom kraju političkog spektra“ (Lorimer, 1998: 151-2).

Profesionalizam, kao matrica kontrole novinara, bitan je zbog toga što je proces prikupljanja, obrade i publikovanja informacija po svojoj prirodi veoma dinamičan, pa njegovo uspešno obavljanje ne bi bilo moguće u birokratski organizovanoj medijskoj kući. Birokratska organizacija, naime, pretpostavlja: 1. pravila koja predviđaju sve situacije u kojima bi se pripadnik organizacije (novinar) mogao naći i 2. složeni sistem obuke birokrata (novinara) da bi se ponašali u skladu sa tim pravilima. Ovakav način organizovanja zahteva dosta vremena i postojanje obavezne formalne kontrole. Nasuprot tome, složeno i nepredvidljivo okruženje – kakvo je ono u kome deluju mediji – pre zahteva neformalnu i fleksibilnu strukturu organizacije i tome primerenu kontrolu angažovanih aktera. Ovo je argument u korist profesionalizma i njemu odgovarajuće samokontrole novinara koja je poznata kao *profesionalna diskrecija*, odnosno ponašanje koje je u prvom redu ograničeno pravilima profesije, a ne spoljnom kontrolom. To ponašanje je dovoljno predvidljivo da se može izvesti iz pravila profesije, a istovremeno i dovoljno fleksibilno da omogućí uspešan i kompetentan rad u veoma promenljivim okolnostima. To je rezultat prakse (učenja) unutar medijske organizacije koja se naziva „tercijarnom socijalizacijom“ (van Gineken).

Razumevanju društvenog i profesionalnog položaja novinara u velikoj meri doprinose Burdijeovi koncepti *habitusa* i *polja*. Habitus kao „socijalizovana subjektivnost“ nastaje na osnovu grupnog delovanja i sagledavanja stvarnosti koja predstavlja socijalno okruženje profesije. Takvo shvatanje habitusa može se demonstrirati na primeru novinara: oni razvijaju sposobnost uspostavljanja takve bliskosti sa sagovornicima da ovi često ispičaju i ono što bi inače radije prećutali. Pri tom je to uistinu socijalizovana subjektivnost – introvertne osobe se po pravilu ne opredeljuju za posao novinara, a ekstrovertni to čine jer lako usvajaju tehnike komuniciranja koje uspešno „otvaraju“ sagovornike. Važna odlika habitusa jeste upravo to što on vremenom postaje „druga priroda“ profesionalca, koji u skladu sa njim i postupa, bez mnogo promišljanja i svesnog odlučivanja – jer, upravo „tako treba“.

Habitus novinara određuju dve međusobno povezane celine: prvo, ona praktično-zanatska koju čini čitav repertoar tehnika, umeća i znanja; i drugo, ona vrednosno-etička koja u sebi sadrži odnos prema objektivnosti, javnom interesu i javnosti, vlasnicima medija i kolegama novinarima (na osi konkurencija – solidarnost). Habitus podrazumeva ne samo poznavanje već i uvažavanje pravila igre tipičnih za polje novinarstva, kao i specifičan osećaj nelagodnosti (u odnosu prema sebi) i odbacivanja (prema drugima) ako su ta pravila prekršena. Habitus se inače materijalizuje i tako što se pojedini predmeti povezuju sa određenom profesijom pretvarajući se u njena spoljna obeležja ili identifikatore. Lekari, na primer, postaju neodvojivi od belih mantila (i stetoskopa, koji ih unutar polja zdravlja pozitivno distancira od medicinskog osoblja sa srednjom spremom), dok pravnici u mnogim zemljama iz istih razloga nose toge i perike. Novinari svoj habitus „ospoljavaju“ na način koji je u skladu sa medijem za koji rade. Stariji identifikatori, novinarske beležnice, zamenjeni su reporterskim mini-kasetofonima, da

bi i oni ubrzo ustupili mesto digitalnim rekorderima i kamerama, kao bazičnoj profesionalnoj opremi i obeležju novinara.

Drugi način afirmacije habitusa neke profesije nastaje stvaranjem *kulturnih heroja*, ličnosti koje svojom profesionalnom karijerom i postignućima služe kao uzor kolegama. Da bi se pojačalo dejstvo uzora, pomažu stručne (novinarske) publikacije i časopisi, jubileji i događaji prigodom kojih se novinarima dodeljuju nagrade i druga priznanja. Dobitnici nekog novinarskog priznanja dobijaju status kulturnog heroja svoje profesionalne grupe. Svaka redakcija, zapravo, u svom sastavu ima takve „legende“, ali neki od njih uživaju ugled koji prevazilazi granice redakcije, pa i zemlje u kojoj deluju.

Burdije ume da novinare benevolentno nazove „spontanim sociolozima“ (1999: 142), ali kasnije ne propušta da prilično nemilosredno secira njihovu sklonost da ugone moćnicima, onima koji su – da upotrebimo Burdijeovu sintagmu – „determinišuća determinanta“ polja novinarstva, ali i svakog klasnog društva. Sa gornjim sudom o novinarima kao „spontanim sociolozima“ mogla bi se dovesti u vezu Burdijeova definicija sociologije kao „borilačkog sporta“. To je i naslov jednog dokumentarca o Burdijeu koji je Pjer Karl snimio 2000. tokom njegovog nastupa na jednom lokalnom radiju (Antoine, 2002).⁹

Te dve tvrdnje kao da se susreću u definiciji valjanog novinarstva koju daje Dušan Radović. Po njemu: „Posao novinara sastoji se u tome da beži od onih koji ga jure i juri za onima koji beže od njega“ – što je zapravo kvalitativna razlika između ulagivačkog PR *informational*-a i pravog, istraživačkog novinarstva. Reč je tu, da upotrebimo jednu reč iz profesionalnog žargona novinara, o mukraker-sima (engl. *muckracker*) ili – kopačima po mulju. Tako su bili nazivani pioniri istraživačkog novinarstva koji su otkrivali finansijske zloupotrebe i mutne načine bogaćenja gornjih slojeva američkog društva. Američki predsednik T. Ruzvelt ih je svojevremeno nazvao *muckrackers* želeli da ih javno diskvalifikuje.¹⁰ Pokazalo se, međutim, da taj posprdan naziv unutar samog polja novinarstva funkcioniše kao oznaka kvaliteta – odnoseći se na one koji beskompromisno i kvalitetno (dubinski) izveštavaju o korupcionaškim aferama koje bi inače ostale izvan domašaja kritičkog suda javnosti.

Polje novinarstva i televizija

Strukturisanje polja novinarstva zavisi od odnosa snaga između učesnika (pojedinaca ili institucija) uključenih u distribuciju profesionalnog kapitala koji je specifičan za njih. Reč je uvek o sukobu u kome jedna strana nastoji da očuva, a druga da dovede u pitanje i razori profesionalni kapital. Bitna je, pri tom, činjenica da je taj kapital specifičan i važi samo unutar određenog polja, dok je za

⁹ Reč je o razgovoru P. Burdijeja na Radio Droit de Cité u decembru 1999.

¹⁰ Baš onako kako su u nas svojevremeno sociolozi i filozofi okupljeni oko časopisa *Praxis* politički diskvalifikovani kao „kritičari svega postojećeg“.

druga polja irelevantan. Prema Burdijeu, tu doslovce važi ona klasična izreka: „Non ultra crepidam!“ On je svoj stav demonstrirao na primeru Pjera Kardena, koji je nesumnjivi autoritet u oblasti visoke mode, ali ne i na polju likovne umetnosti. Zbog toga se i poslednji među akademskim slikarima smatra legitimnom pripadnikom polja likovne umetnosti. Tome polju moda ne pripada, ili je na samoj njegovoj margini kao „primenjena“ umetnost ili umetnički zanat, bliži krojačima nego slikarima (Burdije, 2000).

Na sličan način se polje književnosti odnosi prema polju novinarstva. To je na upečatljiv način pokazao španski filozof Hose Ortega i Gaset pri proceni književnika koji rade kao novinari: „U Francuskoj, u zemlji u kojoj su pisci nekada bili najcenjeniji, oni danas moraju da pišu za novine da bi preživeli. Pri tom, saradnja sa novinama je neka vrsta birokratizacije inteligencije: novine su opsesivno usmerene na masu čitalaca i nemaju druge nego da puste da ih ona prožme do kraja njihovog bića, njihovog načina osećanja i mišljenja, tako da pisac biva priklješten tekućim problemima koji zanimaju ljude, kao i onim što oni o tome misle i od toga očekuju“ (Ortega i Gaset, 2003: 183). Novinari se smatraju „primenjenim umetnicima“ reči, iako je izvesno da nema čvrste granice između jednog i drugog polja, već je pre reč o „sivoj zoni“. Iskorak prema književnosti čine novinarski žanrovi poput kolumni, feljtona, umetničkih prikaza i kritika. Svrstavanje u književnost, odnosno novinarstvo zavisi od profesionalnog habitusa onog ko ih piše. Takođe, autorska prava se različito posmatraju u ova dva polja. U književnosti i drugim oblastima umetničkog stvaralaštva ona su jasno individualizovana i dobro zaštićena. U polju novinarstva, ona se obično pripisuju medijskim organizacijama i mnogo su slabije zaštićena pravnim normama.

Da bi se posao novinara valjano obavio ponekad nije dovoljan samo novinarski habitus već i zavidan kulturni kapital. Katkad je ovo drugo važnije pa neprofesionalni novinari-izveštači svoj posao obave bolje od profesionalaca. Za to ću navesti dva primera – u oba slučaja reč je o intelektualcima koje su se oprobale kao novinari. Prva je književnica Rebeka Vest koja je – zahvaljujući razumevanju pozadine koje daje humanističko obrazovanje – izveštavala sa Nirnberškog procesa (1945) na upravo izvanredan način (West, 2000). Druga je Hana Arent, koja je to isto učinila sa suđenja Ajhmanu (Arent, 2000). Uspela je pri tom da, razotkrivši mehanizam holokausta, pokaže da su u „konačnom rešenju jevrejskog pitanja“ učestovali ne samo nacisti već i neki od Jevreja, odnosno njihove logorske „samouprave“. Iako i sama Jevrejka, pokazala je time da istinu stavlja na prvo mesto, baš kao i onaj grčki filozof koji je rekao da voli Platona, ali da istinu voli još više.

Ipak, polje novinarstva je mikro-kosmos koji ima vlastite zakonitosti. Ono je autonomno konstituisano, te se ne može razumeti na osnovu uvida u činioce koji su u odnosu na njega spoljašnji. Burdije ne smatra homogenim ni samo polje novinarstva, već analizira distribuciju moći između pojedinih njegovih sektora (štampe, radija i TV), kao i odnose moći, odnosno dominacije i subordinacije unutar svakog od njih. Televizija je posebno moćan medij posredstvom koga

koruptivni mehanizmi – koji su oduvek delovali unutar polja novinarstva – dobijaju na značaju. Oni suštinski dovode u pitanje ne samo autonomiju novinarskog već i pravila igre daleko šireg intelektualnog polja. Logika koju polju intelektualne produkcije nameće komercijalna televizija suštinski ukida – u stvarnosti nikada dosegnut – normativni ideal intelektualne autonomije. Burdije određuje tu autonomiju kao situaciju u kojoj i autori i korisnici jednog intelektualnog produkta (članka, studije) pripadaju istoj grupi. Oni su kolege – na način na koji su to, na primer, matematičari i naučnici u prirodnim naukama – čije naučne rezultate kritikuju, usvajaju i dopunjuju oni koji su obrazovanjem i kvalitetom svog naučnog postignuća i sami sposobni da do njih dođu.

Imperativ što veće gledanosti objektivno vodi ka homogenizaciji programskih sadržaja televizije, dok trka za ekskluzivnostima, koje povećavaju gledanost, završava paradoksom: sve televizije izveštavaju o istim događajima na podjednak način. „U stvari, dešava se kontinuiran, sistematski i predvidljiv proces selekcije, kojim se kontroliše obim i unutrašnji balans informacija koje se odnose na svet i reprezentuju ga. Ovaj način upravljanja medijima je sasvim drugačiji od cenzure, jer je selekcija prerogativa urednika. On obično nije namerno usmeren u korist ili protiv bilo kojeg stanovišta ili tačke gledišta, mada u celini posmatrano favorizuje neke izvore informacija i poglede na svet na štetu drugih“ (McQuail, 2003: 236). Tako se jedan od razloga za privatizaciju državnih elektronskih medija pokazao kontraproduktivnim svuda gde je proveden proces deregulacije: umesto povećanja diverziteta medijskih sadržaja pod uticajem tržišta, dobijena je njihova uvećana uniformnost po dominantnoj formuli senzacionalizma i sadržaja „niskog ukusa“ koji privlače najširi auditorijum. Ni ostali mediji nisu pošteđeni te (samo)ubilačke trke, ali težnja za ekskluzivnim razlikovanjem kod njih po pravilu okončava u istovremenom objavljivanju fotografija istih ličnosti ili događaja na naslovnim stranicama. A one bi – nasuprot konkurenciji – trebalo da podignu tiraž nedeljnog izdanja *Tajma* ili *Njuzvika*, *L'Espresso* ili *Nouvel Observateur*.

Dešava se da neko od glasila ipak uspeva, na duži ili kraći rok, da ostvari dominaciju i da se učvrsti kao merilo profesionalnih vrednosti unutar polja novinarstva kao celine, ili, što je češće, unutar pojedinog medijskog sektora u nacionalnim okvirima. Nekadašnja beogradska *Politika* ili pariski dnevnik *Mond*, kao i britanski nedeljnik *Economist* ili BBC u domenu elektronskih medija, primeri su listova koji uspevaju da usklade komercijalne zahteve (čitanost i oglasi) sa zavidnim simboličkim kapitalom, koji se u svetu medija izražava kao profesionalno izveštavanje, s jedne, i poverenje čitalaca, s druge strane.

Polje novinarstva – dometi i kritike

Pojedini kritičari prebacuju Burdijeu da polju novinarstva pristupa na isuviše pojednostavljen način, predstavljajući ga monolitnim dok je ono stvarno duboko podeljeno i čak antagonizirano (Marliere, 1998: 229). Ta primedba nije utemeljena jer Burdije – analizirajući strukturne odnose dominacije/potčinjavanja

unutar redakcija – ukazuje na svu dubinu razlika između onih koji pripadaju dominantnoj strukturi polja novinarstva (novinari-zvezde i urednici) i onih koji su bliže stvarnosti, odnosno donjim slojevima redakcijske hijerarhije.

U svojim analizama predstava koje televizija stvara o pojedinim socijalno i spacijalno marginalizovanim delovima francuskog društva Burdije se oslanja na neke od radova Patrika Šampanja, francuskog sociologa medija. Ovaj je u okviru *La Misère du monde*, kolektivnog istraživačkog projekta koji je vodio Burdije, pisao o ulozi medija u stigmatizovanju stanovnika predgrađa velikih francuskih gradova (Champagne, 1993).

Burdije takođe razotkriva podanički kompleks francuskih TV novinara u odnosu na politiku i političare počev od vremena De Gola. Tada je to bilo direktno i neskriveno jer je televizija pripadala državi. Od tada, sa povećavanjem autonomije ovog medija, nastupi političara i to onih vodećih (predsednik Republike, predsednik Vlade) menjaju se i umesto zvaničnih nastupa sve više poprimaju oblik političkog događaja. Nastupi državnika sve više imaju odlike TV-šoua koji je do detalja planiran tako da u prvom planu bude lični šarm u funkciji imidža državnika, a ne rasprava o političkim pitanjima što bi trebalo da je razlog njegove pojave na televiziji.

U odnosu na naučnu zajednicu – i to pogotovo društvene nauke – televizija je u ulozi trojanskog konja koji gledaocima kao naučnike podmeće one koji to zapravo nisu, već pripadaju hibridnom soju osoba koje među naučnicima slove za ljude iz medija, a među novinarima za naučnike i vrhunske intelektualce. U odnosu na takve je Burdije nakritičniji i naziva ih posprdno *fast-thinkers* ili „negativnim intelektualcima“. Omiljen predmet njegovih intelektualnih vivisekcija jesu Bernar-Anri Levi i Alen Finkelkro, koji svoj minorni intelektualni kapital niti ne pokušavaju da plasiraju unutar Akademije – koja samo naučnim merilima ocenjuje naučna postignuća – već na televiziji. Njeno trostruko merilo kvaliteta sadržano u sloganu „brzo, kratko, jasno“ prevodi se u sintetički pokazatelj – *površno*. Oni su majstori opštih mesta, spremni da sa bilo kim raspravljaju na bilo koju temu, ne opterećujući pri tom gledaoce hermetičkim naučnim žargonom niti složenim izvođenjima koja zahtevaju ne samo vreme već i intelektualnu koncentraciju. Takvima Burdije suprotstavlja Huserlovo shvatanje naučnika kao funkcionera čovečanstva koje država plaća da se bave temeljnim otkrivanjem tajni sveta (prirode i društva). Njihova je obaveza da svoja saznanja učine javnim, a oni to čine publikujući ih u naučnim časopisima i monografijama. Problem, međutim, nastaje kada masovni mediji – televizija pogotovo – svoj egzoterični imperativ brzine i senzacionalizma nameću nauci koja je utemeljena na sasvim drugačijim, ezoteričnim imperativima temeljnosti, kritičnosti i proverljivosti.

Kritičari Burdijeovog negativnog suda o mogućnosti saradnje medija i intelektualaca obično navode primer Rejmona Arona kao ličnosti koja je uspevala da pomiri uloge vrhunskog sociologa i uvodničara jednog od vodećih francuskih dnevnika. Aron je, štaviše, smatrao da sociolog ima obavezu da društvu, a ne

samo naučnoj zajednici, saopšti saznanja do kojih je, proučavajući ga, došao. Način da se u tome bude efikasan u masovnom društvu jeste korišćenje masovnih medija, a to je u njegovo vreme bila u prvom redu štampa. Tu zapravo leži nesporazum između Burdijea i njegovih kritičara – njegov negativni sud se odnosi u prvom redu na televiziju kao jedan od masovnih medija, a ne i na medije uopšte. On je i sam ponekad pisao članke za novine i držao predavanja koja su zatim objavljena u obliku knjige, ili je čak umeo da se pojavi na televiziji da bi – bez prekidanja od strane novinara-voditelja – razgovarao sa nekim čije mišljenje uvažava.¹¹

Kada se bavi poljem novinarstva, odnosno njegovim dominantnim sektorom – televizijom, Pjer Burdije odustaje od svog uobičajenog sociološkog diskursa i komunicira na način koji je pristupačan širokoj publici. On se, naime, tokom dva predavanja, čiji je zajednički naslov *Na televiziji* (Burdije, 2000), publici obraća u ambijentu televizijskog studija Koleč d'Frans čiji je on profesor i nastoji da govori tako da i sama forma njegovog nastupa bude kritika televizije koju on vidi kao instrument simboličkog nasilja. Razlog za takvu promenu teorijskog nivoa izlaganja leži i u njegovom uvažavanju činjenice da je televizija medij čiji je značaj u oblikovanju ljudskog sveta daleko veći od svih ostalih medija u dosadašnjoj istoriji čovečanstva. Televizija postaje osnovom „društvene konstrukcije stvarnosti“ što znači da ona ne samo da prenosi sliku stvarnosti već je i iz osnova oblikuje. Današnji svet je u sve većoj meri svet iz druge ruke, oblikovan medijem televizije, za koju Burdije koristi metaforu naočara, kao nečega što sam korisnik ne vidi (staklo i okviri naočara), ali što određuje opseg i kvalitet onoga šta će uopšte moći da bude viđeno.

I zato se navedena knjiga pojavila u okviru edicije „Liber“, koja nije striktno naučna već naučno-popularna biblioteka. „Liber“ se obraća publici koju nastoji da sa sociološkim saznanjima upozna na razumljiv, ali ne i na vulgaran način. U prilog tome govori i skoro potpuno odsustvo kritičke aparature – jedini sociolog medija koji je poimence naveden jeste Rejmond Vilijams – ne računajući, naravno sociologe okupljene oko Burdijeovog časopisa *Actes de la recherche en sciences sociales* i onih zastupljenih u zajedničkoj studiji *La Misère du monde*. To je nekima od kritičara Burdijeovog pristupa televiziji poslužilo kao osnova za ocenu knjige kao političkog pamfleta (čiji je autor već opisan kao *mrgodni sociolog* /Bougnoux, 1996: 82/), što ona sasvim izvesno nije, mada ima nesumnjivu političku dimenziju već i samim tim što u pitanje dovodi moć jednog od središnjih medija savremenog društva i što se, pri tom, obraća najširoj publici tog istog medija.

¹¹ Tako je na francusko-nemačkoj televiziji Arte Pjer Burdije razgovarao sa nemačkim književnikom Ginterom Grasom o smislu i mogućnosti angažovanja intelektualaca. Složili su se da je uloga intelektualaca – sociologa i književnika podjednako – da u pitanje dovode sve ono što se proglašava neprikosnovenim. I kao što su se obojica složili: da „drže gubicu otvorenom“ i angažuju se – nasuprot svim silnicima ovog sveta – koristeći, pri tom, simbolički kapital oličen u njihovom naučnom i književnom delu. („Pierre Bourdieu et Gunter Grass: la tradition d'ouvrir la gueule“, *Le Monde*, 4. decembre 1999, edition electronique)

U završnom delu knjige *Na televiziji*, ali na još izričitiji način u predgovoru njenom američkom izdanju (Bourdieu, 1999), Pjer Burdije se ograđuje od ocene da ona predstavlja prozivku i sastavljanje spiska krivaca odgovornih za uspostavljanje i funkcionisanje skrivenih prinuda koje deluju unutar polja novinarstva. Umesto toga, on se na način konkretne utopije zalaže za savez onih (novinari, naučnici, intelektualci) koji u interesu slobode kao pretpostavke vlastite intelektualne produkcije moraju da se suprotstave (kvazi)monopolu koji kontroliše sredstva difuzije.

Odgovor na Burdijeovu kritiku usledio u majskom broju *L' Mond Diplomatik*. Napisao ga je Danijel Šnajderman, voditelj emisije koja je bila predmetom Burdijeove kritike (Schneidermann, 1999). Ni on, kao ni Burdije u prvom tekstu, nije štedeo svog protivnika. Šnajderman polemiše kao predstavnik televizijskog novinarstva čiji je profesionalizam, po njegovom mišljenju, Burdijeovim tekstom doveden u pitanje. On nastoji da pokaže da Burdije ne shvata unutrašnju logiku televizijskog studija i da o njemu sudi sa akademskih visina. Šnajdermanov tekst¹² pruža priliku da se upoznaju argumenti druge strane, iako to ni izdaleka nije jedino javno osporavanje Burdijeove kritike televizije.¹³ Tekstovi koji osporavaju Burdijeovo razumevanje polja novinarstva ne prestaju da se pojavljuju ni posle desetak godina. *Na televiziji* još uvek izaziva kontroverze i osporavanja – i to pogotovo od strane onih koji su predmet njegove analize: (televizijskih) novinara, kao što je na primer Žak Bolo (Bolo, 2005). Jedna od tipičnih Boloovih zamutki jeste da Burdije ne poznaje televiziju jer je malo/nimalo gleda. On to ironično označava kao „učeno neznanje“ (*la docte ignorance*). Burdije je, tvrdi on, istovremeno svedok optužbe, (nekvalifikovani) veštak i sudija – tri uloge koje su međusobno nespojive i koje jedna drugu isključuju.

To se u ključu Burdijeovog koncepta „polja“ može shvatiti kao sukob oko legitimnosti prava na interpretaciju „polja novinarstva“ od strane onih koji su izvan tog polja – sociologa (i sociologa masovnih medija) pre svega. Da je taj sud utemeljen govori i to što gore pomenuti Bolo na isti način – i istim argumentima – otpisuje i Režisa Debrea i njegovu *Mediologiju*. Jedan od Boloovih argumenata – koji bi trebalo da govore u prilog Burdijeovoj nekompetenciji kada je o televiziji reč – jeste broj stranica knjige koja se njome bavi. Jer, smatra Bolo, ako neko već piše obimne knjige od, po pravilu, više stotina stranica, a onda objavi knjižicu od samo osamdesetak, onda on i nenamerno priznaje da o tom problemu nema bog zna šta da kaže. Ovo je, naravno sofisticirani argument. Burdijeova

¹² D. Šnajderman se nije zadovoljio samo ovim polemičkim tekstom. On je nakon četiri godine objavio knjigu u kojoj se na mnogo većem broju stranica suprotstavlja Burdijeovom shvatanju novinarstva. Knjiga je uglavnom negativno ocenjena kao vid „strategije bršljanja“, odnosno kao pokušaj da se na račun jedne istinske akademske veličine gradi vlastita intelektualna karijera (Marcelle, 1999: 18).

¹³ Analiza čitavog konteksta polemike, kao i znatnog dela njenih kasnijih mnogobrojnih odjeka, data je u tekstu Paskal Forten „Burdije, Šnajderman i novinarstvo (analiza jedne kontra-kritike)“ (Fortin, 2000).

Na televiziji je zapravo redigovani transkript njegovog istoimenog predavanja, koje postoji i u obliku video-kasete. Ona je, izgred budi rečeno, bila svojevremeno jedan od najprodavanijih VHS produkata u francuskim knjižarama.¹⁴ Uz to idu i standardne zamerke Burdijeovom sociološkom rečniku – koga, ruku na srce, u ovoj knjizi ima manje nego u svim drugim, izuzimajući naravno njegove polemičke intervencije, na primer, one koje su sakupljene u *Signalnim svetlima* (Burdije, 1999b), ili njegovo obraćanje medijskim mogulima uoči odlučivanja u STO o tzv. „kulturnom izuzetku“. Zamera mu i terminološko koketiranje sa Kantom i Hegelom, čiji je krajnji rezultat „nastavljanje marksizma drugim sredstvima“. Ova poslednja objekcija polazi od uistinu središnjeg mesta pojma *kapital* (socijalni, kulturni, simbolički...) u Burdijeovoj zamisli sociologije.

Onima koji su negativno senzibilisani u odnosu na Marksa i marksizam ovakva proliferična evokacija središnjeg pojma Marksove političke ekonomije i istovremeno naslova njegovog životnog dela (*Das Kapital*) sigurno smeta. Biće da je, ipak, bliže istini L. Vakan koji – analizirajući mnogobrojne struje mišljenja u kojima je nalazila inspiraciju¹⁵ – sociologiju Pjera Burdijea situira negde između Marksa i Vebera, ne propuštajući da napomene da treću stranicu tog intelektualnog trougla čini jedno veliko ime francuske sociologije – ono Emila Dirkema.

Literatura

- Antoine, F. (2002): „Radio Droit de Cité se souvient de Pierre Bourdieu“, *Le Courier de Mantes*, 30. janvier 2002.
- Arent, H. (2000): *Ajman u Jerusalimu: izveštaj o banalnosti zla*, Beograd: Samizdat/Free B92.
- Bojd, E. (2002): *Novinarstvo u elektronskim medijima*, Beograd: Clio.
- Bolo, J. (2005): „C'est la faute des medias(suite)!\", *Exergue*, Paris, 30.6.2005.
- Bougnoux, D. (1996): „Pierre Bourdieu, sociologue boudeur“, *Esprit*, juin 1996, pp. 182-184.
- Bourdieu, P. (avec Alain Darbel) (1966): *L'Amour de l'art*, Paris: Les editions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1979): *La Distinction: Critique sociale du jugement*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1992): *Što znači govoriti – ekonomija jezičnih razmjena*, preveli Alka i Mladen Škiljan, Zagreb: Naprijed.

¹⁴ Bolo navodi podatak da se po broju prodatih primeraka *Na televiziji* (na dan 30. juna 2005) nalazi na 385. mestu elektronske knjižare www.amazon.fr, desetak godina nakon pojave njegovog prvog izdanja. Ako se ima u vidu da ova internet-knjižara nudi na desetine hiljada naslova na francuskom jeziku, izvesno je reč o knjizi koja već spada među *evergreen* francuske literature.

¹⁵ „Burdijeova teorija je rođena iz plodnog spajanja filozofskih i socioistorijskih tradicija, kao i intelektualne i akademske logike koje su se držale odvojeno i čak neprijateljski (i po nekima to još uvek čine): Marks i Mos, Kasirer i Vitgenštajn, Huserl i Levi- Stros, Merlo-Ponti i Ostin, Bašlar i Panofski“ (Wacquant, 1996).

- Bourdieu, P. (1993): *La Misère du monde*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1996): „Analyse d'un passage à l'antenne“, *Le Monde diplomatique*, avril 1996, p. 26.
- Bourdieu, P. (1999): *On Television. Prologue – Journalism and Politics*, New York: The New Press.
- Bourdieu, P. (2002): *Interventions, 1961-2001 /Science sociale & action politique*, textes choisis et présentés par F. Poupeau et T. Discepolo, Marseille: Agone.
- Burdije, P. (1998): „Društveni prostor i simbolička moć“, u: *Interpretativna sociologija*, priredila I. Spasić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 143-158.
- Burdije, P. (1999a): *Nacrt za jednu teoriju prakse*, prevela Milica Pajević, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (1999b): *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, prevela Milica Pajević, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (2000): *Narcisovo ogledalo*, prevela Vesna Injac-Malbaša, Beograd: Clio.
- Burdije, P. (2001): *Vladavina muškaraca*, prevela Mileva Filipović, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Champagne, P. (1993): „La vision médiatique“, u: *La Misère du monde*, Seuil, 1993. pp. 61-79.
- Debray, R. (1999): „Qu'est-ce que la médiologie?“, *Le Monde diplomatique*, août 1999, p. 32.
- Fortin, P. (2000): „Bourdieu, Schneidermann et le journalisme: Analyse d'une contre-critique“, Institut Français de Presse, web presentation.
- Gitlin, J. van (1998): *Understanding Global News*, SAGE.
- Korni, D. (1999): *Etika informisanja*, Beograd: Clio.
- Lambeth, E. B. (1998): *Committed Journalism: An Ethic for the Profession*, Bloomington: Indiana University Press.
- Lorimer, R. (1998): *Masovne komunikacije – komparativni uvod*, Beograd: Clio.
- Marcelle, P. (1999): „Schneidermann en vain“, *Liberation*, 3. juin 1999, p. 18.
- Marličić, P. (1998): „The Rules of the Journalistic Field – Pierre Bourdieu's Contribution to the Sociology of Media“, *European Journal of Communication*, vol. 13 (2).
- McQuail, D. (2003): *Media Accountability and Freedom of Publication*, Oxford.
- Ortega i Gasset, H. (2003): „Liberalne profesije“, u: *Evropa i ideja nacije*, Beograd: Artist.
- Radojković, M. i Stojković B. (2003): „Novinari kao profesionalna grupa“, *Sociološki pregled*, vol. XXXVII, no. 3-4, str. 241-254.
- Savage, M. and Bennett, T. (2005): „Editors' Introduction: Cultural capital and social inequality“, *The British Journal of Sociology*, Vol 56, Issue 1.

- Schneidermann, D. (1999): *De journalisme d'après Bourdieu*, Paris: Fayard.
- Soloski, Dž. (1993): „Novinarski profesionalizam: mehanizmi kontrole“, *Gledišta*, br 1–6.
- Touraine, A. (1986): „Sociologie et sociologues“, u: *L'Etat des sciences sociales en France*, sous la direction de Marc Guillaume, Paris: Editions la Decouverte.
- Wacquant, L. (1996): „Notes tardives sur le ‘marxisme’ de Pierre Bourdieu“, pour parution in *Actual Marx*, no 20/1996.
- West, R. (2000): *A Train of Powder (Six Reports on the Problem of Crime and Punishment in Our Time)*, Natl Book Network.

BOURDIEU'S CONCEPTION OF JOURNALISTIC FIELD

Summary: Pierre Bourdieu (1932-2002) is one of the great names of sociology in France but his importance and reputation have for many years been international. However, the reception of his ideas in France and in the English speaking world is quite different. His position in French sociology is without any doubt among the few sociologists who have succeeded in making a fruitful synthesis of empirical research and theoretical inventiveness. Academic circles in Great Britain and the USA, on the other hand, recognize him for his concepts of cultural (in)competence, and cultural capital especially. In addition, he continues the tradition of the *intellectuel engagé* established by Emile Zola and continued by Jean-Paul Sartre. Some of the concepts Bourdieu introduced have become in the meantime part of general intellectual culture. One of such concepts is *cultural capital*. Another basic concept is *habitus*, and the third is *field*. Bourdieu uses all three as heuristic devices in his studies of the cultural and academic system, but also in his research of media and television in France. The concept of journalistic field has a key position in Bourdieu's analyses of television and media systems as microcosms endowed with rules of their own and autonomy. However, the journalistic field is not homogenous and for this reason Bourdieu has studied power distribution among subfields (press, radio, TV) but also within each of them. Inside of the television segment of the journalistic field, there is rivalry between large national TV networks and regional and local TV stations. National TV networks become more and more dominant, while regional and local ones are increasingly dominated by expansive media conglomerates.

Key words: Bourdieu, journalistic field, media, television, cultural capital, habitus.

Vukašin Pavlović

Fakultet političkih nauka/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka
Beograd

Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala

Sažetak: U tekstu se razmatra Burdijeov doprinos savremenoj političkoj sociologiji i političkoj teoriji, i to prvenstveno kroz izlaganje i objašnjenje *koncepta političkog kapitala* i njemu komplementarnih konceptata *političke moći*, kao i *simboličke moći*. U *društvenom prostoru* postoje i neprestano se obnavljaju i proizvode: *habitus*, kao iskustveni sistem na nove generacije prenosivih dispozicija i etosa jedne zajednice; i razni oblici *kapitala*, shvaćeni kao raspolaganje određenim i različitim resursima. Društveni prostor se deli na *polja*, unutar kojih pojedinci i grupe zauzimaju različite *odnose moći* i poseduju različite oblike *kapitala*. Sintetički oblik različitih vidova kapitala je simbolički kapital, a *univerzalni oblik moći je simbolička moć*, čiji je glavni sadržaj da se stvarima i pojavama u društvenom prostoru da ime i značenje. *Politički kapital* je jedan od oblika ili vidova *socijalnog kapitala*, koji se uspostavlja i proizvodi u političkom polju. Imati moć imenovanja predstavlja najviši ili najznačajniji oblik političke, odnosno simboličke moći, jer se određivanjem imena, odnosno označavanjem, kreira i saznanje, odnosno osmišljava, održava i menja društveni svet.

Ključne reči: društveni prostor, habitus, političko polje, društveni kapital, politički kapital, politička moć, simbolička moć.

Teorijski doprinos francuskog sociologa Pjera Burdijea savremenoj društvenoj nauci je izuzetno značajan, višestruko bogat i impozantno raznovrstan. On je svojom *teorijom prakse* zadužio modernu sociologiju, ali je svojim radovima ostavio duboke tragove u teoriji jezika i sociolingvistici, socijalnoj i kulturnoj antropologiji i etnologiji, kritičkoj pedagogiji i andragogiji, kao i u teoriji značenja (semiotici) i teoriji saznanja (epistemologiji). Burdije svakako predstavlja jednu od najuglednijih i najosobnijih teorijskih figura u društvenoj nauci druge polovine dvadesetog veka. Njegovo delo je originalna, osobena i uticajna teorijska tvorevina, koja se oslanja kako na sopstvena istraživanja, tako i na kritičku reinterpretaciju i sintezu teorijskih tradicija Karla Marksa i Maksa Vebera, Dirkema i Gramšija, na jednoj, i teorijski dijalog koji uspostavlja sa savremenicima, Habermasom i Čomskim, Fukoom i Sosirom, na drugoj strani.

Burdijeova teorija prakse je sistematski pokušaj da se prevaziđu serije opozicija i antinomija koje okupiraju društvene nauke od njihovog postanka. To su antinomije tipa: individua naspram društva, akcija naspram strukture, sloboda naspram nužnosti, subjektivizam naspram objektivizma, i slično.

U ovom tekstu će, međutim, biti reči prvenstveno o njegovom doprinosu savremenoj političkoj sociologiji i političkoj teoriji, i to predominantno kroz izlaganje i objašnjenje koncepta *političkog kapitala* i njemu komplementarnih konceptata *političke moći*, kao i *simboličke moći*. Međutim, da bi se koncept političkog kapitala razumeo na pravi način neophodno je smestiti ga u celinu osobene Burdijeove teorije prakse. Glavni obrisi te teorije mogli bi, po mom mišljenju, da se predstavje u sledećem obliku.

Polazni i najopštiji okvir u Burdijeovoj teoriji prakse je ideja *društvenog prostora*. U društvenom prostoru postoje i neprestano se obnavljaju i proizvode: *habitus*, kao iskustveni sistem na nove generacije prenosivih dispozicija i etosa jedne zajednice; i razni oblici *kapitala*, shvaćeni kao raspolaganje određenim i različitim resursima. Društveni prostor se deli na *polja*, unutar kojih pojedinci i grupe zauzimaju različite položaje. Unutar polja i habitusa, kao i među njima, odvijaju se različite *prakse* u obliku *simboličkih borbi*, na osnovu kojih se uspostavljaju razni *oblici* i *odnosi moći*. Sintetički oblik različitih vidova kapitala je simbolički kapital, a *univerzalni oblik moći je simbolička moć, čiji je glavni sadržaj da se stvarima i pojavama u društvenom prostoru da ime i značenje. Politički kapital je jedan od oblika ili vidova socijalnog kapitala*, koji se uspostavlja i proizvodi u političkom polju. Imati moć imenovanja predstavlja najviši ili najznačajniji oblik političke, odnosno simboličke moći, jer se određivanjem imena, odnosno označavanjem, kreira i saznanje, odnosno, osmišljava, održava i menja društveni svet. Pogledajmo bliže šta Burdije podrazumeva pod osnovnim kategorijama koje sačinjavaju njegovu teoriju prakse.

Društveni prostor

Društveni prostor je sociološka oznaka za društvenu stvarnost ili društveni život, ili, kako bi rekao Habermas, sledeći Huserla, socijalni svet života. O društvenom prostoru se može teorijski misliti, ili se na njega može gledati, sa dva, često suprotstavljena stanovišta: objektivističkog i subjektivističkog. Predominantni deo klasične društvene teorije karakteriše objektivistički pristup. Burdije podseća da je Dirkem, kao i Marks, dosledno zastupao objektivističko stanovište. Njih dvojica su se razlikovali u pogledu onoga sa čim je društvena nauka trebalo da raskrsti kao sa prethodnim predstavama: u Marksovom slučaju to je bila ideologija, a u Dirkemovom predznanje.

Burdije je svestan činjenice da konstrukcija teorije društvenog prostora pretpostavlja potrebu višestrukog raskida sa marksističkom teorijom. Prvo, marksistička teorija naglašava supstantivnost, bit stvari, a na račun relacija.

Drugi raskid odnosi se na marksističku ekonomističku redukciju, a u korist multi-dimenzionalnog shvatanja društvenog prostora. Treći je raskid u odnosu na prenaplašeni objektivizam i intelektualizam marksističke teorije.

Znatan deo moderne takozvane interpretativne društvene teorije, koja je pod uticajem etnometodologije, kao i socijalne psihologije orijentisane ka socijalnom konstrukcionizmu, predstavlja jak otklon u korist subjektivističkog stanovišta: društvena stvarnost je socijalni konstrukt ljudi koji u njoj žive, deluju i razmišljaju.

Burdije smatra da mu je najvažniji zadatak da tu suprotnost („jednu od najnesrećnijih“) prevaziđe, i on to dosledno nastoji. Burdije smatra da su „dve faze, objektivistička i subjektivistička, u dijalektičkom odnosu“ (Burdije, 1998: 145). Objektivne strukture, koje sociolog gradi u objektivističkoj fazi, predstavljaju osnove subjektivnih predstava „i obrazuju strukturalne stege koje utiču na interakcije“ (ibid.). S druge strane, da bi se objasnili svakodnevni individualni i kolektivni sukobi oko promena ili očuvanja datih struktura, „neophodno je zadržati se na tim predstavama“ (ibid.). Da bi se prevazišla veštačka suprotnost između struktura i predstava, potrebno je, po Burdijeu, odustati od isključivo supstancijalističkog načina razmišljanja o društvenoj stvarnosti. „Najveći doprinos onoga što se s pravom treba nazivati strukturalističkom revolucijom, sastoji se u primeni na društveni svet relacionog načina razmišljanja, kojim se služe moderna matematika i fizika i koji poistovećuje stvarnost ne sa supstancama već sa odnosima“ (Burdije, 1998: 146).

U jednom od svojih kapitalnih dela, *Nacrtu za jednu teoriju prakse*, Burdije govori o tri različita modusa teorijskog znanja. Prvo, znanje koje Burdije naziva *fenomenološkim* (ili „interakcionističkim“, odnosno „etnometodološkim“) ukazuje na prvobitno iskustvo praktičnog upoznavanja društvenog sveta, na odnos bliskosti sa okruženjem prirodnog sveta „o kojem se, po definiciji, ne razmišlja i koji isključuje pitanje sopstvenih uslova postojanja“ (Burdije, 1999: 148). Drugo je znanje ono koje on naziva *objektivističkim* (poseban vid kojeg sačinjava strukturalistička hermeneutika) i „koje uspostavlja objektivne odnose (npr. ekonomske ili lingvističke) koji strukturiraju prakse i predstave o praksama“ (ibid.). Treće je znanje, Burdije ga naziva *prakseološkim*, „koje ima za predmet ne samo sistem objektivnih odnosa koj[im] postavlja *objektivistički* modus znanja, već i *dijalektičke* odnose između tih objektivnih struktura i strukturiranih dispozicija u kojima se one ostvaruju i koje teže da ih reprodukuju“ (ibid.). To je stanovište koje prakse ne posmatra spolja, kao svršen čin, već ih čini pokretačkim principom, s idejom da se znanje postavi u sam tok izvođenja praksi. To je znanje u kome se odvija dvostruki proces interiorizacije spoljašnjosti i eksteriorizacije unutrašnjosti. Bez sumnje se može zaključiti da od tri ponuđena modusa znanja Burdijeovoj teoriji prakse najviše odgovara treći modus, to jest prakseološko znanje. Samo prakseološko znanje, po Burdijevom mišljenju, može da izbegne zamke dvostrukog mogućeg teorijskog iskrivljavanja: a) hermeneutičke predstave društvene prakse sa stanovišta onoga ko je dešifruje i tumači, a koja teži svođenju svih društvenih

odnosa na odnose komunikacije i svih interakcija na simboličke razmene; i b) objektivističkog shvatanja, po kome društvena nauka postupa sa društvenim činjenicama kao s objektivnim stvarima, težeći da otkrije objektivne strukture koje predstavljaju ontološke ili strukturalističke osnove subjektivnih predstava.

Društveni prostor je za Burdijea teorijski, odnosno sociološki shvaćena *društvena topologija*. Agenti i grupe definisane su s obzirom na svoje relativne pozicije u društvenom prostoru. To drugim rečima znači da, recimo, društvene klase ne postoje objektivno po sebi, već samo kao „klase na papiru“, to jest u svojoj teorijskoj, a ne i ontološkoj egzistenciji. U tome je osnovna razlika između Burdijeove i Marksove upotrebe termina klase. Ono što po Burdijeu postoji jeste *prostor odnosa* (*space of relations*) koji je isto toliko stvaran kao i geografski prostor, i u njemu se svaki pokret plaća radom, naporom i vremenom. Svaki društveni agent ili grupa omeđeni su svojom pozicijom i pozicijama svojih suseda u određenom delu društvenog prostora, i ne mogu da zauzimaju suprotne regione tog prostora. Društveni prostor može se opisati kao polje snaga (*field of forces*). Aktivna svojstva društvenog prostora su različita s obzirom na različite vrste moći ili kapitala koji postoje u različitim poljima. Vrste kapitala nisu ništa drugo do moći (*powers*) ili ulozu (*stakes*) kojima se definišu šanse za dobit u datom polju.

Društveno polje

Društveni prostor, kao i geografski, sastoji se iz određenih oblasti. Te posebne oblasti Burdije naziva društvenim *poljima*. Ideja društvenog polja je alternativno ime za društvene strukture i njihovo grupisanje, čime se teorijski distancira od strukturalizma. S druge strane, ideju polja Burdije protivstavlja ideji podsistema u sistemskoj teoriji, čime se bitno razlikuje i od svake vrste funkcionalizma. Za razliku od pojma strukture u prvom, odnosno pojma podsistema u drugom slučaju, Burdijeov pojam društvenog polja ima mnoge i znatne prednosti. On je otvoreniji jer nije čvrsto omeđen; on je kompleksniji jer uključuje mnoštvo različitih mreža odnosa; on je energetski puniji i dinamičniji jer uključuje socijalne borbe; i najzad, on je, zbog svega napred rečenog, mnogo životniji i bliži složenoj društvenoj stvarnosti.

Referirajući na specifičan društveni kontekst, Burdije pored termina polje (fr. *champ*, eng. *field*) simultano koristi i izraze *tržište* i *igra*, koji imaju i određeno, ali i metaforičko značenje. Društvene grupe i klase, kao i njihov položaj u društvenom polju, konstruisani su s obzirom na međusobnu socijalnu *distancu*. „Taj prostor je konstruisan na takav način da pojedinačni akteri, grupe ili institucije koje se u njemu nalaze imaju utoliko više zajedničkih osobina što su bliže u tom prostoru, utoliko manje što su udaljenije“ (Burdije, 1998: 146).

Društvena stvarnost je, prema Burdijeu, zbir nevidljivih ili teško vidljivih veza koje sačinjavaju skup položaja koji su međusobno distinktni i koji se definišu jedni u odnosu na druge (preko niza relacionih kriterija: blizine ili udaljenosti,

odnosno, po položaju – iznad, ispod, između). Oblasti ili društvena polja kojima se Burdije posebno bavio u svojim delima jesu, na primer, polje školstva i obrazovanja, ekonomije, politike kao posebnog polja moći, kulturne proizvodnje, književnosti, religije, nauke, medija i sl.

Društvena polja definišu u osnovi objektivne odnose, to jest one odnose „između položaja koje je moguće zauzeti pri raspodeli onih sredstava koja mogu postati ili jesu aktivna, efikasna, kao aduti u nekoj igri, u trci za prisvajanjem retkih dobara, koja se odvija u ovom društvenom univerzumu“ (Burdije, 1998: 147).

Analiza relativnih položaja i objektivnih odnosa između tih položaja omogućava da se ustanove pozicije svih relevantnih društvenih grupa i socijalnih aktera u *mreži pozicija moći*, koju Burdije naziva *poljem moći*.

Društveni kapital

Glavni izvori društvene moći su, prema nalazima Burdijeovih empirijskih istraživanja, različite vrste *društvenog kapitala*: *ekonomski kapital*, *kulturni kapital*, *socijalni kapital*, *politički kapital*, *simbolički kapital*.

Koncept društvenog kapitala došao je u političku sociologiju i političke nauke iz ekonomije i sociologije. Džejms Kolman je među najzaslužnijima ne samo za ekonomsku koncepciju društvenog kapitala, nego i za pokušaj da se putem ove koncepcije povežu ekonomija i sociologija. Pjera Burdijea možemo smatrati rodonačelnikom sociološke koncepcije društvenog kapitala. U političkim naukama danas su najpoznatija, i verovatno najuticajnija, istraživanja Roberta Patnama o socijalnom kapitalu u Italiji i Sjedinjenim Državama.

Sam pojam postao je važan deo kategorijalnog aparata društvenih nauka tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka. U devedesetim, kao i danas, vode se vrlo žive teorijske debate o socijalnom kapitalu. Nastojću u ovom tekstu da ukažem na osnovni sadržaj koncepcije društvenog kapitala u delu Pjera Burdijea, kao i na bitne razlike između njegovog i shvatanja društvenog kapitala u danas preovlađujućoj neotokvilovskoj školi mišljenja.

Pre no što ukažem na osobenost Burdijeove koncepcije, želim da odredim šta sâm, a na tragu Burdijea, podrazumevam pod pojmom društveni kapital. Pri tome polazim od opšteg pojma kapitala, pod kojim se misli na svako ulaganje određenih resursa uz očekivanje povratne dobiti na tržištu, shvaćenom kao polje razmene u najširem smislu. Ono što odlikuje društveni, od uže shvaćenog ekonomskog kapitala, jeste da sva tri ključna elementa iz polazne pozicije imaju u pojmu društvenog kapitala šire značenje od uobičajenog. Dakle, resursi se ne svode samo na finansijske ili proizvodne, dobit se ne svodi samo na profit, a tržište se ne shvata samo kao tržište proizvedenih roba, već se shvata u najširem smislu kao simboličko, kulturno, političko – drugim rečima, kao najšire društveno polje razmene i komunikacije.

Za razumevanje Burdijeove koncepcije socijalnog kapitala neobično je važno njegovo određenje *simboličkog kapitala*: „Simbolički kapital je oblik koji poprimaju različite vrste kapitala kada su spoznate i priznate kao legitimne“ (Burdije, 1998: 147). Iz toga se može zaključiti da svaki oblik društvenog kapitala može da preraste u simbolički ukoliko ispuni uslov spoznate i priznate socijalne legitimnosti.

Burdije, kao što smo videli, govori o različitim oblicima kapitala, koji se iskazuju kao različiti oblici moći. Najčešće, on razlikuje ekonomski kapital u njegovim različitim vrstama, zatim kulturni i socijalni kapital, kao i simbolički kapital, koji se uobičajeno iskazuje kao prestiž, ugled, slava i slično. Imajući u vidu ono što je već rečeno o mogućnosti da svaki oblik kapitala postane simbolički kapital pod uslovom da je spoznat i priznat kao legitiman, možemo zaključiti da je posebna i, reklo bi se, najznačajnija vrsta simboličkog kapitala *politički kapital*. Legitimnost je jedno od glavnih obeležja političkog kapitala i njemu odgovarajuće političke moći. Mogućnost prerastanja svakog oblika kapitala i moći u simbolički kapital, odnosno simboličku moć, predstavlja po Burdijeu „autentičnu političku funkciju koja se ne može redukovati na strukturalističku funkciju komunikacije“ (Bourdieu, 2005:166).

Habitus

Pored konstituisanja posebnih polja, unutar kojih se formiraju različiti oblici društvenog kapitala, postojanje i delovanje *habitusa* je, po Burdijeu, treća bitna karakteristika društvenog prostora. Habitus je stari termin sa aristotelovskim poreklom, ali ga Burdije upotrebljava na različit i vrlo specifičan način. Po mišljenju Džona Tompsona, pojam habitusa igra ključnu ulogu u Burdijeovoj teoriji prakse (Tompson, 2005: 12). Da vidimo u najkraćem šta sam Burdije podrazumeva pod terminom habitus.

Habitus je sistem obrazaca ponašanja i vrednovanja, koji se sastoji od struktura spoznavanja i procenjivanja koje akteri stiču kroz trajno iskustvo zauzimanja određenog položaja u društvenom svetu (Burdije, 1998: 150). Naše predstave se stvaraju ili menjaju zavisno od našeg habitusa, to jest, položaja i interesa koji su vezani za taj položaj. „Sadašnji i prošli položaj u društvenoj strukturi su ono što pojedinci kao fizička lica nose sa sobom uvek i svuda, u obliku habitusa koj[i] nose kao odelo“ (Burdije, 1999: 166). Iskazujući društveni položaj, habitus iskazuje i društvenu *distancu* između objektivnih položaja pojedinaca i društvenih grupa. Sledeći snagu i logiku habitusa, mnogi oblici interakcije, pa i oni koje Burdije opisuje jezikom „namernog transfera u drugog“ (kao što su simpatija, prijateljstvo, ljubav) imaju visok stepen klasne homogenosti, to jest usklađenosti habitusa. To objašnjava zašto ljudi sličnog habitusa imaju sličan etos, slične ukuse, pa čak i sličan govor tela.

Habitus je skup dispozicija koje navode agente da delaju i reaguju na određeni način. Ove predispozicije generiraju prakse, opažanja i stavove koji su

„regularni“ (očekivani, „normalni“), a da nisu svesno koordinirani ili vođeni bilo kojim pravilom. To drugim rečima znači da habitus označava onu vrstu društvene sposobnosti pojedinca da bez velikog razmišljanja odigra „pravi potez“ u određenoj društvenoj situaciji. To je neka vrsta prirodnog i očekivanog reagovanja na dato okruženje, stečena uvežbanost i obučenost koju društvena grupa usađuje u svoje članove. Ta sposobnost stečena putem habitusa deluje neposredno (urođeno, prirodno) i doprinosi da pojedinac može u svim okolnostima da donese „pravilne“ odluke, odnosno one koje su u skladu sa kulturom grupe i njenim etosom.

Ideja habitusa iskazuje ideju sinteze objektivnog i subjektivnog, ideju dijalektike unutrašnjosti i spoljašnjosti, odnosno ideju interiorizacije spoljašnjosti i eksteriorizacije unutrašnjosti (Burdije, 1999: 158). Tu su na delu nesvesni principi etosa određene zajednice. Ti principi učestvuju u subjektivnoj proceni uspešnosti određenog postupka u određenoj prilici i putem nepisanih pravila utvrđuju „šta jeste, a šta nije za nas“. Habitus je, kaže Burdije, pokretački princip strategija koje omogućavaju suočavanje pojedinaca i grupa sa nepredviđenim i uvek novim situacijama (Burdije, 1999: 159).

Habitus se dijalektički odnosi prema praksi, koja je, kako kaže Burdije, istovremeno i nužna i relativno samostalna u odnosu na situaciju uzetu u obzir u svojoj nepromenljivoj neposrednosti. U tom smislu *habitus* se shvata kao „sistem trajnih i prenosivih dispozicija, koji uključujući sva prethodna iskustva, deluje u svakom trenutku kao *matrica opažanja, vrednovanja i delovanja*“ (Burdije, 1999: 162).

Složeni odnos *habitusa* i *prakse* zaslužuje da se još malo zadržimo na toj temi. „Habitus je istovremeno i sistem obrazaca iz kojih proističe praksa i sistem obrazaca ponašanja i vrednovanja prakse“ (Burdije, 1998: 150). Praksa se, sledeći Burdijea, može objasniti samo pod pretpostavkom da se uspostavi odnos između *objektivne strukture* koja određuje društvene uslove proizvodnje habitusa i uslova delovanja tog habitusa, odnosno *sticaja okolnosti* (Burdije, 1999: 162). Delovanje društvenih aktera, pojedinaca i grupa, uvek je, dakle, u makazama između objektivno uspostavljenih i nasleđenih struktura i sticaja datih okolnosti. Burdije podseća na Huserlovu tvrdnju da praksa emanirana u habitusu može dozvoliti pojedincima samo uslovnu slobodu – dosta sličnu onoj slobodi koju ima magnetisana igla koja se okreće severu. Sigurno je prejako ovo poređenje slobode ljudske akcije u odnosu na zadati habitus, sa slobodom magnetne igle u odnosu na pravac severa. Metafora o magnetskoj snazi habitusa po mom mišljenju pre svega služi da ukaže na značaj habitusa, koji je u delanju društvenih aktera i tumačenju tog delovanja previše često potcenjen. Imajući to u vidu, ima smisla tvrdnja da habitus vrši funkciju *operatora* kojim se uspostavljaju odnosi između sistema proizvodnje habitusa i sticaja okolnosti, to jest kroz proizvodnju prakse. „Habitus nije ništa drugo nego taj imanentni zakon, *lex insita*, koj[im] svaki akter dobija preko svog vaspitanja, koji je preduslov ne samo usklađivanja prakse već i prakse usklađivanja“ (Burdije, 1999: 164).

Time dolazimo do još jedne važne funkcije habitusa. On se pojavljuje, kako kaže Burdije, kao „uopštavajuće posredovanje“ koje čini da prakse koje nemaju izričit razlog niti značenje koje im pridaje namera pojedinačnog aktera, ipak budu smeštene u objektivno organizovano polje „smislenog“ i „razumnog“ delovanja. To se možda najbolje vidi u primerima kolektivne mobilizacije. Poduhvati kolektivne mobilizacije što ih preduzimaju harizmatične vođe ili populističke političke partije „ne mogu uspeti ako ne postoji minimalni sklad između habitusa aktera koji mobilišu (npr. prorok, vođa partije, itd.) i dispozicija onih čije težnje žele da izraze“ (Burdije, 1999: 164). Da bi komunikacija između harizmatičnog vođe i mobilisanih masa bila uspešna neophodno je postojanje i poznavanje jednog *zajedničkog koda*, čije je rodno mesto u habitusu. U protivnom bi bilo vrlo teško objasniti ne samo otkud vođe, već otkud masovna i fanatična podrška koju neki od njih dobijaju.

Najzad, važno svojstvo i funkcija habitusa jeste funkcija kategorizacije: habitus sadrži u sebi ono što je Gofman nazvao „smisao za svoje mesto“ („sense of one’s place“), ali i „smisao za mesto drugoga“ („sense of other’s place“) (Burdije, 1998: 150). To je proces u kome sami akteri neposredno prepoznaju svoje mesto u društvu, to jest sami se kategorizuju i podležu kategorizaciji (*kathegorein*, *kathegoresthai*, odakle potiče današnja reč kategorija, značilo je u starogrčkom „javno optužiti“). Habitus im upisuje društveni položaj i društvenu distancu u odnosu na druge. Položaj i distanca se očitavaju u svakom od nas, u našem govoru tela, u jeziku, u vremenu. Habitus uslovljava da u prostoru dobara i usluga biramo ona dobra čiji položaj u tom prostoru odgovara položaju koji mi, kao i drugi akteri, zauzimamo u ukupnom društvenom prostoru. Kako kaže Burdije: „kroz habitus dobijamo jedan zdravorazumski svet, jedan društveni svet koji deluje očigledno“ (Burdije, 1998: 151).

Simbolička moć

Simbolički univerzum je izuzetno širok, skoro nepregledan. Sociologija simboličkih formi posebnu pažnju posvećuje simboličkim funkcijama mita, jezika, umetnosti. Na primer, simbolička funkcija reči dejstvuje u okviru mreže jezičkih odnosa „tako što svaki elemenat diskursa zavisi od drugog simultano kao označivač (*signifier*) i kao označeni (*signified*)“ (Bourdieu, 2005: 140). Sociologija simboličkih formi po Burdijeovom mišljenju istražuje doprinos simboličke moći uspostavljanju gnoseološkog poretka. Simbolička moć je u tom smislu moć konstrukcije realnosti nad kojom se uspostavlja poredak saznanja (*gnoseological order*) ili neposredno značenje, smisao sveta. Tako nastaje pojava koju je Dirken nazvao logički konformizam, to jest zajednička i jedinstvena, homogena koncepcija vremena, prostora, broja i uzroka. Pridavanjem i otkrivanjem smisla (*sense*) dolazi se do saglasnosti (*consensus*), odnosno javnoga mnjenja (*doxa*). Konsensus je političko ime za Dirkemovu sociološku pojavu logičkog konformizma. Simbolička moć se tako istovremeno pojavljuje kao instrument

dominacije (u nametanju, to jest imenovanju značenja i smisla), ali i kao instrument hegemonije kulturnog kapitala (dobijanjem saglasnosti ili konsensusa javnoga mnjenja o postojećem poretku). Po Burdijeu postoji, dakle, svojevrsna podela rada u oblasti dominacije, a ideološka moć je ta koja na specifičan način povezuje simboličko nasilje (vrednosnu ortodoksiju) sa političkim nasiljem (dominacijom) i političkim kapitalom (poverenjem i saglasnošću).

Simboli su, prema tome, instrumenti *par excellence* čitave društvene integracije. „Kao instrumenti znanja i komunikacije oni omogućavaju konsensus o značenju društvenog sveta, a ta saglasnost ima fundamentalni značaj za reprodukciju društvenog poretka. 'Logička' integracija je preduslov 'moralne' integracije“ (Bourdieu, 2005: 166).

Razmatrajući simboličku produkciju kao instrument dominacije, Burdije s pravom ukazuje na značaj marksističke tradicije u naglašavanju političkih funkcija simboličkih sistema. Istina, marksisti su objašnjavali simboličku produkciju samo imajući u vidu interese dominantne klase. Za razliku od mita, kao kolektivnih i kolektivno prihvaćenih produkata, ideologije u marksističkoj interpretaciji služe partikularnim interesima koji pretenduju da se predstave kao opšti ili univerzalni interesi koje deli društvo u celini. Vladajuća kultura je ta koja proizvodi ideološke efekte, doprinoseći kako integraciji klase koja vlada, tako i društvenoj integraciji podvlašćenih klasa. Dominantna kultura koja, kao medijum komunikacije, povezuje i ujedinjuje, istovremeno, kao medijum dominacije, razdvaja i legitimiše razlike, prisiljavajući sve druge kulture da se samodefinišu s obzirom na distancu prema dominantnoj kulturi kao subkulture ili kontrakulture.

Burdije primećuje da su odnosi komunikacije uvek i neodvojivo odnosi moći, koji u formi i sadržaju zavise od materijalne ili simboličke moći. S druge strane, on kritikuje tzv. „interakcionističku grešku“ koja se sastoji u redukovanju odnosa moći na odnose komunikacije. U suštini, radi se, po njegovom mišljenju, o tome da su različite klase i frakcije klasa neprestano angažovane u simboličkoj borbi, čiji je osnovni cilj da se uspostavi definicija društvenog sveta koja najbolje odgovara njihovim interesima (Bourdieu, 2005: 167). Ili drugačije rečeno, polje simboličke produkcije je mikrokosmos simboličkih borbi među klasama za nametanje sopstvenih interesa.

Simbolički sistemi se mogu razlikovati prema tome da li ih produkuje i prisvaja grupa kao celina ili ih je, naprotiv, proizvelo posebno telo specijalista u relativno autonomnim poljima produkcije i cirkulacije. Zbog toga su ideologije uvek dvostruko determinisane, jer duguju svoje osobene karakteristike ne samo interesima klasa ili njihovih frakcija (funkcija sociodiceje), već i specifičnim interesima onih koji su ih proizveli, kao i specifičnoj logici polja unutar koga su proizvedene.

Prema Burdijeu, simbolička moć je moć konstituisanja datog kroz izraz, moć koja čini da ljudi razumeju i veruju, moć potvrđivanja ili promene vizije sveta. To je akcija prema svetu i zato je to svet sâm. To je skoro magična moć koja

ovlašćuje nekoga da postigne ekvivalent onoga što se može postići putem sile (bilo fizičke ili ekonomske). Simbolička moć ima odliku specifičnog efekta mobilizacije. To je moć koja se može vršiti samo ako je priznata, to jest, pogrešno priznata kao arbitarna, samovoljna. Ono što daje moć rečima i sloganima, moć sposobnu da održi ili obori društveni poredak, jeste verovanje u legitimnost reči onih koji ih izgovaraju (Bourdieu, 2005: 170). Simbolička moć, moć potčinjavanja, jeste transformisana, to jest pogrešno shvaćena, preobražena i legitimirana forma drugih oblika moći. Ona je rezultat transmutacije različitih vrsta kapitala u simbolički kapital.

Političko polje

Pojam političkog polja deo je šire Burdijeove ideje postojanja posebnih društvenih polja. Političko polje se može razumeti dvojako: kao polje socijalnih snaga i kao polje društvene borbe.

Burdije nastoji da opiše političko polje logikom odnosa proizvođača i potrošača i u terminima ponude i tražnje. Političko polje je teren na kome se, kroz takmičenje uključenih aktera, stvaraju i proizvode politički proizvodi – programi, pitanja, analize, komentari, koncepti i događaji. Obični građani, redukovani na status „potrošača“, moraju da biraju, usput podnoseći rizik pogrešnog razumevanja i promašaja, koji su utoliko veći ukoliko su oni dalje od mesta političke produkcije (Bourdieu, 2005: 172).

U političkom polju se koncentriše politički kapital u rukama malog broja ljudi i to je nešto što se teško može predupediti. Realnost političkog polja jeste da je najveći broj običnih građana lišen materijalnih i kulturnih instrumenata, kao što su slobodno vreme i kulturni i politički kapital, neophodnih da bi se aktivno učestvovalo u politici. Rezultat toga je da mnogi građani prestaju da se interesuju za političko polje, da odustaju od svog prava da učestvuju na izborima, i da se produbljuje jaz između politički aktivnih i politički neaktivnih delova društva. Televizovanje političkih debata svelo je građane na sve manje zainteresovane posmatračke.

Jedna od osnovnih funkcija političkog polja jeste da produkuje svojevrsan efekat nevidljive cenzure kojom se određuje šta je legitimna politička problematika, a šta nije. To je u stvari efekat ograničavanja univerzuma političkog diskursa putem utvrđivanja političke agende, to jest određivanjem šta se može misliti i svesti pod političko, a šta ne. Granica između toga šta se politički može a šta ne može reći, o čemu se može ili ne može politički misliti, određena je mestom i odnosima aktera u kulturnoj i političkoj produkciji, to jest snagom i uticajem dominantnog kulturnog i političkog kapitala kojim društveni akteri raspolažu. Tu je posebno važna uloga i monopol političkih profesionalaca i eksperata. Političko polje ili političko tržište, kako ga ponekad Burdije alternativno naziva, jeste „bez sumnje jedno od najmanje slobodnih tržišta koja postoje“ (Bourdieu, 2005: 173). U njemu su očiti oligopolski učinci na političku ponudu i tražnju, kao i efekti zatvaranja rasprava i lišavanja javnosti alternativnih političkih ponuda.

U politici je, smatra Burdije, kao i u umetnosti: lišavanje većine ljudi je korelat, čak i posledica, koncentracije većine političkih sredstava produkcije u rukama profesionalaca, koji mogu ući u političku igru sa izvesnim šansama na uspeh samo pod uslovom da poseduju specifične kompetencije (Bourdieu, 2005: 175-6). Te kompetencije uključuju posedovanje određenih specifičnih vrsta znanja (iz oblasti političke problematike, teorija i koncepata, istorijske tradicije, ekonomskih znanja, i sl.); zatim upotrebu određene vrste jezika i posedovanje određenih retoričkih sposobnosti (popularnog oratora i debatera); a iznad svega jednu vrstu inicijacije, uvođenja i ličnog podređivanja logici, vrednostima, hijerarhiji, cenzorskim i kontrolnim mehanizmima unutar svake političke partije, i u političkom polju kao celini. Politički profesionalci moraju da poseduju „osećaj za političku igru“, „praktično čulo“ za razlikovanje mogućeg od nemogućeg, verovatnog i manje verovatnog – što im omogućava da predvide stavove drugih političara, kao i da izaberu odgovarajuće i prihvatljive stavove, a da izbegnu onu vrstu kompromisnih stavova koje bi ih izjednačile sa političarima koji zauzimaju suprotne pozicije u prostoru političkog polja (Bourdieu, 2005: 179).

Ništa, po Burdijeovoj oceni, nije tako apsolutno zahtevno u političkoj igri kao što je to fundamentalna odanost igri samoj. Iluzija, uključenost, posvećenost jesu uloženi, investicije u igru, i istovremeno proizvodi igre i uslovi da bi se igra odvijala. Oni koji imaju privilegiju da se investiraju u igru (za razliku od onih koji su svedeni na indiferentne ili apatične apstinente) prihvataju prećutni ugovor da ju je stvarno vredno igrati. To je ugovor koji mnogo jače ujedinjuje sve učesnike političke igre u političkom polju od bilo kakvog javnog ili tajnog dogovora.

Politička borba je *par excellence* forma simboličke borbe za održanje ili transformaciju društvenog sveta. Po Burdijeovom mišljenju, to je dvostruka igra jer je dvostruki glavni ulog u toj borbi. Na jednoj strani, to je monopol detaljne razrade (elaboracije) i širenja (difuzije) legitimnih principa podele društvenog sveta i na toj osnovi mobilizacije društvenih grupa za održanje društvenog poretka ili njegovu promenu. Na drugoj strani, to je monopol upotrebe konkretizovanih instrumenata moći, odnosno objektivizovanog političkog kapitala.

Politička borba je dvostruka igra i u sledećem smislu. To je borba za simboličku moć čiji je učinak da ljudi nešto razumeju i poveruju, moć predviđanja i preporučivanja, moć da se nešto učini poznato i priznato. Istovremeno to je borba za moć nad „javnom moći“, to jest državnom administracijom. „U parlamentarnim demokratijama borba za dobijanje pobedničke podrške građana je istovremeno i borba da se održi i kontroliše distribucija moći nad javnim moćima (ili, drugačije rečeno, borba za monopol legitimne upotrebe objektiviziranih političkih resursa – prava, vojske, policije, javnih finansija i dr.). Najvažniji agenti ove borbe su političke partije, borbene organizacije specijalno prilagođene za angažovanje u ovoj *sublimiranoj formi građanskog rata kroz dugotrajnu i upornu mobilizaciju* najvećeg mogućeg broja agenata opskrbljenih istim vizijama društvenog poretka u budućnosti“ (Bourdieu, 2005: 181).

Burdije kaže da se politički život može uporediti sa pozorištem samo pod uslovom da zamislimo odnose između partije i klase, kao istinski simboličku relaciju između označivača i označenog, ili još bolje, između predstavnika koji obezbeđuju reprezentaciju i agenata, akcija i situacija koje oni predstavljaju. Saglasnost između politike kao pozorišta i realnog političkog života u najvećoj meri zavisi od podudarnosti (homologije) između strukture političkog polja i strukture onih koji ga reprezentuju. On zaključuje da se borba među političkim predstavnicima može opisati kao politička *mimesis* borbe među grupama ili klasama, čiji šampioni ovi predstavnici nastoje da budu. Istovremeno, Burdije upozorava da neophodna pažnja koja se mora posvetiti interesima onih koji su reprezentovani ne sme da nas zavede da zaboravimo na interese onih koji te interese politički reprezentuju. Tu on podseća na poznato Veberovo upozorenje da postoje dve vrste političkih profesionalaca: oni koji žive *od* politike i oni koji žive *za* politiku. Burdije smatra da su odnosi koje profesionalni prodavci političkih usluga (političari, politički novinari i slično) uspostavljaju sa svojim klijentima uvek posredovani i manje ili više kompletno uslovljeni odnosima sa njihovim političkim konkurentima. Kao posledica svega toga, politički diskurs koji politički profesionalci proizvode uvek je dvojako uslovljen, jer je rezultat dualnosti referentnog okvira u političkom polju, kao i potrebe da se istovremeno služi skrivenim ciljevima unutrašnje borbe, kao i javnim ciljevima spoljne političke borbe (Bourdieu, 2005: 183).

Svako političko polje ima tendenciju da se organizuje oko suprotnosti između dva pola. Na jednom polu su partije koje su za promene, a na drugom partije koje su za zakon i poredak. Prve se obično nazivaju progresivnim ili levim, a druge konzervativnim ili desnim partijama. Iz toga Burdije zaključuje da je egzistencija političkih partija prvenstveno relaciona. Burdije ukazuje na veliku promenu koja se u tom smislu desila na političkoj pozornici Evrope. Racionalizam i vera u progres i nauku karakterisala je u periodu između dva svetska rata političku levicu u Francuskoj i Nemačkoj, dok su konzervativne političke snage inklinirale ka nacionalizmu i iracionalnom kultu prirode. Nakon Drugog svetskog rata pozicije u političkom polju postale su obrnute. Sada je jezgro novog konzervativizma zasnovano na poverenju u progres, tehničko znanje i tehnokratiju, dok se levica našla na ideološkoj poziciji koja je nekad pripadala suprotnom polu, to jest na ekološkom kultu prirode, kritici mita apsolutnog progressa, regionalizmu i određenoj vrsti nacionalizma, odbrani ličnosti (Bourdieu, 2005: 185).

Burdije takođe ukazuje i na postojanje objektivne kontradikcije između autoritarnih strategija unutar partija i antiautoritarnih strategija pojedinih političkih partija u celini političkog polja.

Politički kapital

Politički kapital je forma simboličkog kapitala, čiji uticaj počiva na poverenju ili verovanju i priznanju ili, još preciznije, na bezbrojnim radnjama i postupcima poverenja, kojima agenti prenose na ličnost ili na objekt stvarne i priznate moći

(Bourdieu, 2005: 192). Politički kapital se, dakle, zasniva na poverenju. Sve ono što konstituiše simboličku prirodu moći, i što se može objektivirati kao tron, skiptar ili kruna, proizvod je subjektivnog akta priznavanja i prihvatanja, i kao poverenje i kredibilitet postoji samo u i kroz reprezentaciju, u i kroz poverenje, verovanje i poslušnost. To je moć koja postoji zato što osoba koja joj se pokorava veruje da ona postoji. Politički kapital je jedna forma slobodnolebdećeg kapitala koji se može sakupiti i sačuvati samo po cenu neprestanog rada kojim se akumulira poverenje i izbegava nepoverenje. Oni koji ga sakupljaju uvek stoje pred tribunalom javnoga mnjenja. Suštinu političkog kapitala čini moć mobilizacije koja stoji na raspolaganju posedniku tog kapitala – bilo kao njegova lična sposobnost ili kao sposobnost koju mu je principom reprezentacije delegirala neka organizacija i institucija.

Burdije razlikuje nekoliko mogućih vrsta političkog kapitala. Politički kapital može biti vezan za ličnost ili za institucije; dakle, on se može pojaviti kao lični ili delegirani politički kapital. Lični politički kapital, koji se najčešće iskazuje kao slava i popularnost, zasniva se na činjenici da je neko poznat i priznat kao ličnost. To pre svega podrazumeva posedovanje nekih specifičnih kvalifikacija neophodnih da bi se postigla i očuvala dobra reputacija, kao što je, recimo, veština i ubedljivost javnog govora. U suštini autoriteta ili ličnog, kao i svakog političkog kapitala, leži sposobnost i moć političara da mobiliziraju građane. Lični politički kapital se može steći i akumulirati kao profesionalni kapital, dugotrajnim procesom sticanja neophodnih znanja i veština. Postoji, međutim, oblik ličnog kapitala koji Burdije označava kao herojski ili profetski (proročki). To je specifičan oblik ličnog političkog kapitala koji nadareni pojedinci iskazuju i stižu u vreme velikih kriza i društvenih preloma. Kao što je poznato, Veber je taj oblik ličnog političkog kapitala nazivao harizma.

Institucionalni oblik političkog kapitala, ili kako ga još Burdije naziva funkcionalnog kapitala, pojavljuje se i akumulira u organizacijama i institucijama, a pre svega u političkim partijama, sindikatima i sl. To je takođe vrsta simboličkog kapitala koja se akumulira kao rezultat dugotrajnih društvenih borbi i koja podrazumeva priznavanje (rekogniciju), ali i lojalnost organizaciji. Pojedinci investiraju svoje lične kapitale u organizaciju, a ona im vraća kroz oblik tzv. delegiranog političkog kapitala. Ta vrsta kapitala ili delegiranog političkog autoriteta je rezultat jedne vrste ograničenog i provizornog transfera, koji na različite načine dele partijski zvaničnici, militantni aktivisti, članstvo, podržavaoci i simpatizeri. Razmatrajući odnos razmene između agenata i institucija Burdije formuliše jednu vrstu zakona: institucije daju sve, uključujući i moć nad institucijama, onima koji sve daju institucijama (Bourdieu, 2005: 195).

Razmatrajući savremene tendencije u političkom životu Burdije dolazi do zaključka da se politički kapital ubrzano institucionalizuje. Što više napreduje proces institucionalizacije političkog kapitala, to se više smanjuje politički idealizam partijskog članstva, a rastu apetiti da se dobije plaćeni politički posao. Stare, jake i bogate partije nastoje da zadrže svoj politički kapital braneći ono što su

dobile. Otuda je lako objasniti zašto su političke partije spremne da žrtvuju svoje programe da bi zadržale sebe u vlasti, ili da bi uopšte opstale.

Za pitanje političkog kapitala važno je objasniti prirodu delegirane moći. Pitanje se postavlja u sledećem obliku: kako je moguće da delegat ima moć nad onim koji mu je moć dao, odnosno delegirao? Jedan mogući odgovor glasi da ona pojedinačna osoba kojoj je mnoštvo ljudi poverilo moć, poseduje zbog toga moć koja prevazilazi svaku pojedinačnu individuu koja mu je tu moć delegirala. Ali u principu delegirane moći Burdije, na tragu Marksove formule o fetišizmu, otkriva opasnost političkog fetišizma.

„Politički fetiši su ljudi, stvari i bića koji se čine da duguju samima sebi postojanje koje im društveni agenti daju; oni koji stvaraju delegate obožavaju svoje sopstvene marionete. Politička idolatrija se sastoji tačno u činjenici da se vrednost koja počiva u političkoj ličnosti, taj produkt ljudskog mozga, pojavljuje kao misteriozni predmet svojine ličnosti, njenog šarma i harizme: *ministerium* se pojavljuje kao *mysterium*“ (Bourdieu, 2005: 205). Burdije zaključuje da što su ljudi više lišeni, naročito u kulturnom smislu, to će više biti prisiljeni i skloni da se oslone na delegate kako bi zadobili politički glas. U stvari, izolovani, tihi, bezglasni pojedinci, bez sposobnosti ili moći da ih se sasluša i razume, suočeni su sa alternativom ili da ostanu mirni ili da progovore kroz nekog drugog.

Najveća vrednost ovog dela Burdijeove analize jeste to što pokazuje da u institutu i principu političke delegacije već potencijalno postoji uzurpacija. Delegat teško može a da ne podlegne iskušenju da sve vrednosti pripíše sebi, da monopolizuje tumačenje istine, mudrosti, slobode. Pozivanje na narod se u naše vreme koristi kao nekad pozivanje na boga, kaže Burdije. Delegat uspostavlja sinonimne odnose između sebe i svih drugih političkih pojmova rečenicom „Ja sam istina“ (Bourdieu, 2005: 211).

Uzurpacija se sastoji u potvrđenoj činjenici da je onaj ko je u mogućnosti da govori *u ime drugih* ovlašćen da napravi korak od tvrdnje ka *zapovesti*. Paradoks monopolizacije kolektivne istine je izvor svih efekata simboličkog namećanja: ja sam onaj koji manipuliše grupom u njeno ime; uzimam autoritet od grupe koja me ovlašćuje da joj nametnem ograničenja. Fundamentalni zakon birokratskih aparata je, po Burdijeu, da aparat daje sve (uključujući i moć nad aparatom) onima koji njemu daju sve i očekuju sve, jer sami nemaju ništa i ništa su van aparata. Osobe koje nemaju ništa uvek daju bezuslovnu podršku. Uz ovaj zakon ide, po Burdijeovom mišljenju, i fenomen „organizacionog efekta“: organizacije imaju tendenciju da monopolizuju moć.

Možemo zaključiti da je Burdijeova koncepcija političkog kapitala, i iz nje izvedena koncepcija političke moći, osobena i teorijski plodotvorna. U toj koncepciji politički kapital se pojavljuje kao objektivizirani oblik ili osnova političke moći, a politička moć kao najznačajniji i najneposredniji oblik simboličke moći. Simbolička moć je sintetizovani izraz svakog oblika društvene moći, čija je suština u priznatom i prihvaćenom (legitimnom) pravu da se stvari i događaju

imenuju i da im se da smisao. Realna politička i simbolička borba se vodi za kontrolu produkcije i nametanja legitimne vizije sveta, a time i za očuvanje ili promenu postojeće stvarnosti. Magična moć imenovanja stvari i pojava je Arhimedova tačka Burdijeove koncepcije simboličke moći, koja postaje moguća kroz istinsku političku akciju. Naše kategorije su glavni ulog u političkoj borbi, a snaga i uticaj imenovanja naročito dolaze do izražaja u kriznim situacijama, kada svet značajnija nije više jasan.

Literatura

- Bourdieu, Pierre (2005): *Language and Symbolic Power*, edited and introduced by John P. Thompson, Cambridge: Polity Press.
- Burdije, Pjer (1998): „Društveni prostor i simbolička moć“, u: *Interpretativna sociologija*, priredila Ivana Spasić, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, str. 143-158.
- Burdije, Pjer (1999): *Nacrt za jednu teoriju prakse, Tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (1999a) *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Thompson, John B. (2005): „Editor’s Introduction“, u: Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press.

BOURDIEU’S CONCEPTS OF SYMBOLIC POWER AND POLITICAL CAPITAL

The paper discusses Bourdieu’s contribution to contemporary political philosophy and political theory, primarily through presenting and explicating the concept of *political capital* and the complementary concepts of *political power*, as well as *symbolic power*. In the *social space* there exist, continuously produced and renewed: *habitus*, as the experiential system of dispositions and ethos of a community that may be transferred onto new generations; and different forms of *capital*, understood as management of different particular resources. Social space is divided into *fields*, within which individuals and groups stand in various *relations of forces* and possess various forms of *capital*. The synthetic form of different forms of capital is symbolic capital, while the *universal form of power is symbolic power, whose essence is to give a name and meaning to objects and phenomena in the social space. Political capital is a form of social capital, established and produced within the political field. To have the power of naming is the ultimate form of political, i.e. symbolic power, since by determining a name – a signifier – the social world is created and known. In other words, this is a major way in which the social world is made meaningful, maintained and changed.*

Key words: social space, habitus, political field, social capital, political capital, political power, symbolic power.

SOCIJALNI KAPITAL: TEORIJA I PRIMENA

Smiljka Tomanović

Odeljenje za sociologiju

Filozofski fakultet

Beograd

Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji¹

Sažetak: U radu se propituju neki aspekti konceptualne i heurističke vrednosti Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala. Polazi se od opšteg plana gde se ustanovljavaju analitički okviri u kojima se koncept socijalnog kapitala koristi u savremenoj sociologiji. Posebno se ukazuje na stanovišta koja povezuju socijalni kapital sa promenama u savremenoj porodici. Specifičnost Burdijeove konceptualizacije socijalnog kapitala tema je narednog dela teksta. Prikaz načina na koji je burdijeovski konceptualizovan pojam socijalnog kapitala upotrebljavan u nekim britanskim i domaćim istraživanjima porodica predstavlja ilustrativnu osnovu koju autorka koristi da bi u završnom delu rada ukazala na neke dileme koje otvara primena te konceptualizacije. Pored navođenja osnovnih konceptualnih, epistemoloških i metodoloških problema autorka ukazuje na neke od mogućih pravaca njihovog prevazilaženja u budućim istraživanjima.

Ključne reči: socijalni kapital, Burdije, savremene porodice, društvo Srbije, pristup višestrukog metoda.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se postave osnove za propitivanje konceptualne i heurističke vrednosti Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala uopšte i posebno u odnosu na probleme proučavanja porodica u Srbiji. To se čini otvaranjem nekoliko pitanja: šta je socijalni kapital?; u čemu je specifičnost Burdijeovog poimanja socijalnog kapitala?; na koje načine je njegov koncept korišćen u dosadašnjim istraživanjima?; koji su osnovni konceptualni i epistemološki problemi povezani s njegovom primenom?

¹ Tekst je rezultat rada na projektu *Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990 – 2010* (149005B) koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine.

1.

Malo je pojmova u savremenom društvu koji su doživeli tako brz proboj i tako široku prihvaćenost u društvenim naukama i socijalnoj politici kao što je to slučaj sa konceptom socijalnog kapitala u poslednje dve decenije.

Pored uticaja neoliberalnih politika nekih država Zapada (npr. „trećeg puta“ neolaburista u Velikoj Britaniji), razlozi za veliku popularnost koncepta vide se u „rastućim naporima da se u političkom diskursu revalorizuju društveni odnosi; da se u sociološku analizu nanovo uvede normativna dimenzija; da se razviju koncepti koji odražavaju složenost i međupovezanost pojava u stvarnom svetu“ (Schuller *et al*, 2000: 2). S druge strane, sociološka misao je ukazala na radikalne promene kroz koje prolazi savremeno društvo kasne ili visoke modernosti. U „društvu rizika“ (Bek, 2000) obeleženom neizvesnošću, socijalni kapital nudi i specifično intelektualno, političko i popularno objašnjenje i rešenje u suočavanju sa promenama u načinu života, rada i odnosa sa drugim ljudima koje doživljavamo (Edwards, 2004: 2). Koncept se fokusira na pozitivne strane društvenosti i na načine na koje ona može biti izvor moći i uticaja (Portes, 1998). Po Portesovom mišljenju, različiti izvori socijalnog kapitala smanjuju distancu između sociološke i ekonomske perspektive, motivišući stvaraoce socijalne politike da tražaju za ne-ekonomskim rešenjima društvenih problema (*ibid.*: 1).

Mnoštvo pristupa socijalnom kapitalu u ovoj ranoj fazi njegovog konceptualnog razvoja dovelo je do toga da još uvek ne postoji konsenzus o njegovoj definiciji, kao što je otvorilo i brojna konceptualna i metodološka pitanja: o koherentnosti i jedinstvenosti koncepta, njegovoj analitičkoj valjanosti i heurističkoj korisnosti, o problemima operacionalizacije, o odnosu sa pitanjima društvenih sukoba i društvene isključenosti, o njegovim političkim i društvenim implikacijama i slično (Baron *et al*, 2000: 24).

Najšire određeno, socijalni kapital je koncept koji se odnosi na društvene procese i mreže koje uključuju deljene norme, vrednosti i shvatanja koji olakšavaju saradnju unutar ili između grupa.

Socijalni kapital nije nov sociološki koncept; u pitanju je nanovo otkrivena stara ideja o kohezivnoj moći društvenosti koja je inherentna dvema teorijskim tradicijama u društvenoj misli: političkoj filozofiji tokvilijanske i komunitarne provenijencije (de Tocqueville, 1945; Etzioni, 1995) i više sociološkoj orijentaciji koja se temelji na Dirkemovim radovima o društvenim normama i integraciji društva (Portes, 1998; Furstenberg, 2005).

Iz ovih tradicija potiču dve vrste definicija i pristupa proučavanju socijalnog kapitala. Prva grupa definicija vidi socijalni kapital kao svojstvo društva i zajednice i stavlja naglasak na institucije, norme i odnose, posebno poverenje i participaciju, koji oblikuju kvalitet socijalnih interakcija u društvu i produkuju socijalnu koheziju. Tako Robert Putnam pod socijalnim kapitalom podrazumeva „oblike društvenog života – mreže, norme i poverenje – koje učesnicima omogućavaju

da efektivnije deluju zajedno u ostvarivanju zajedničkih ciljeva².² Ovde je naglasak na poverenju, normama i mrežama, dok se njihovo merenje povezuje s ekonomskim rastom, zdravljem i blagostanjem stanovništva. Socijalni kapital se posmatra kao jedna od ključnih komponenti ekonomskog napretka i održivog razvoja i stoga je inkorporiran u razvojne politike međunarodnih organizacija i nekih država. Ovaj pristup je u osnovi istraživanja koja se sprovode primenom jedinstvenog instrumenta – upitnika koji meri veliki broj dimenzija svrstanih u šest kategorija (World Bank, 2004).

Druga grupa definicija socijalni kapital posmatra kao svojstvo pojedinaca i njihovih odnosa. U pitanju su više sociološke definicije, prema kojima socijalni kapital predstavlja vredne resurse (npr. informacije, ideje, podršku) koji su dostupni samo preko društvenih veza i odnosa (Portes, 1998). Tako Pjer Burdije smatra da socijalni kapital predstavlja „ukupnost resursa, aktuelnih i virtuelnih, dostupnih pojedincu ili grupi time što poseduju trajne mreže manje ili više institucionalizovanih odnosa međusobnog prepoznavanja i uvažavanja“ (Bourdieu, 1986: 248).

Sa srednjih pozicija polazi Džejms Kolman, za koga socijalni kapital predstavlja resurs jer uključuje očekivanje o reciprocitetu, ali on se proteže izvan bilo kog pojedinca tako da uključuje šire mreže čiji odnosi su rukovođeni visokim stepenom poverenja i deljenih vrednosti. Po njemu je socijalni kapital neka vrsta skrivenog nusprodukta koji je imanentan odnosima između individua i, mada je njegova vrednost u olakšavanju pojedincima da ostvare svoje interese, on takođe omogućava pristup javnim dobrima koja nisu interes pojedinačnih individua, ali su korisna za mnoge (Coleman, 1988: 392).

Raspravama o stanju socijalnog kapitala u savremenom svetu dominiraju tri teme. Prema prvoj, dolazi do slabljenja i sloma socijalnog kapitala kao vezivnog tkiva zajednica, a deo uzroka te pojave treba tražiti u detradicionalizaciji, sa pratećim procesima individualizacije društvenog života i dezintegracije moralnih okvira, koja smanjuje značaj vrednosti i identiteta povezanih s porodičnim životom, slabeći društvene veze i oštećujući socijalnu koheziju (Putnam, Kolman). S druge strane, teoretičari individualizacije (Bek, Gidens) smatraju da je došlo do pozitivne transformacije i diversifikacije socijalnog kapitala, koja je dovela do stvaranja novog tipa zajednica zasnovanih na identitetskoj a ne na prostornoj bliskosti. Prema trećem stanovištu, koje zastupaju autori bliski Burdijeovoj konceptualizaciji, značaj socijalnog kapitala je prenatlažen, jer u savremenom društvu postoji kontinuitet podela, socijalnih diferencijacija (prema rodu, etnicitetu, poreklu i sl.), odnosa moći i nejednakosti, pa je i socijalni kapital u funkciji socijalne reprodukcije nejednakosti. Ovo stanovište dovodi u pitanje postojanje bilo kakvih suštinskih promena u ovoj sferi (Edwards *et al*, 2003).

² Putnam, R. (1996) „Who Killed Civic America?“, *Prospect*, 7, 24: 56; navedeno prema: Field, 2003: 32.

Uloga porodice u genezi i reprodukciji socijalnog kapitala se različito tumači u navedenim pristupima. Uopšteno govoreći, upravo su zabrinutost za kvalitet porodičnog života i uočeno „propadanje“ zajednica bili pokretači posebnog interesa za uključivanje koncepta socijalnog kapitala u naučni diskurs i naročito u socijalnu politiku. To je posebno vidljivo u radovima Patnama i Kolmana. Iako je svoj rad fokusirao na lokalne zajednice, Patnam identifikuje porodicu kao ključnu osnovu za socijalni kapital. On, međutim, porodicu tretira na jedan nejasan, uopšten i idealizovan način – kao mesto koje obezbeđuje pozitivne modele uloga (Edwards, 2004). Sa sličnih (konzervativnih) pozicija polazi Kolman u svojoj razvijenijoj konceptualizaciji socijalnog kapitala, koja ga definiše kao: „skup resursa koji su inherentni odnosima u porodici i u socijalnoj organizaciji zajednice i koji su korisni za kognitivni i socijalni razvoj deteta ili mlade osobe. Ovi resursi su različiti za različite osobe i mogu stvoriti značajnu prednost za decu i adolescente u razvoju njihovog ljudskog kapitala“ (Coleman, 1994: 300). Polazeći od normativne definicije socijalnog kapitala fokusirane na norme i mreže, Kolman i autori koji slede njegov pristup (npr. Furstenberg and Hughes, 1996) pokušavali su da izmere socijalni kapital koji je dostupan deci u porodici i da ga dovedu u vezu s rezultatima kao što su obrazovni uspeh, razvoj i blagostanje (Gillies, 2004). U ovom normativnom pristupu porodici jasno je vidljivo konzervativno gledište autora, koje se očitava u negativnom stavu prema porodicama u kojima su oba roditelja zaposlena, dok se jednoroditeljske porodice opisuju kao „strukturno deficijentne“ (Coleman, 1988: 111).

Pjer Burdije smatra da upravo porodica ima centralno mesto u sticanju i reprodukciji socijalnog kapitala, o čemu će detaljnije biti reči u daljem tekstu.

2.

U ovom odeljku bih ukratko ukazala na nekoliko obeležja koja čine specifičnost Burdijeovog pojma socijalnog kapitala, u odnosu na radove drugih autora.

Prvo, kao što je napred navedeno, za Burdijea je socijalni kapital svojstvo individua, a ne zajednice i društva. Tako Burdije smatra da se socijalni kapital sastoji od društvenih mreža i veza: „kontakata grupnog pripadanja koji, putem akumulacije razmene, obaveza i deljenih identiteta, pružaju aktuelni ili potencijalni pristup vrednim resursima“ (Bourdieu, 1993: 143), kao i društvenosti – odnosa preko kojih se mreže održavaju. Pripadnost grupi, kao i mreže odnosa, nisu ni prirodno niti društveno dati, konstituisani jednom za svagda, već su „proizvod strategija investiranja, individualnih ili kolektivnih, svesno ili nesvesno usmerenih na ustanovljavanje ili reprodukciju društvenih odnosa koji su direktno upotrebljivi kratkoročno ili dugoročno“ (Bourdieu, 1986: 249). Reprodukcijski socijalnog kapitala podrazumeva stalni napor društvenosti, rad na potvrđivanju pripadnosti koji troši vreme, energiju pa i ekonomski kapital: „kontinuiranu seriju razmena preko koje se prepoznavanje beskrajno nanovo potvrđuje“ (ibid.: 250).

Drugo, socijalni kapital je, po Burdijeu, neraskidivo povezan sa drugim oblicima kapitala (ibid.: 249.). Iako se socijalni kapital ne može svesti na druge, tvrdi on, „ekonomski kapital je u korenu svih ostalih tipova kapitala“ (ibid.: 252).

Treće, posedovanje i pristup kapitalima su nejednako distribuirani, a Burdijea posebno zanimaju načini na koji se socijalni kapital može kombinovati sa drugim oblicima kapitala da stvara i reprodukuje nejednakost. Količina resursa koji su na raspolaganju ljudima zavisi od veličine njihovih mreža, od veličine i kvaliteta kapitala koje poseduju te veze, od očekivanja da se ispoštuje reciprocitet, i od njihovog statusa unutar grupe: „Obim socijalnog kapitala koji poseduje dati akter zavisi od broja veza koje može da aktivira i obima kapitala (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog) koji poseduje svaka veza“ (ibid.: 249). Socijalni kapital može da promovise nejednakost, jer je pristup različitim vidovima mreža nejednako distribuiran; veze nekih ljudi su vrednije od veza drugih. Oni koji imaju najviše veza imaju tendenciju da ih upotrebljavaju da unaprede svoje interese, što povratno proizvodi dalju nejednakost. Pošto su socijalne mreže dominantno homogene, one se formiraju uglavnom u okviru istih socijalnih i etničkih krugova. Može se reći da je socijalni kapital jedno dobro koje je nejednako distribuirano, ali i mehanizam koji može da proizvodi dalju nejednakost.

Četvrto, u sticanju i reprodukciji socijalnog kapitala, kao i sa njim povezanih nejednakosti, prema Burdijeu centralni značaj ima porodica: ona je mesto putem koga se posedi kapitala prenose vremenom, preko generacija. Kada se decade, ona nasleđuju društveni prostor preko koga imaju pristup različitim tipovima kapitala, pa i socijalnim mrežama i resursima dostupnim preko njih. Pored toga, putem „strategija investiranja“ u okviru porodice roditelji prenose svoje veštine umrežavanja svojoj deci, čime se nejednakost prenosi između generacija.

Drugim rečima, iako socijalni kapital potiče, pored porodice, i iz drugih društvenih odnosa, njegov tip i sadržaj je neosporno oblikovan materijalnim, kulturnim i simboličkim statusom pojedinca i date porodice (Bourdieu, 1990). U odnosu na polemike o stanju socijalnog kapitala u savremenom društvu, posmatrano iz ove perspektive, ono se ne suočava ni sa erozijom ni sa transformacijom socijalnog kapitala, već sa njegovom prilično konzistentnom primenom u reprodukciji privilegija i nejednakosti (Edwards, 2004).

Iako Burdije, kao i Kolman, vidi porodice kao generatore socijalnog kapitala, on se fokusira na trajne porodične prakse koje perpetuiraju nejednakost. Članovi porodice sa pristupom simboličkim i materijalnim resursima u mogućnosti su da se oslone na te kapitale s namerom da učvrste njihovu prednost i prenesu korist svojoj deci. Nasuprot tome, socijalni kapital koji poseduju materijalno deprivilegovani omogućava preživljavanje, ali pruža malo mogućnosti za povećanje prosperiteta (Gillies, 2003: 18). Drugim rečima, socijalni kapital shvaćen u užem smislu („bonding“) – mreže zasnovane na najbližem srodstvu i bliskim prijateljstvima – ima kompenzujuću ulogu za ekonomski deprivilegovane i važan je deo „strategija preživljavanja“. S druge strane, socijalni kapital shva-

ćen u širem smislu („bridging“) može da promoviše nejednakost, jer je pristup različitim vidovima mreža nejednako distribuiran – veze nekih ljudi su vrednije od veza drugih.³

3.

Burdijeovim konceptualnim okvirom se poslužila britanska autorka Pat Alat da bi empirijski dokazala kako se u porodicama privilegije prenose s generacije na generaciju. U studiji porodica srednje klase u Britaniji, ona je pokazala kako se roditelji trude da poduče svoju decu sticanju visokog nivoa socijalne pismenosti i podržavaju ih da pristupe važnim mrežama (Allatt, 1993: 154-7). Rezultati njenog istraživanja ukazuju takođe da roditelji sistematski koriste svoje veze da poboljšaju obrazovanje svoje dece. Pat Alat otkriva kako se roditeljski socijalni kapital, izražen u mrežama, upotrebljava i u korist njihove dece i omogućava kreiranje dečjeg vlastitog socijalnog kapitala, mreža i društvenosti. Ove vrednosti, aspiracije i resursi su utkani u praksu porodice i orijentisani ka budućnosti mladih ljudi (ibid.: 143).

Do sličnih rezultata došla sam u mojim istraživanjima porodičnog života dece u Beogradu. Pokazalo se da roditelji sa visokim nivoom kulturnog i simboličkog kapitala pažljivo neguju svoje socijalne mreže uključujući u njih decu – na taj način reprodukujući socijalni kapital (Tomanović, 2002). Ovo upečatljivo pokazuje iskaz jednog ispitanika:

„Pre svega, mi se trudimo da dete uvodimo i zbližavamo sa krugom ljudi koji je nama blizak, to je jedna metoda. Obavljamo te posete vikendom i idemo zajedno na letovanja i onda se on druži sa nekom decom koja su iz nekog našeg socijalnog miljea. S druge strane, u nekom momentu, slaćemo ga sa određenim grupama na letovanje, gde se isto pojavljuje neki krug dece sličnog kulturološkog sloja. Zatim, računam na to da će možda u momentu kad bude srednjoškolac postojati neke škole koje će imati neku određenu strukturu dece.“ (režiser).

S druge strane, roditelji u radničkim porodicama planiraju kombinovanje ekonomskog (ušteđevina, nasledstvo i sl.) i socijalnog kapitala (veze i kontakti) u cilju investiranja u materijalnu sigurnost dece – da im pomognu da otpočnu neki samostalni posao (Tomanović, 2004a).

Ovi nalazi korespondiraju s polazištem britanskih autorki, koje se u najvećoj meri oslanja na Burdijeove konceptualizacije kapitala i habitusa, da se prak-

³ Ovde je upotrebljena poznata Vulkokova podela na: 1. „vezujući“ („bonding“) socijalni kapital, koji se odnosi na veze između sličnih ljudi u sličnim situacijama, kao što su neposredna porodica, bliski prijatelji i susedi; 2. „premošćujući“ („bridging“) socijalni kapital, koji obuvata udaljenije veze sličnih osoba, kao što su drugarstva i kolege; 3. „povezujući“ („linking“) socijalni kapital, koji dopire do nesličnih ljudi u različitim situacijama, kao što su oni koji su sasvim izvan zajednice, koji omogućava učesnicima da dopru do struktura moći i uticaja (Woolcock, 1998).

sa i norme roditeljstva razvijaju kroz svakodnevnu praksu i u saglasju su sa različitim socijalnim pozicioniranjem roditelja i resursima koji su im na raspolaganju (Edwards, Gillies, 2004).

Rezultati ankete sprovedene na nacionalno reprezentativnom uzorku domaćinstava u Srbiji krajem 2003. godine ukazuju na diversifikaciju roditeljstva, odnosno strukturalnu diferencijaciju roditelja na osnovu različitih obima kapitala koje poseduju: ekonomskog, kulturnog i socijalnog (Tomanović, 2004b). Istraživanje je pokazalo povezanost tri oblika kapitala, pa tako roditelji višeg materijalnog položaja i višeg stepena obrazovanja više uključuju decu u vanškolske aktivnosti (diskriminatornim su se pokazali učenje stranog jezika i računara) – investirajući tako u njihov kulturni kapital. Iako podrška roditeljstvu zasnovana na primarnim odnosima ukazuje na jak „vezujući“ socijalni kapital, koji ima značajnu kompenzatornu funkciju za roditelje u Srbiji, istraživanje je pokazalo da postoji nejednakost u distribuciji socijalnog kapitala između ispitanika iz različitih društvenih slojeva. Intenzitet društvenosti, kao i jačina društvenih mreža, manja je za siromašnije i manje obrazovane roditelje: oni češće od drugih ispitanika izjavljuju da su usamljeni, da se ni sa kim ne druže i da se nikom ne bi obraćali za pomoć u određenim situacijama. Ovi nalazi indiciraju neku vrstu (samo)izolacije – društvene isključenosti kao posledice materijalne deprivacije. Oni takođe korespondiraju s rezultatima participativnog istraživanja siromaštva dece u Srbiji koje je sproveo UNICEF, koje je dokumentovalo da deca opažaju i određuju siromaštvo drugačije od odraslih, da ih pre svega pogađa kulturna i socijalna deprivacija kao posledica materijalnog siromaštva njihovih porodica i sredine u kojoj odrastaju (UNICEF, 2004). Deca su siromaštvo tumačila kao društvenu isključenost – nemogućnost ostvarenja kontakta (druženja) i učestvovanja u društvenom životu (npr. odlaska na ekskurzije i sl.). Osujećena društvenost kao imanentna socijalnom kapitalu je, prema rezultatima ovih istraživanja, posledica siromaštva.

Istraživanja porodičnog života dece koja sam sproveda pokazala su takođe da od socijalnih mreža dece koje su nastale tokom druženja i raznih aktivnosti potiču i socijalne mreže roditelja koje tokom dugog trajanja poprimaju formu socijalnog kapitala (Tomanović, 2002, 2004a):

Tada smo započeli druženja sa nekim sjajnim ljudima zahvaljujući njoj. Postoje ljudi koje smo upoznali tada u „Pužićima“ i sada smo prijatelji već šest godina. (lekarka)

Ovim nalazima je potvrđena teza o aktivnom delanju dece u generisanju i održavanju socijalnog kapitala porodice, što je tema koja je bila u velikoj meri ignorisana od strane istraživača, teoretičara i praktičara (Morrow, 1999).

Drugo istraživanje, koje se bavilo socijalnim kontaktima i mrežama dece same, postavilo je pitanje da li ovi resursi predstavljaju socijalni kapital u striktnom smislu, s obzirom da ih ona retko koriste u realizaciji svojih interesa (Toma-

nović, 2004c). Društvene mreže dece ne nose moć, tako da im retko mogu obezbediti pristup strukturama moći i uticaja. Deca su svesna svoje strukturalne nemoći, koju štaviše internalizuju „učeći bespomoćnost“ i odbijajući ideje o participaciji i odlučivanju. Ipak, dečje socijalne mreže mogu biti važan resurs u zaštiti interesa: naše istraživanje rizika i bezbednosti u susjedstvu je pokazalo da dečaci koriste „važna“ poznanstva sa starijima („facama“) da bi sebi obezbedili zaštitu kada su ugroženi (Tomanović, Petrović, 2006).

Dosadašnja preliminarna istraživanja socijalnog kapitala roditelja i dece u Srbiji potvrdila su osnovne Burdijeove pretpostavke o međupovezanosti različitih oblika kapitala, o njihovoj nejednakoj distribuiranosti i različitim strategijama investiranja u porodicama. Ona takođe otvaraju mnoga pitanja koja bi trebalo da budu polazište za buduća istraživanja.

4.

Postoji konsenzus kod jedne grupe autora da je Burdijeov koncept socijalnog kapitala plodonosan za razumevanje društvenih odnosa, ali i da on otvara mnoge sazajne i metodološke dileme. Mada je koncept socijalnog kapitala kod drugih autora kritikovan kao normativan, homogenizovan i sl., on se pokazao kao lakši za operacionalizaciju i primenu u istraživanjima nego što je to slučaj sa Burdijeovim konceptom.

Sam Burdije predlaže metodološki pristup prema kome logika istraživanja podrazumeva „konstrukciju objekta“ istraživanja (Bourdieu and Wacquant, 1992). Nasuprot „teoretizmu“ i „metodologizmu“ (ibid.: 28), postupak podrazumeva da su teorija i metod integrisani u konstrukciju objekta istraživanja kroz proces relacije analize: izbor strategija i metoda određen je teorijskim konceptima i pretpostavkama, dok teorija izrasta iz podataka prikupljenih istraživanjem.⁴ Ako istraživači ne konstruišu objekat svog istraživanja, doći će u situaciju da se bave objektima koji su konstruisani unutar nekih drugih uskih pristupa. Burdije smatra da teorijski koncepti treba da budu shvaćeni kao „polimorfni, meki i prilagodljivi, pre nego precizno definisani i rigidno korišćeni“ (ibid.: 23). Tako se i koncept kapitala shvata kao „misaono oruđe“ (ibid.: 31).

Za konstrukciju pojma „kapital“ važno je razlikovanje koncepata dobara, resursa i kapitala. Primenjeno na koncept kulturnog kapitala, ova dilema se može izraziti pitanjima: kada kulturna dobra i kulturne prakse postaju kapital, a kada one ne mogu biti kapital?; da li nelegitimne kulturne prakse (npr. određenih etničkih ili socijalnih grupa) koje se razlikuju od dominantnih kulturnih praksi predstavljaju kapital? Ili, primenjeno na socijalni kapital: kada kontakti, odnosi i mreže nekih osoba ili grupa od resursa postaju kapital? Zašto se kaže da su mreže nekih ljudi vrednije od mreža drugih? Da li samo zato što omogućavaju ostvarenje nekih interesa? Da li su primarni odnosi solidarnosti koji nose oseća-

⁴ Ovo korespondira sa pristupom „zasnovane“ ili „utemeljene“ teorije („grounded theory“).

nje pripadanja grupi (porodici, grupi prijatelja) i time doprinose blagostanju pojedinca (humani kapital) takođe kapital sam po sebi, a ne samo u smislu resursa s potencijalom da postanu kapital?

Iako je koncept socijalnog kapitala uveden upravo da bi se revalorizovali socijalni odnosi u političkom diskursu (Schuller *et al*, 2000: 2), sama upotreba pojma „kapital“ daje primat ekonomskim i političkim efektima društvenih i porodičnih odnosa i nameće funkcionalnu ekonomsku racionalnost društvenom životu (Silva, Edwards, 2004: 11). Kod Burdijea je, s obzirom na to da insistira na socijalnoj pravdi, logika ekonomske racionalnosti skrivenija nego kod Patnama i Kolmana: njegova upotreba termina kapital je s namerom da se demistifikuje humanistički pogled na ljudske veze, tako što će se pažnja usmeriti na to kako one funkcionišu kao strategija investiranja. Ipak, Burdijeov pogled na socijalni kapital je individualistički (Field, 2003: 19); on zanemaruje aspekte solidarnosti i saradnje koji nisu interesni (sve ono što bi mogao biti „vezujući“ socijalni kapital). Time i on, kao i Patnam, postulira da je „premošćujući“ socijalni kapital vredniji od „vezujućeg“.

Istraživanja u zemljama jugoistočne Evrope u post-socijalističkoj tranziciji pokazala su, međutim, da upravo socijalne mreže i kontakti porodice omogućavaju preživljavanje (Milić, 2004), predstavljaju podršku roditeljstvu (Tomanović, 2004), omogućavaju tranziciju mladih iz obrazovanja u sferu rada (Kovacheva, 2004). Ovde se u istraživačkom smislu otvara pitanje razlučivanja ko je nosilac (socijalnog) kapitala: domaćinstvo ili pojedinac? To je posebno važno u odnosu na pitanje roda i generacija (uzrasta), što je u dosadašnjim istraživanjima zanemarivano (Edwards, 2004). Naime, ponekad se porodica sa svojim društvenim odnosima, kontaktima i mrežama javlja kao dobro sama po sebi (Milić, 2004; Kovacheva, 2004), a ponekad je socijalni kapital nejednako distribuiran unutar porodice u odnosu na rodne i uzrasne podele.

Sumarno određeno, dilema je u odnosu na diversifikaciju socijalnog kapitala s obzirom na diversifikovanost društvenog života u savremenom svetu: da li se uvrežena određenja i procene socijalnog kapitala mogu u jednakoj meri primeniti s obzirom na složene identitete pojedinaca i grupa danas, kao i na različite socijalne kontekste?

Nema jednostavnog i jednoznačnog odgovora na pomenute saznanje i metodološke dileme. Jedan od ispravnih i dokazano plodonosnih pristupa u njihovom prevazilaženju podrazumeva kombinaciju različitih tehnika i izvora podataka – kvantitativnih i kvalitativnih (vidi npr. Bourdieu, 1984; Brannen, 1992; Layder, 1998; Silva, Edwards, 2004). Da bismo izbegli „naučni rigor“ kojim se često zamenjuje „naučna rigidnost“, Burdije predlaže: „Moramo pokušati, u svakom slučaju, da upotrebimo sve tehnike koje su relevantne i praktično primenljive, uzimajući u obzir određenje objekta i praktične uslove prikupljanja podataka“ (Bourdieu and Wacquant, 1992: 227). Međutim, da ne bi bilo da „sve prolazi“, metode i postupci moraju biti dobro ustanovljeni i odabrani prema jasno utvrđenim kriterijumima i moraju odgovoriti na teorijske pretpostavke.

Primena metodološkog pristupa višestrukih metoda čini se posebno primerenom za istraživanje socijalnog kapitala, uzimajući u obzir različite aspekte, fenomene i nivoe stvarnosti na koje se on odnosi i ima uticaja. U konstrukciji objekta, ključnim se čini operacionalizovati dva tipa kapitala: „vezujući“, koji omogućava opstanje („getting-by“), i „premošćujući“, koji omogućava napredovanje („going ahead“), da bi se ustanovilo kako su oni distribuirani u odnosu na različita strukturalna obeležja porodica i pojedinaca, potom, u kakvoj su vezi sa ekonomskim i kulturnim kapitalom, i koje se strategije razvijaju u porodicama za njihovu reprodukciju i rekonverziju.

Krajnji epistemološki i metodološki izazov predstavlja integracija nalaza dobijenih različitim metodama u konzistentan teorijski okvir.

Literatura

- Allatt, P. (1993): „Becoming Privileged: The Role of Family Processes“, u: I. Bates and G. Riseborough (eds.), *Youth and Inequality*, Buckinghamshire: Open University Press.
- Baron, S., Field, J. and Schuller, T. (eds.) (2000): *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Bek, U. (2000): *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1986): „The forms of capital“, u: A.H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A.S. Wells (eds.), *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1990): *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1993): *Sociology in Question*, London: Sage.
- Bourdieu, P. and Wacquant, L. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Brannen, J. ed. (1992): *Mixing Methods: Quantitative and Qualitative Research*, Aldershot: Avebury.
- Coleman, J. S. (1988): „Social Capital in the Creation of Human Capital“, *American Journal of Sociology*, 94 (5), 95-120.
- Coleman, J. (1994): *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA: Belknap Press.
- De Tocqueville, A. (1945): *Democracy in America*, New York: Knopf.
- Edwards, R. (2004): „Present and Absent in Troubling Ways: Families and Social Capital Debates“, *Sociological Review*, 52 (1): 1-21.
- Edwards, R., J. Franklin and J. Holland (2003): *Families and Social Capital: Exploring the Issues*, Families and Social Capital Research Group, South Bank University, London, February 2003.

- Edwards, R, and Gillies, V. (2004): „Support in Parenting: Values and Consensus Concerning Who to Turn To“, *Journal of Social Policy*, 33 (4): 623-643.
- Etzioni, A. (1995): *The Spirit of Community: Responsibilities and the Communitarian Agenda*, London: Fontana.
- Field, J. (2003): *Social Capital*, London: Routledge.
- Furstenberg, F.F. (2005): „Banking on Families: How Families Generate and Distribute Social Capital“, *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 67, November: 809 – 821.
- Furstenberg, F. F. and Hughes, M. E. (1995): „Social Capital and Successful Development Among at Risk Youth“, *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 57, August: 580-592.
- Gillies, V. (2003): *Family and Intimate Relationships: A Review of the Sociological Research*, Families and Social Capital Research Group, South Bank University, London, June 2003.
- Gillies, V. (2004): „Parenting and Social Capital: Accessing Help and Support from Informal Social Networks“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No.3: 245-258.
- Kovacheva, S. (2004): „The Role of Family Social Capital in Young People's Transition from School to Work in Bulgaria“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No.3: 211 – 226.
- Layder, D. (1998): *Sociological Practice. Linking Theory and Social Research*, London: Sage.
- Milić, A. (2004): „The Family as a Capital Asset“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No.3: 227 – 243.
- Morrow, V. (1999): „Conceptualising Social Capital in Relation to the Well-Being of Children and Young People: A Critical Review“ *The Sociological Review*, Vol. 47, No. 4, Nov. 1999.
- Portes, A. (1998): „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology“, *Annual Review of Sociology*, 24 (1): 1-24.
- Schuller, T., Baron, S. and Field, J. (2000): „Social Capital: A Review and Critique“, u: S. Baron, J. Field and T. Schuller (eds), *Social Capital: Critical Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Silva, E. B. and Edwards, R. (2004): „Operationalising Bourdieu on Capitals: A Discussion on 'The Construction of the Object'“, ESRC Research Methods Programme Working Paper No. 8, www.ccsr.ac.uk/methods/publications
- Tomanović, S. (2002): „Porodična atmosfera i odnosi generacija“, u: S. Bolčić i A. Milić (prir.), *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 315 – 339.
- Tomanović, S. (2004a): „Family Habitus as the Cultural Context of Childhood“, *Childhood: A global journal of child research*, Vol. 11 No. 3, August 2004: 339 – 360.

- Tomanović, S. (2004b): „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 349 – 375.
- Tomanović, S. (2004c): „Relevance of Social Capital and Its Implications for Children“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 3: 259 – 268.
- Tomanović, S., Petrović, M. (2006): „Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja“, u: Tomanović S. et al., *Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Beograd: ISI FF: 139-156.
- UNICEF (2004): *Siromaštvo sa mnogo lica*, Beograd, 2004.
- Woolcock, M. (1998): „Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework“, *Theory and Society*, 27: 151-208.
- World Bank (2004): *Measuring Social Capital. An Integrated Questionnaire*, World Bank Working Paper No. 18.

THE APPLICABILITY OF BOURDIEU'S CONCEPT OF SOCIAL CAPITAL ON STUDYING FAMILIES IN SERBIA

Summary: The article explores some aspects of conceptual and heuristic validity of Bourdieu's concept of social capital. It starts with presenting major analytical frameworks for conceptualizing social capital that are used in contemporary sociology. Special attention is paid to orientations that link social capital with changes in contemporary families. The next part deals with particular features of Bourdieu's conceptualization of social capital as compared to other approaches. Certain British and domestic studies of families that have used Bourdieu's conceptualization of social capital are cited, providing the ground to indicate several dilemmas emerging from applying this conceptualization. After identifying a number of conceptual, epistemological and methodological problems in the concluding part, the author suggests some directions for their solution.

Key words: social capital, Bourdieu, contemporary families, Serbian society, multi-method approach.

Slobodan Miladinović
Fakultet organizacionih nauka
Beograd

Problem tumačenja rezultata istraživanja društvene (strukture i) pokretljivosti: ideja socijalnog i kulturnog kapitala

Sažetak: Cilj ovog rada je da ukaže na interpretacijsku vrednost Burdijeovih pojmova socijalnog i kulturnog kapitala u istraživanju društvene strukture i pokretljivosti našeg društva. U domaćoj sociologiji već postoji dosta analizirane (ali i sirove, za sada još uvek neiskorišćene) građe na ove teme. Jedna od teškoća istraživačkih napora u ovoj oblasti je nedostatak sveobuhvatnog teorijskog okvira koji bi pokrio ako ne sve, a ono bar većinu relevantnih mehanizama koji determinišu tokove strukturalnih kretanja. U tom cilju su u analitičke svrhe korišćeni neki od pojmova koji se mogu dovesti i u vezu sa pojmovima socijalnog i kulturnog kapitala, čime bi se dopunile do sada korišćene kategorija klasne determinacije, statusne homogenizacije i statusne konzistencije. Ideja socijalnih mreža je do sada korišćena u objašnjavanju strukturalnih kretanja, ali njoj nije dat kontekst socijalnog kapitala koji bi mogao da omogući sveobuhvatniju analizu strukturalnih kretanja u našem društvu. Takođe ni pojmovi političkog i obrazovnog kanala pokretljivosti nisu dovedeni u vezu sa pojmom kulturnog kapitala.

Ključne reči: društvena struktura, društvena pokretljivost, socijalni kapital, kulturni kapital, statusna homogenizacija, statusna konzistencija.

Teorijski radovi poznatog francuskog sociologa Pjera Burdijea mogu biti iskorišćeni na različite načine i mogu imati različite praktične i teorijske implikacije. Teorijska pronicljivost ovog autora ostavlja veliki broj mogućnosti onima koji se kreću prostorima društvenih nauka. Naravno, Burdije je bio velikan sociološke misli ne samo po svojim teorijskim dostignućima već, pre svega, zato što je znao da spoji teoriju sa empirijom. Cilj ovog teksta biće da ukaže na upotrebljivost nekih Burdijeovih postavki u analizi rezultata istraživanja društvene (strukture i) pokretljivosti na našem prostoru.

U domaćoj sociologiji već postoji dosta analizirane, ali i sirove građe na ove teme. Jedna od teškoća istraživačkih napora u ovoj oblasti je nedostatak sveobuhvatnog teorijskog okvira koji bi pokrio ako ne sve, a ono bar većinu relevantnih mehanizama koji determinišu tokove strukturalnih kretanja.

Nije potrebno posebno naglašavati činjenicu da je u našoj dosadašnjoj istraživačkoj praksi bilo mnogo teorijskih lutanja i nekonzistentnosti, da je rezultate pojedinih istraživanja nemoguće staviti u uporedivi okvir a da se ne izgubi dosta od heurističke vrednosti ogoljenih podataka. Za nekog budućeg istraživača bi bilo veoma značajno da se uspostavi celovitiji teorijski okvir koji bi omogućio retroaktivni osvrt na empirijske podatke, ne bismo li dobili pouzdanije uvide u determinante strukturalnih kretanja.

Stariji tekstovi su bili obojeni sistemski ideologizovanim pristupom. Sva pozitivna i modernizacijski orijentisana strukturalna kretanja su ideološki objašnjavana demokratskošću i otvorenošću socijalističkog društva koje (upravo zbog svoje navodne otvorenosti) otvara životne šanse pripadnicima nižih društvenih slojeva. U tim radovima je čak i ideja klase bila potiskivana u drugi plan, a na društvenu strukturu se gledalo kao na nehijerarhijski poredak socio-profesionalnih grupa. Ideja klasne svesti i specifičnog klasno-slojnog vrednosnog okvira imala je smisla samo ukoliko se govori o radništvu, odnosno radničkoj klasi, kao jedinom, dominantnom ili ključnom klasnom subjektu. Pojam klasnih protivrečnosti imao je mesto samo u globalnom razmatranju socijalne dinamike i to samo onda kada se govorilo o putevima prevazilaženja nedostataka klasičnog kapitalističkog sistema i njegove transformacije u socijalizam i komunizam. Na nivou konkretnog u istraživanju strukturalnih kretanja socijalističkog društva, a posebno vertikalne pokretljivosti, klasna svest se gotovo uopšte nije razmatrala kao mogućna determinanta konkretnih strukturalnih tokova.

U novijim radovima ključni argument analitičara društvene pokretljivosti bila je statusna determinacija, bez dubljeg zalaženja u pitanje koje se to komponente društvenog statusa mogu smatrati generatorom empirijski evidentiranih kretanja. Naravno, pojam statusne determinacije nije bio razrađen u pojedinostima, tako da je istraživačima preostajalo da konkretne nalaze o dinamici kretanja pojedinih klasa i slojeva svedu na dinamiku kretanja statusnih grupa i tumače ih postojanjem socijalnih prepreka i podsticajnih momenata, bez postavljanja pitanja šta se pod tim podrazumeva.

Ideja statusne determinacije dovedena u vezu sa (autoritarnom i nedemokratskom) prirodom društvenog sistema i dinamikom tehničko-tehnološkog razvoja činila se kao zaokružen odgovor na ključna pitanja tipa „zašto u strukturi društvene pokretljivosti dominira samoreprodukcija društvenih grupa?“ ili „zbog čega je u ranijem periodu (možda čak do početka osamdesetih) postojala velika uzlazna pokretljivost, posebno hijerarhijski nižih društvenih grupa?“, „zbog čega je silazna pokretljivost (socijalni pad) imala karakter eksczesne situacije a ne ravnopravne varijante u strukturalnim kretanjima?“ itd.

Najveći broj ovih istraživanja je obavljan u vreme socijalizma, te je bilo na-prosto normalno ne razmišljati o ulozima i vrstama kapitala kojim raspolažu pojedine socijalne skupine. Još manje je bilo uobičajeno da se pojam kapitala posmatra van njegovog ekonomskog značenja. Pjer Burdije (Bourdieu, 1986) razlikuje tri vrste međusobno povezanih oblika kapitala kojim mogu raspolagati pojedinci (a posredno preko njih i društvene grupe – klase), a to su ekonomski, kulturni i socijalni kapital. Ove tri vrste kapitala nisu ravnomerno prisutne kod pripadnika različitih klasa, slojeva i statusnih grupa koje se sreću u društvu. Naravno, ova primedba je globalnog karaktera, s tim da se za naše društvo može konstatovati tendencija koncentracije sva tri tipa kapitala na jednom mestu, tj. na višim klasno-slojnim i statusnim pozicijama. Ekonomski kapital je lako prepoznatljiv i može se institucionalizovati kroz vlasništvo i vlasnička prava. Kulturni kapital može biti institucionalizovan u obliku obrazovnih kvalifikacija i pod određenim uslovima konvertibilan u ekonomski kapital. Socijalni kapital čini splet veza, obaveza i socijalnih kontakata koje pojedinci, porodice i društvene grupe ostvaruju i takođe može biti, pod određenim uslovima, konvertibilan u ekonomski kapital. U zemljama razvijene feudalne tradicije socijalni kapital se često javljao u vidu aristokratskih titula, a u zemljama sa tradicijom realnog socijalizma (gde i mi spadamo) on može biti institucionalizovan kroz sistem nomenklature, pa čak, u tranzicionom periodu, može biti direktno konvertovan u ekonomski kapital (kroz lakši pristup ekonomskim dobrima u procesu privatizacije, bilo da se radi o legalnom ili nelegalnom načinu pristupa ekonomskom kapitalu). Međutim, ovde se radi o tome da Burdijeove pojmove socijalnog i kulturnog kapitala treba aktivirati upravo u istraživanjima strukturalnih kretanja i posebno u istraživanju vertikalne pokretljivosti (mada ne treba zanemariti ni horizontalnu). Ova dva pojma imaju veliku analitičku snagu iz koje bi sigurno trebalo da sledi i značajna heuristička plodnost.

Pojam statusne konzistencije¹ je bio na samom pragu ukazivanja na značajnost socijalnog kapitala. Međutim, taj mali korak koji bi trebalo da ideju socijalnog kapitala u istraživanjima društvene strukture i pokretljivosti učini vidljivom nije učinjen. Ostalo se na tragu ideje statusne determinacije, koja se svela na težnju očuvanja statusne pozicije kroz sklapanje statusno homogamnih brakova i kroz splet prijateljskih veza unutar iste ili slične statusne pozicije. Ideja stvaranja socijalnih mreža i njihovog održavanja radi ostvarivanja niza ličnih, porodičnih ili društvenih interesa pripadnika određene klase ili sloja nije bila aktivirana, što znači da nije uspostavljena bliska veza pojmova društvena pokretljivost – statusna konzistencija – socijalni kapital.

¹ Pojam statusne konzistencije u sociološko istraživanje (strukture i) pokretljivosti našeg društva uvodi Mladen Lazić, izvodeći ga direktno iz pojma klasne homogenizacije kao procesa ujednačavanja osnovnih obeležja načina života unutar velikih društvenih grupa (klasa), što podrazumeva i povećanje razlike između tih grupa. Pod konzistencijom on podrazumeva povezanost društvenih položaja unutar porodice, koja je posledica klasne determinacije individualnih/porodičnih položaja (Lazić, 1988: 17-18).

U društvu Srbije pripadnici viših društvenih slojeva raspolažu većim kapitalom, ma koje vrste on bio. Jedino odstupanje se može naći kod ekonomskog kapitala, s obzirom na to da još uvek nije u potpunosti učvršćena vlasnička struktura društva, te se dešava da, ponekad značajnim, ekonomskim kapitalom raspolažu i pripadnici nižih društvenih slojeva (kao što su sitni poljoprivrednici i mnoge kategorije sitnih preduzetnika ili samozaposlenih poput zanatlija, prevoznika, sitnih trgovaca i sl.). Ono što je mnogo važnije jeste da viši društveni slojevi dominiraju kada je reč o kulturnom i posebno socijalnom kapitalu. Visoko obrazovanje je postalo ulaznica za visoko društvo. Istraživanja (Miladinović, 1992) kazuju da već duže vreme postoji tendencija da deca iz srednje i više klase bivaju od samog početka usmeravana da stiču visoko obrazovanje, te da se na taj način uključuju u aktivan društveni život preko istih ili sličnih socijalno-klasnih pozicija koje ima porodica iz koje potiču.

Ovo je posebno naglašeno u slučaju posedovanja socijalnog kapitala. Niži društveni slojevi su gotovo potpuno upućeni na tradicionalne socijalne mreže, na rodbinu, susedstvo i slično. Viši društveni slojevi se orijentišu ka modernim tipovima socijalnog umrežavanja koji su sada i statusno determinisani (orijentacija ka prijateljima, saradnicima sa posla, pripadnicima raznih organizacija i formalnih i neformalnih grupa u koje su uključeni – stranke, klike, klanovi i sl.). Ova dva situaciona okvira umrežavanja stvaraju barijeru koju nije lako premostiti. Ta barijera otežava prohodnost pripadnika nižih društvenih slojeva na gore, ali i socijalni pad pripadnika viših društvenih slojeva.

Praktična posledica ovoga, ako se uzmu u obzir slabo funkcionisanje privrede i velike razmere nezaposlenosti, jeste da je (zbog velikog broja interesenata) veoma teško doći do boljeg radnog mesta. Nepostojanje razvijenog tržišta nameće mehanizme selekcije koji favorizuju one koji nude više, ali ne više u smislu (ekonomske ili profesionalne) efikasnosti već više u smislu direktne koristi za poslodavca ili posrednika pri zapošljavanju (što se u krajnjoj liniji svodi na održavanje pozicija u umreženom interesnom klanu). Iz ovoga, dalje, sledi zatvaranje pristupa boljim radnim mestima (poslovima za koje se traže talentovani, kreativni pojedinci, skloni inovativnom načinu razmišljanja i postupanja) za pripadnike nižih društvenih slojeva. Na ovaj način društvo postavlja mehanizme koji favorizuju prosečne i ispodprosečne kandidate iz viših slojeva, a potiskuje u drugi plan kandidate iz nižih slojeva koji imaju talenat, znanje i sposobnost za obavljanje poslova koji od svojih izvršilaca traže posebne sposobnosti. Dugoročno gledano, zbog ovoga trpi razvoj. Nedostatak zdrave tržišne konkurencije na ovaj način, u samom startu, eliminiše veliki broj potencijalno kvalitetnih mladih ljudi. Njima je gotovo nemoguće da se protokom vremena izbore za svoje mesto pod suncem i oni od samog početka bivaju zauvek izgubljeni za društvo, a neretko i za sebe i svoje porodice. Ekonomski gubitak koji iz ovoga sledi je gotovo nemoguće čak i proceniti. Oni koju su zaposeli odgovorne društvene pozicije po osnovu socijalnog kapitala svojih porodica, a ne poseduju odgovarajuće kvalitete i kompetencije, po prirodi svog položaja ne pokazuju interes za

oživljavanje tržišne utakmice i naročito zdrave konkurencije. Naprotiv, oni teže da što duže ostanu na monopolisanim pozicijama, te stoga pokušavaju da sačuvaju odnose postignute društvene moći i da svoj socijalni kapital predstave kao rezultat tržišne borbe, a da nelojalnu konkurenciju, koja iz toga sledi, predstave kao rezultat tržišnih odnosa. Time se ulazi u začarani krug stagnantnog društva koje neprestano reprodukuje zatvorenu strukturu društva i time koči razvoj.

Posmatrajući tokove pokretljivosti na našem prostoru može se zaključiti da se društvene klase pojavljuju kao grupe sa nizom empirijski prepoznatljivih karakteristika, koje se odražavaju na nivou društvene pokretljivosti kroz međugeneracijsko i unutargeneracijsko zatvaranje. Raniji period je odlikovala vidna strukturalna pokretljivost koja je u novijem periodu gotovo zanemarljiva.²

Iako se na nivou empirijskih istraživanjima društvene pokretljivosti klase mogu operacionalno prepoznavati kao zbir pojedinaca koji dele iste ili slične socijalne karakteristike a koje se, između ostalog, ogledaju i kroz način života, ne sme se zanemariti porodica kao bitan posrednik klasnog položaja pojedinca. U ovom kontekstu, jedna od posledica tehničko-tehnološkog razvoja je težnja ka povećanju zaposlenosti, što u strukturalnom smislu otvara niz novih pitanja i problema. Pre svega, određivanje statusa pojedinca više nije jednostavno, jer se unutar porodice može razviti splet povezanosti pojedinaca različitog profesionalnog statusa, te iz toga može proizići problem u definisanju individualnih statusa (položaj pojedinca, mesto u podeli rada, materijalno stanje, obrazovni nivo, društvena moć, prestiž itd.) pojedinih članova porodice.

Veći broj empirijskih istraživanja ukazuje na činjenicu da u našem društvu postoji težnja ka naglašenom ujednačavanju statusnih pozicija članova porodice (Lazić, 1988; Miladinović, 1995; Vuković, 1993).

Analiza kanala društvene pokretljivosti je ostala na registrovanju stepena u kojem obrazovanje i politička aktivnost i eventualno sklapanje brakova otvaraju puteve socijalne promocije, ali bez kapitalizovanja istih.³ Obrazovanje i politička aktivnost mogu imati, i imaju, veliki značaj za socijalnu promociju pojedinaca. Međutim, kod nas je veliki broj ljudi završavao škole i fakultete, a penjao se na hijerarhiji društvenih položaja uglavnom zbog toga što je razvoj privrede tokom pedesetih i šezdesetih povećavao tražnju za kvalifikovanim i visokoobrazovanim radnom snagom. Vladajuća partija je tokom socijalističkog perioda imala karakter masovne partije, što znači da je veliki broj ljudi bio obuhvaćen članstvom u

² Do sada je izvedeno i objavljeno više istraživačkih studija ove vrste: Zvekić 1981, na uzorku za kraljevački region; Flere i Đurđev 1984 (istraživanje sprovedeno 1982/83); Sekulić 1984, u kojoj je izvršena reinterpretacija nekih ranijih istraživanja; Bogdanović 1987. Zatim, tu je istraživački projekt „Reprodukcija društvenih grupa u Hrvatskoj“, kasnije publikovano u: Lazić 1987, a jedan deo rezultata je interpretiran i u: Sekulić 1986 i 1991. Nadalje, studije Bogdanović 1991 i 1992; Miladinović 1993; Vuković 1995; Cvejić 2000; Lazić i Cvejić 2005; Cvejić 2004.

³ Massey, Hodson i Sekulić, 1991; Miladinović, 1992; Šporer, 1986; Sekulić, 1990; Miladinović, 2003; Cvejić, 2004.

njoj, no, to još uvek nije značilo da su oni imali šansu da se, u cilju socijalne promocije, koriste političkim kanalom. Naprotiv, u partiji je bilo veoma mnoga nekvalifikovanih, polukvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. Činjenica je da socijalna struktura članstva partije nije odgovarala socijalnoj strukturi ukupnog društva. Većina članova partije je bila visokog obrazovanja i na stručnjačkim statusnim pozicijama. No, ni u njihovom slučaju se, u većini slučajeva, ne može govoriti o političkoj determinaciji socijalnog uspeha.

Već tokom osamdesetih, a pogotovo devedesetih i kasnije, privredna i politička situacija u zemlji postaje do te mere zaoštrena da se tokovi društvene pokretljivosti zatvaraju. Objašnjavanje ovog zatvaranja, kada bi se svelo u okvire statusne determinacije, kretalo bi se u najnovijem periodu na površini strukturalnih dešavanja. Pojam statusne determinacije je, u analizama trendova društvene pokretljivosti, do početka devedesetih mogao funkcionisati bez uključivanja pojmova socijalnog i kulturnog kapitala. Sada se postavlja pitanje čije visoko obrazovanje ima karakter školske spreme, a čije ima karakter kulturnog kapitala i, u skladu s tim, čiji politički aktivizam treba gledati kao puko političko angažovanje, a čiji treba posmatrati kao formu socijalnog kapitala. Drugim rečima, treba razlikovati prisustvo u svetu politike od uključenosti u socijalne mreže koje otvaraju kanale kretanja, da ne kažemo plivanja, unutar strukture društva.

Posmatrano u ovom kontekstu, vrlo je interesantna pozicija dominantne klase (vladajućih elita) koja se, između ostalog, zbog konfiguracije socijalnog i kulturnog kapitala njenih članova mogla posmatrati i kao generator društvene krize.

Jedan od bitnih momenata kojim se može objasniti kako nestabilnost društvenog sistema koja je rezultirala raspadom države i ratom, tako i nestabilnost same dominantne klase jeste činjenica da se dominantna klasa u bivšoj Jugoslaviji nije formirala kao formalno-pravni vlasnik sredstava za proizvodnju, utemeljena na građanskom pravu s pravom potomaka da naslede ekonomsko vlasništvo. U praksi su pripadnici dominantne klase imali mogućnost raspolaganja i kontrole nad sredstvima za proizvodnju u državnom/društvenom vlasništvu i to samo tokom jednog dela svoje karijere, za koje su vreme sticali ogromnu društvenu moć. Praktično, zaposednuta društvena moć je dominantnoj klasi kao celini davala mogućnost gotovo neograničenog raspolaganja ekonomskim kapitalom. Ovo je podrazumevalo i učešće u kreiranju kadrovske politike (učešće u moći raspolaganja ljudskim kapitalom koji je mogao biti predstavljen kao podvrsta ekonomskog kapitala).

Dominantna klasa kao celina je, po prirodi društvenog sistema, trajno raspolagala ekonomskim kapitalom koji je bio u državnom vlasništvu. Posmatrano iz ugla pojedinačnih članova dominantne klase, to raspolaganje je bilo moguće tokom jednog dela profesionalne karijere. Za razliku od klasičnog kapitaliste, koji raspoložuje samo ekonomskim kapitalom, pripadnik dominantne klase je, u našem društvu, preko vladajuće (i jedine) partije (koja se mogla definisati kao zborna mesto članova dominantne klase) mogao raspolagati celokupnim proce-

som društvene reprodukcije, kao i institucijama za zaštitu poretka (podrazumevajući tu i sudstvo, vojsku, policiju, ali i institucije za oblikovanje i distribuciju vladajućih ideja).

Ideološka i strukturna potreba da se dominantna klasa popunjava odozdo usporila je njenu klasnu homogenizaciju (gledano iz ugla socijalnog porekla, materijalnog stanja, stila života, sagledavanja klasnog interesa, uspostavljanja klasne svesti i dr.). Umesto razvijanja klasne homogenizacije (čije zasnivanje je moguće na formalnom zasnivanju ekonomskog kapitala i pravu nasleđa) na delu je bilo povezivanje u interesne mreže. Osnov tih povezivanja je dvostruk: klasni i privatni. To praktično znači da pripadnici dominantne klase u socijalne mreže koje razvijaju uključuju svoje supružnike, roditelje, decu, bližu i dalju rodbinu i prijatelje (koji uglavnom već pripadaju ovoj klasi). Na taj način se stvara socijalni kapital kao supstitut ekonomskog kapitala. U našim uslovima cilj stvaranja takvih mreža je bio i ostao uspostavljanje monopola nad kontrolom određenih resursa kao što su npr. atraktivna, ali i ostala, radna mesta, informacije o finansijskim i drugim ekonomskim tokovima i sl. Ne treba zanemariti ni tendenciju ka koncentrisanju društvene moći unutar porodice ili kruga najboljih prijatelja.

U krajnjoj liniji, umesto da aktivnosti dominantne klase bivaju usmeravane racionalnim ekonomskim interesima, što je logično očekivati u slučaju posedovanja pravnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, njene aktivnosti bivaju usmeravane ličnim, grupnim, porodičnim ili klanovskim interesima. To, dalje, znači da se globalni ekonomski interes (proširena reprodukcija i profit) izmešta iz središta proizvodnog procesa, te da se na njegovo mesto stavlja parcijalni interes klike koja uspostavlja strukturni monopol u određenom segmentu društvenog života, podržan socijalnim kapitalom čije oplođivanje umesto opštom koristi rezultira dobrobiti za članove interesnog klana.

Isključivanje iz proizvodnog procesa racionalnog ekonomskog interesa imalo je za posledicu dugoročni ekonomski pad, a razvoj socijalnih veza je omogućio dalje zatvaranje strukture društva koje je registrovano u najnovijim istraživanjima društvene pokretljivosti (Cvejić, 2004). Štaviše, Srbija je najzatvorenija od svih postsocijalističkih zemalja centralne i jugoistočne Evrope. Ono što je posebno važno jeste odgovor na pitanje koje se klase najviše zatvaraju. Radi se o srednjoj i višoj klasi. Praktično, nalaz iz 1997. kazuje da svi slojevi svoje potomke usmeravaju u isti sloj. Količnici šansi, kao mera otvorenosti/zatvorenosti strukture društva, kazuju da su tokom 1997. godine, a u odnosu na istraživanja iz 1989. i 1993, registrovani trendovi porasta barijera za ulazak u rukovodilački sloj, umeren porast barijera za ulazak u sloj sitnih preduzetnika potomaka nemanuelnih slojeva srednje i niže klase i veliki porast barijera za potomke svih manuelnih slojeva, stagnacija barijera za ulazak u stručnjački sloj i opadanje barijera između poljoprivredničkog i oba radnička sloja.

Na osnovu ovih podataka se može zaključiti da su tokom socijalističkog perioda i perioda postsocijalističke tranzicije u značajnoj meri formirani socijalni i

kulturni kapital viših društvenih (viših nemanuelnih) slojeva, odnosno više i srednje klase. Ovaj kapital se pokazuje kao komparativna prednost u međugeneracijskom kretanju klasa i slojeva. Praktično, socijalne mreže koje su tokom prethodnih decenija izgrađene sada služe kao kanali pokretljivosti. Nekadašnja politička aktivnost (socijalni kapital) koja je otvarala put moralno-političke podobnosti (svojevrsan vid kulturnog kapitala) sada je pretočena u mreže socijalnih kontakata i poznanstava koje se lako aktiviraju kada se za to ukaže potreba. Niže rangiranim slojevima su ostale rodbinske i susedske veze, čiji se domašaj uglavnom završava na nivou neposredne podrške i pomoći i koje funkcionišu pre po principu solidarnosti nego po interesnom principu.

Socijalne mreže pripadnika više i srednje klase se baziraju na profesionalnim kontaktima u koje emocije, u principu, ne moraju biti uključene. Mnogo važnija stavka od emocionalne povezanosti jeste interesno povezivanje kojim se grade lanci neformalnog uticaja i formira neformalna struktura moći. Mogućnost činjenja (i opozivanja) usluga je ono što ovim mrežama daje poseban kvalitet. Upravo ova stavka otvara vrata socijalne promocije naredne generacije aktualnih pripadnika viših društvenih slojeva (više i srednje klase).

U tumačenju mreža povezanosti kao oblika socijalnog kapitala može se tražiti argumentacija za objašnjavanje konkretnih tokova društvene pokretljivosti. Ako uzmemo u obzir da se pred pripadnike nižih društvenih slojeva postavljaju brojne socijalne prepreke koje ometaju njihov uspon u više slojeve, onda se nužno mora postaviti pitanje da li su te prepreke namerno ili svesno postavljene, odnosno planirane ili usmeravane od strane nekog od ključnih aktera socijalnog, ekonomskog ili političkog života. S obzirom da ustavno-pravna regulativa isključuje bilo kakvu legalnu socijalnu diskriminaciju, ostaje varijanta da društvena struktura generiše diskriminaciju. Postavlja se pitanje kakvim i kojim mehanizmima ona to čini.

Odgovor bi trebalo tražiti primarno u neformalnim vezama iz kojih su isključeni pripadnici nižih društvenih slojeva i to ne samo oni već i neki od pripadnika viših slojeva. Nepostojanje razvijenih tržišnih mehanizama u startu diskriminiše veliki broj kvalitetnih pripadnika nižih slojeva. Činjenica da oni ne poseduju socijalni kapital, iako često mogu posedovati visoko obrazovanje koje nije pretvoreno u kulturni kapital, njih naprosto čini autsajderima, deprivilegovanim grupama u globalnom društvenom sistemu.

Nije potrebno posebno naglašavati da je je socijalna deprivacija drugo lice socijalne promocije. Socijalna deprivacija se javlja kao jedna od brojnih karakteristika stagnantnog društva. Kao što socijalni uspon možemo posmatrati iz ugla posedovanja socijalnog kapitala, tako i socijalnu deprivaciju možemo posmatrati iz ugla njegovog neposedovanja. Socijalna deprivacija se može empirijski analizirati iz više uglova: kroz smanjenu mogućnost međugeneracijske pokretljivosti, ali i kroz otežanu mogućnost sticanja prvog zaposlenja, pa čak i njegovog zadržavanja.

Jedno istraživanje nezaposlenosti urađeno u Splitu 1981. godine otvara mogućnost za uključivanje ideje socijalnog kapitala u istraživanja ove pojave.

U strukturi nezaposlenih, prema socijalnom poreklu, bilo je 8,9% dece službenika (administrativnih radnika – 1968. je takvih bilo 9,0%) i 6,2% nezaposlenih stručnjačkog porekla (1968. ih je bilo 5,4%). Interesan je podatak da je 1968. godine bilo među nezaposlenima 1,2% dece osoblja zaštite (vojnih lica), a da ih je 1981. bilo čak 20,4%. Statusno, vojna lica su pripadala stručnjacima i službenicima i, ako bi se stvari odvijale prema opštim tendencijama, njihova deca ne bi trebalo da se nađu među nezaposlenima u ovako velikom broju. Još indikativniji je podatak da je 1981. među nezaposlenima višeg i visokog obrazovanja bilo čak 40,58% dece vojnih lica. Za decu vojnih lica nije bila karakteristična samo nezaposlenost (bez obzira na školsku spremu) već i dugoročna nezaposlenost (čak 32,3% njih je na posao čekalo duže od tri godine; Županov, 1983: 107-108).

Josip Županov, koji prikazuje ove podatke, nalazi nekoliko argumenata za objašnjenje ovakvog stanja, počev od toga da su oni završili visoke škole koje se na tržištu rada ne traže, pa sve do činjenice da su njihovi roditelji zaposleni unutar jednog zatvorenog institucionalnog sistema, te da van njega nisu imali mnogo uticaja (Županov, 1983: 109).

Očigledno da se otežana mogućnost uključivanja u radni proces dece vojnih lica ne može objasniti klasnim pritiskom (većina njih je pripadala srednjoj klasi). Pre bi se moglo govoriti o tome da su pripadnici različitih slojeva srednje klase raspolagali različitim socijalnim kapitalom. Tipično vojno lice je imalo visoke prihode, veliku društvenu moć i veliki društveni ugled i imalo važno mesto u ideologizovanom institucionalnom sistemu. Na osnovu ovih karakteristika bi trebalo (s obzirom na konstatovanu zatvorenost društvene strukture) očekivati da će njihova deca relativno lako doći do radnih mesta. Međutim, iz podataka se vidi da nije bilo tako. Položaj njihovih roditelja u institucionalnom sistemu im nije otvarao vrata zapošljavanja i socijalne promocije.

Radi se o tome da su vojna lica često menjala mesto rada (i stanovanja), da su se s njima, normalno, preseljavale i njihove porodice. Drugo, njihova radna mesta su bila izolovana od pogleda javnosti. Praktično, socijalne mreže koje su gradili (što zbog objektivnih okolnosti, što zbog ideološke preparacije) najčešće nisu bile interesno orijentisane. Po prirodi posla, nisu bili upućeni na povezivanje u socijalne mreže koje su delovale van njihovog internog radnog okruženja. Praktično, situacija u kojoj su se našla njihova deca je, u uslovima zatvorene društvene strukture, pre posledica neizgrađenog socijalnog kapitala nego njihovih ličnih karakteristika, stručnosti, sposobnosti i sl. S druge strane, iz podataka se vidi da je veliki broj njihove dece posedovao visoko obrazovanje. Međutim, visoko obrazovanje za njih, bar kada je bilo u pitanju sticanje prvog zaposlenja, nije predstavljalo kulturni kapital. Ono je naprosto predstavljalo školsku spremu koja, usled velikog broja visokoobrazovanih na tržištu rada i malog broja radnih

mesta za koje je bilo potrebno visoko obrazovanje, nije moglo biti aktivirano kao kulturni kapital koji bi, sam po sebi, otvorio put socijalne promocije. Za socijalnu promociju u društvu zatvorene strukture je potrebno da se stekne veći broj okolnosti od pukog obrazovanja da bi se došlo do odgovarajućeg radnog mesta. Te okolnosti je potrebno tražiti u domenu socijalnog kapitala. Socijalni kapital, odnosno njegovo nepostojanje, u ovom slučaju se pokazalo kao primarna strukturalna karakteristika, a kulturni kapital (odnosno njegovo neaktiviranje) pojavio se kao sekundarna karakteristika.

Praktično, ovakva njihova pozicija je proizvod, s jedne strane, nepostojanja razvijenog tržišta i tržišnih odnosa, posebno tržišta radne snage koje bi uvažilo konkretne kvalitete svakog pojedinca, a s druge strane je proizvod činjenice da vojna lica (što iz ideoloških, što iz drugih razloga) nisu stvarala interesne mreže koje bi bile ekvivalentne njihovoj statusnoj poziciji. Nepostojanje takvih mreža u uslovima zatvorene strukture društva najdirektnije vodi u socijalnu izolaciju i marginalizaciju. Praktično, radi se o izuzetku koji potvrđuje pravilo. S obzirom na ideološku prirodu sistema, vojna lica su regrutovana pretežno iz najnižih društvenih klasa i slojeva (manuelnih radnika i naročito poljoprivrednika). Ovim je njima omogućena socijalna promocija, ali ne i puna integracija u socijalni sistem. Njihovu socijalnu promociju su podupirale i materijalne i moralne privilegije (visoke plate, brzo rešavanje stambenog pitanja, napredovanje kroz hijerarhiju činova koje nije moralo da prati i poziciono napredovanje i sl.), što je samo učvršćivalo njihovu ideološku opredeljenost i spremnost da po svaku cenu brane sistem. Praktično se ovde ideologija, odnosno ideološka podobnost (i privrženost) sistemu javlja u svojstvu Burdijeovog pojma kulturnog kapitala, manje-više generacijski neprenosivog. Ideološka podobnost (i privrženost) za ovu grupu predstavljaju najznačajniji resurs (kapital) preko kog su uspeli da se vertikalno pokrenu i evidentno poboljšaju svoj materijalni status. Međutim, ovaj kapital je imao vrednost samo unutar jednog zatvorenog i visoko ideologizovanog institucionalnog podsistema unutar političkog podsistema društva. Van njega nije imao magičnu moć otvaranja vrata socijalne promocije.

S druge strane, oni su, provodeći čitav svoj radni i profesionalni vek unutar ograde vojnih objekata, bili izolovani od ostatka društva, te nisu oformili spoljne mreže socijalnih kontakata koje bi funkcionisale kao socijalni kapital. Kao posledica toga sledi otežano dvogeneracijsko statusno ili klasno samoreprodukovanje (što ne mora biti slučaj sa profesionalnim samoreprodukovanjem). Umesto toga na delu je, u drugoj generaciji, socijalna deprivacija koja, u trogeneracijskoj perspektivi (počevši od statusa porekla vojnih lica), pre vodi zatvaranju kruga pokretljivosti na početnoj poziciji nego otvaranju puteva socijalne promocije.

Kao rezime prethodno rečenog može se potvrditi početni stav da Burdijeova ideja socijalnog i kulturnog kapitala može, nesumnjivo, imati veliku vrednost u teorijskim elaboracijama društvene strukture i posebno tokova i kanala vertikalne društvene pokretljivosti. Usvajanje ovih pojmova bi trebalo da ima veliku

heurističku plodnost, s obzirom na to da oni objašnjavaju mnoge probleme i procese koje naprosto registrujemo kao individualne razlike pojedinačnih članova različitih klasa i slojeva. Upravo te individualne razlike mogu ukazati na nijanse u strukturalnim kretanjima. Stoga je neophodno u daljim teorijskim elaboracijama, a posebno u empirijskim istraživanjima, razviti metodološke instrumente za detektovanje elemenata kulturnog i socijalnog kapitala, te za prepoznavanje njihove uloge u konkretnim strukturalnim kretanjima.

Literatura

- Bogdanović, Marija (1987): „Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost“, u: M. Popović i drugi, *Društvene nejednakosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 315-346.
- Bogdanović, Marija (1991): „Vertikalna društvena pokretljivost“, u: M. Popović i drugi, *Srbija krajem osamdesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 469-533.
- Bogdanović, Marija (1992): „Međugeneracijska društvena pokretljivost“, *Sociologija*, vol. XXXIV br. 2, str. 193-211.
- Bourdieu, Pierre (1986): „The Forms of Capital“, u: Richardson, J. G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Press, pp. 241-258.
- Cvejić, Slobodan (2000): „Opadanje društva u procesu dualnog strukturisanja“, u: M. Lazić (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić.
- Cvejić, Slobodan (2004): *Društvena pokretljivost u procesu post-socijalističke transformacije* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Beograd.
- Flere, Sergej i B. Đurđev (1984): „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost u Vojvodini“, *Sociologija*, br. 1-2.
- Lazić, Mladen (1987): *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb.
- Lazić, Mladen (1988): „Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu“, *Sociologija*, vol. XXX br. 17, str. 17-39.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (2005): „Stratificational Changes in Serbian Society: A Case of Blocked Post-socialist Transformation“, u: A. Milić (ed): *Transformation and Strategies*, Beograd: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, str. 35-59.
- Massey, Garth, Hodson, Randy i Sekulić, Duško (1991): „Politička pripadnost i društvena pokretljivost u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Sociologija*, br. 1-2.
- Miladinović, Slobodan (1992): „Obrazovanje i socijalna mobilnost“, *Teme* br. 2.
- Miladinović, Slobodan (1993): „Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji“, *Sociologija* br. 2.
- Miladinović, Slobodan (1995): „Brak i statusna homogenizacija“, u: *Rad kao sudbina*, Niš: Mašinski fakultet.

- Miladinović, Slobodan (2003): „Obrasci formiranja i reprodukcija vladajućih elita u bivšoj Jugoslaviji II: kanali vertikalne pokretljivosti – obrazovanje i politička aktivnost“, *Sociologija* br. 4.
- Sekulić, Duško (1984): „Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji“, *Sociologija* br. 1-2.
- Sekulić, Duško (1986): „Socio-profesionalna mobilnost u Hrvatskoj“, *Revija za sociologiju*, 1-4.
- Sekulić, Duško (1990): „Recruitment on Elite Positions“, *Sociologija*, Supplement.
- Sekulić, Duško (1991): *Strukture na izmaku: klase, sukobi i socijalna mobilnost*, Zagreb: SDH.
- Šporer, Željka (1986): „Professional Structure at the Top in Politics“, *Sociologija*, Special Issue.
- Vuković, Slobodan (1993): „Homogenizacija društvenih klasa i slojeva“, *Sociologija*, br. 2.
- Vuković, Slobodan (1995): *Struktura i pokretljivost društva*, Beograd: IKSI.
- Zvekić, Uglješa (1981): „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost“, *Sociološki pregled*, br. 1-2.
- Županov, Josip (1983): *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus.

INTERPRETING THE RESULTS OF SURVEYS OF SOCIAL (STRUCTURE AND) MOBILITY: THE IDEA OF SOCIAL AND CULTURAL CAPITAL

Summary: The aim of this paper is to examine the interpretative value of Bourdieu's concepts of social and cultural capital in researching social structure and mobility in our society. In our sociology there already exists a rich pool of analyzed material (as well as raw data) on these topics. One of the difficulties in studying these issues is the absence of a comprehensive theoretical framework that would cover if not all, than at least most of the relevant mechanisms determining the flows of structural change. For this reason, in this paper several notions are used that may be related to the concepts of social and cultural capital, in order to supplement the previously utilized categories of class determination, status homogenization and status consistency. The idea of social networks has so far been used in explaining structural change, but it was not placed in the context of social capital which could enable a more thoroughgoing analysis of structural flows in our society. Similarly, concepts of political and educational channel of mobility have not been related to the concept of cultural capital.

Key words: social structure, social mobility, social capital, cultural capital, status homogenization, status consistency.

KULTURNE DIFERENCIJACIJE I DRUŠTVENA STRUKTURA

Ivana Spasić

Odeljenje za sociologiju

Filozofski fakultet

Beograd

Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji

Sažetak: Posle kratkog prikaza Burdijeove izvorne konceptualizacije „distinkcije“, ispituje se upotrebljivost ovog pojma na savremeno društvo Srbije, na osnovu sekundarne analize kvalitativnog materijala (300 intervjuva s građanima Srbije) prikupljenog 2001/02. u okviru istraživanja „Politika i svakodnevni život“. Tragajući za strategijama kojima se ispitanici služe da: a) ocrtaju društvenu strukturu današnje Srbije, b) daju svoj sud o tome kakva bi ona trebalo da bude, c) ocene sopstveno mesto u toj strukturi, i d) povuku simboličke granice u odnosu na Druge, pokušava se odgovoriti na pitanja u kojoj meri se te diskurzivne strategije mogu nazvati „distinktivnima“, ko ih koristi, u odnosu na koga, te kojim simboličkim sredstvima se grade. Najvažniji nalazi jesu: strategije samoizdvajanja nisu sklone finim razlikovanjima; distinkcija bogatstva je odsutna, a osećaj superiornosti, ukoliko ga ima, temelji se na vrednostima uopštene „kulture“ i pronalazi kod ispitanika razolikih socijalnih profila; javljaju se i specifični oblici distinkcije (moralni integritet, politički stav, urbanost); kao najznačajniji Drugi vidi se grupacija „novih primitivaca“; umesto jedinstvene legitimne lestvice društvenih vrednovanja postoji konglomerat sukobljenih sistema klasifikacije. Ova krupna odstupanja od slike ponuđene u *Distinkciji* objašnjavaju se kao posledica drugačijeg tipa društva i specifičnog trenutka kada je istraživanje obavljeno, ali i kao odraz unutrašnjih protivrečnosti izvorne konceptualizacije pojma distinkcije kod Burdijea.

Cljučne reči: distinkcija, društvo Srbije, diskurzivne strategije, klasa, kultura.

Od mnoštva pojmovnih, teorijskih i metodoloških inovacija kojima je Pjer Burdije zadužio sociologiju, pojam „distinkcije“ spada među najznačajnije. Razvijan i primenjivan u nizu Burdijeovih radova, a ponajviše u obimnoj istoimenoj studiji (Bourdieu, 1979), ovaj pojam je prešao u zajedničku svojinu savremenih sociologa, postavši deo njihovog skupa obaveznih konceptualnih oruđa. Uprkos tome, u našoj sredini taj pojam nije mnogo korišćen, niti kroz kritičku teorijsku

repciju, niti u empirijskim istraživanjima – bar ne eksplicitno. Cilj ovoga rada jeste ispitati u kojoj meri pojam distinkcije može da se primeni na društvenu stvarnost, kao i percepciju te stvarnosti, u današnjoj Srbiji.¹

Kao empirijska građa poslužiće intervjui prikupljeni za potrebe studije „Politika i svakodnevni život“, koji je sproveo Institut za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod rukovodstvom Zagorke Golubović, Đorđa Pavićevića i Ivane Spasić. Izvorni projekt bio je usmeren na ispitivanje veze između „svakodnevnog života“ i „politike“, u individualnom iskustvu običnih građana Srbije, a u svetlu rušenja Miloševićevog režima putem izborne pobede, i masovne narodske odbrane te pobede, u jesen 2000. godine. Intervjui su obavljani u 19 gradova Srbije, krajem 2001. i početkom 2002; vodili su ih kvalifikovani istraživači koji su, najvećim delom, i sami živeli i radili u lokalnoj sredini. Prikupljeno je ukupno 300 intervjua, na uzorku koji je, iako ne reprezentativan u strogom smislu – budući da je studija bila kvalitativnog tipa – težio ravnomernoj zastupljenosti po regionu, polu, uzrastu, školskoj spremi, (ne)zaposlenosti, etničkoj pripadnosti, te političkom stavu. Pošto je primarno interesovanje projekta bilo usmereno na političke aspekte iskustva građana tokom devedesetih i početkom 2000ih, kvalitativna analiza građe objavljena u zborniku radova koji donosi glavne nalaze ove studije (Golubović, Spasić i Pavićević /ur./, 2003) usredsredila se upravo na političku dimenziju. Shodno tome, ona nije obuhvatila mnoge druge teme i oblasti koje su, budući sadržane u vodiču za intervjue koji su terenski saradnici koristili, na ovaj ili onaj način prisutne u materijalu. Pitanje društvenih diferencijacija i hijerarhija ubraja se među takve teme, o kojima empirijska građa pruža značajno svedočanstvo, a koje su do sada ostale bez sistematske analitičke obrade.

Među pitanjima koja su ulazila u vodič za intervjue, za ovu temu najrelevantnija su ona koja se tiču subjektivne percepcije kako vlastitog mesta na društvenoj lestvici, tako i osnovnih principa po kojima se današnje srbijansko društvo može podeliti na slojeve, klase ili statusne nivoe. Reč je o pitanjima: „Kojoj klasi ili sloju smatrate da pripadate?“ i „Po čemu se razlikuju društveni slojevi kod nas danas?“ No, osim toga, građa značajna za ovde izloženu analizu pronalazi se i u drugim delovima intervjua. Budući da su intervjui bili polustrukturisani i podsticali spontano, samosvojno izražavanje ispitanika, često se dešavalo da oni, govoreći o sasvim drugačijim temama, koriste određene diskurzivne strategije, određene termine, fraze i konstrukcije koji mogu biti od interesa za ovu svrhu. Stoga se analiza može samo jednim svojim delom osloniti na lako prepoznatljive segmente građe, unapred jasno omeđene samim pitanjima koja su pozivala na eksplicitnu tematizaciju društvene strukture. Ona takođe mora zahvatiti način govora ispitanika u trenutku kada verbalno reaguju na pojave iz niza drugih oblasti društvenog života – ekonomije, politike i državnih pitanja, kulture, kao i porodičnog života, morala, ličnih životnih vrednosti itd. Potraga za narativnim/diskurziv-

¹ Rad predstavlja deo projekta „Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010“, ev. br. 149005, koji sprovodi Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, a finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine.

nim strategijama nalaže krajnje „omekšavanje“ metodologije u pravcu kvalitativnog, tekstualnog analiziranja jezičkih formi, posebno u smislu *upotrebe jezika*, dakle jezičke pragmatike: *ko kaže šta, na koji način i s kojim ciljem*.

Osnovna namera ovoga teksta jeste ispitati koliko su, u navedenoj empirijskoj građi, prisutne jezičke forme i način upotrebe jezika koji se smisleno mogu podvesti pod burdijeovski pojam „distinkcije“; te forme i načine nazvaću „distinktivnim diskurzivnim strategijama“. Da bi se procenilo njihovo prisustvo, priroda i značaj, neophodno je analizirati govorne strategije kojima se ispitanici služe da: a) ocrtaju društvenu strukturu današnje Srbije, b) daju svoj sud o tome kakva bi ona *trebalo* da bude, c) ocene sopstveno mesto u toj strukturi, kako aktuelnoj tako i normativnoj, što uključuje i d) povlačenje simboličkih granica u odnosu na neke „Druge“ – društvene grupe, politička stanovišta, kulturne obrasce i svakodnevne prakse. Jer, suština „distinkcije“ jeste u *razlikovanju*, u povlačenju granica. Te granice, opet, nikada nisu sasvim neutralne već uvek, bar jednim delom, hijerarhijske i vrednujuće. „Distingviranje“ sebe kao pojedinca, ili kao pripadnika neke grupe, od Drugih jeste i potvrđivanje sopstvene superiornosti u odnosu na te Druge.

Konceptualizacija „distinkcije“

Pojam distinkcije i njegove ambivalencije

Teorijski i istraživački kontekst u kojem Burdije izlaže svoj pojam distinkcije² sačinjava njegova klasna teorija, odnosno zahvat koji je Klaus Eder (1993: 64) nazvao „kulturalističkim prelamanjem“ definicije klasa. Reč je o tome da se u ovakvom poimanju društvene stratifikacije u nekoliko tačaka odstupa od standardnog pristupa klasnim podelama, bar onog koji je u sociologiji bio uobičajen u vreme nastanka *Distinkcije*. Burdije se najpre suprotstavlja shvatanju klasa kao „klasa na papiru“ – društvenih grupa koje su određene nizom objektivnih, spolja merljivih karakteristika, ponajpre visinom prihoda, stepenom obrazovanja i zanimanjem, pri čemu se postojanje tog skupa objektivnih odlika uzima kao nužan i dovoljan uslov za postojanje klasa kao zasebnih društvenih grupacija. Ovaj način mišljenja zajednički je, uprkos svim međusobnim razlikama, i „kontinualnom“ shvatanju klasa karakterističnom za zapadnu (posebno američku) sociologiju, gde se klase određuju prema odsečcima na skalama prihoda i obrazovanja, od niže preko srednje do više, i „antagonističkom“, marksističkom viđenju, gde su klase određene svojim mestom u društvenom sistemu proizvodnje, a društvena struktura je raspolučena na proletarijat i buržoaziju. Nasuprot tome, Burdije smatra da se o realnim klasama može govoriti samo ako njihova zasebnost postoji, osim u oku spoljašnjeg posmatrača, takođe „iznutra“, dakle u samodoživljavanju

² Na našem jeziku, termin „distinkcija“ se javlja u različitim prevodima – kao „razlika“, „razlikovanje“, „diferenciranje“ ili „izdvajanje“. U ovom tekstu, radi jasnoće i jednostavnosti, biće korišćen izraz „distinkcija“, kao tehnički termin, koji sledi Burdijeovo određenje pojma.

njihovih pripadnika, kao i u osobenom skupu postupaka, praksi, navika i izbora. Pre svega, identitet svake klase suštinski je određen njegovom distancom ili odvojenošću od drugih grupacija: „društveni identitet se definiše i afirmiše u razlici“, jer od intrinzičnih svojstava grupe značajnija su njena relacionalna svojstva, koja nastaju na osnovu njenog položaja u sistemu razlika: grupa se definiše i svim onim što nije, a naročito svim onim čemu se suprotstavlja (Bourdieu, 1979: 191). Nadalje, kategorija *ukusa* je od središnjeg značaja za grupni identitet: jednu klasu ne objedinjuju toliko kolektivna svest i zajednički ispovedane ideje, već prvenstveno neposredna privrženost određenim ukusima i anti-ukusima, simpatijama i averzijama, koje su upisane u najdublje slojeve habitusa (1979: 83). *Ukus*, jedna od centralnih kategorija *Distinkcije*, definiše se kao „sklonost i sposobnost za (materijalno i/ili simboličko) prisvajanje jedne određene klase klasifikovanih i klasifikujućih objekata ili praksi“ (1979: 193). Ukus je generativna formula za konstituisanje stila života, tog „sklopa distinktivnih preferencija koje, u okviru specifične logike svakog od simboličkih podprostora ... izražavaju istu ekspresivnu nameru“ (1979: 193). Spoj relacije prirode identiteta i naglasaka na *ukusu* izražava se kroz tvrdnju da se ukus, shvaćen kod Burdijea pre svega kao klasni ukus, definiše prevashodno negativno, kao odbojnost, gađenje, „utrobna netrpeljivost“ prema drugim ukusima; naš društveni položaj je određen onim što volimo, ali možda još više od toga onim što ne volimo, preziremo, onim prema čemu osećamo odvratnost (1979: 60). Budući da se ukus manifestuje kroz niz izbora koji su suštinski simboličke, kulturne prirode, ovde imamo prvi element „kulturalističkog prelamanja“ shvatanja klase.

U sledećem koraku, Burdijeov pristup klasama ističe značaj zdravorazumskih društvenih klasifikacija – slike društvene strukture koja postoji na nivou svakodnevnog doživljavanja društvenog ambijenta među pojedincima koji nisu profesionalni društveni naučnici, na nivou koji su etnometodolozi nazvali „laičkom sociologijom“. Jer, skreće pažnju Burdije, „sociolozi gotovo uvek zaboravljaju da su ‘objekti’ koje oni klasiraju zapravo proizvođači praksi podložnih objektivnoj klasifikaciji, ali takođe ništa manje objektivnih operacija klasiranja, koje su uostalom i same podložne klasiranju“ (1979: 189). Dakle, niti su samo izričito kulturne prakse (odlazak u pozorište, čitanje knjiga, posedovanje umetnina ili sviranje muzičkih instrumenata) *kulturne*, budući da i drugi izbori koji tvore konglomerat osobenog „stila života“ (izbor nameštaja, dekorisanje doma, briga prema telu, bavljenje sportom, način pripreme hrane, vaspitanje dece) imaju svoj snažan simbolički aspekt; niti su samo opažljive *prakse*, dakle postupci koji se mogu zabeležiti i opisati, elementi dijalektike simboličkog diferenciranja. U tu dijalektiku takođe ulaze *sudovi* o sopstvenim praksama i praksama drugih, o lepom i ružnom, primerenom i neprimerenom, onome što je „za nas“ i onome što „nije za nas“. Tako je, da bi izgradio sliku objektivno postojećih društvenih klasifikacija, sociologu jednako neophodno da prouči ono što pripadnici različitih grupa *čine*, koliko i ono što oni *misle*, *osećaju* i *govore* u pogledu simboličke vrednosti sopstvenih i tuđih praksi. Ova osećanja i sudovi, naizgled sasvim lični i subjektiv-

ni, imaju, prema Burdijeu, svoje strukturne korene (jer percepcije i sudovi su određeni položajem u strukturi) i svoje strukturne posledice i delotvornost (jer oblikuju simboličko-hijerarhijski kontekst koji važi za sve). Stoga se društvena struktura može adekvatno opisati jedino pod uslovom da prevaziđemo suprotnost između „društvene fizike“, koja ustanovljuje statističku i ekonomsku raspodelu, i „društvene semiologije“, koja „dešifruje značenja i obelodanjuje kognitivne operacije kojima ih agensi proizvode i dešifruju“ (1979: 562). Drugačijom, i dalje Burdijeovom terminologijom iskazano, „poredak reči“ ulazi u sliku društvene strukture kao njegov suštinski sastojak. Štaviše, on nije mehanički odraz „poretka stvari“, budući da „struktura sistema klasirajućih i klasiranih reči (u okviru kojeg se određuje osobena vrednost svake pojedine etikete) ima relativnu nezavisnost u odnosu na strukturu raspodele kapitala“ (1979: 560).

Ovo nastojanje na sintezi „društvene fizike“ i „društvene semiologije“ tvori osnovno polazište za analizu iznetu u ovom radu. Za sada ćemo samo zabeležiti izvesnu protivrečnost koja je, već u Burdijeovoj izvornoj postavci, sadržana u istovremenom insistiranju na klasnoj determinisanosti pogleda na društvenu strukturu (ili sadržaja „laičke sociologije“) i na gorepomenutoj „relativnoj nezavisnosti“ diskurzivnih praksi klasifikovanja (ljudi, predmeta, postupaka) od raspodele objektivnih karakteristika pojedinaca i grupa. Na ovaj, nazovimo ga, „paradoks relativne nezavisnosti“ nailazićemo u više navrata u pokušaju burdijeovske analize našeg iskustvenog materijala.

Sledeći obrt u konceptualizaciji distinkcije sastoji se u ukazivanju na status samih načela hijerarhizacije. Ova načela, naime, nisu tek fiksirana, neproblematična osnova prema kojoj se uspostavlja rangiranje već su i sama bitan ulog u društvenim borbama. Svaka grupa, svaki društveni subjekt, kao predmet (samo)kategorizacije, nastoji da, prilikom samopredstavljanja i samodefinisanja, u prvi plan istakne svoje „najbolje“ svojstvo. Štaviše, svaki od njih se bori za nametanje onog sistema klasiranja koji je po njega najpovoljniji (1979: 554). Prema tome, društvene borbe ne svode se samo na borbu oko različitih tipova resursa među prethodno definisanim društvenim akterima – što je klasično sociološko pitanje – već se vode i oko samih temelja prema kojima se određuju i „resursi“ i „akteri“. Nadmetanje oko sistema klasiranja koji će biti široko prihvaćen u jednom društvu, ili oko „definicije legitimnih principa hijerarhizacije“ (1979: 362), odnosno, najkraće, „borba klasifikacijâ“, sačinjava bitan deo rasprostranjenih i neprestanih društvenih borbi. To istraživača nagoni da uzme za ozbiljno ne samo šta akteri (pojedinci i grupe) „imaju“ ili „čine“ nego i njihove poglede na to šta *znači* ono što imaju i čine oni sami i drugi akteri, ili: koja je relativna vrednost toga što se ima i čini.

Ovaj stav ima dve značajne teorijske implikacije, i obe su posebne manifestacije opštijih obeležja Burdijeovog pristupa. Jedna upućuje na izrazitu procesualnost i višeslojnost Burdijeove sociologije, odnosno njenih osobina da, prvo, nastoji da se udalji od statičnosti društvenih „datosti“ i umesto toga uhvati dina-

miku i fluidnost društvenog života, naročito preko pojma *borbe* i, drugo, da se sprovedi istovremeno na više (objektivnih i simboličkih) nivoa društvene stvarnosti. Druga implikacija tiče se ranije pomenutog „kulturalističkog prelamanja“ klasne analize: kultura izbija u prvi plan kao višestruko značajan činilac klasnih borbi. Prema Čejnijevom čitanju Burdijea, u savremenom društvu – neki bi ga nazvali „poznomodernim“ – kultura postaje, na izvestan način, središte društvenog poretka, a razlike među strukturnim segmentima uspostavljenim u njegovom okrilju sve više se iskazuju putem kulturnih obrazaca. Štaviše, kultura postaje istovremeno cilj, sredstvo i kontekst klasnih sukoba – ono *čime* se ljudi bore, *oko čega* se bore, kao i *tlo na kome* se sukobljavaju (Čejni, 2003: 82). Na ovom mestu se treba samo nakratko podsetiti ranije pomenutog „paradoksa relativne nezavisnosti“ – ambivalencije koja u samoj konceptualizaciji postoji usled istovremenog isticanja sveprisutnosti kulturnih i klasifikatornih borbi, i s druge strane sklonosti da se raspodela ukusa učini statičnom, homolognom već postojećoj klasnoj podeli koja se neprestano reprodukuje u suštinski istoj formi. Da li je ova ambivalencija više ograničavajuća, ili više plodonosna, pokušaćemo da ispitamo u sučeljavanju teorizacije i iskustvene građe.

Klasno-slojni korelati

U Burdijeovoj tripartitnoj podeli društvene strukture na tri osnovne klase – dominantnu, srednju i narodsku klasu (seljake i radnike) – distinkcija se vezuje za najvišu, dominantnu klasu, čiji osobeni stil života se naziva „osećajem distinkcije“ (1979: 293 -364). Ova klasa raspolaže najvećim količinama svih tipova kapitala – ekonomskog, kulturnog i društvenog. Njena objektivna povlašćenost u ukupnoj društvenoj strukturi izražava se kroz privilegovan materijalan položaj, koji omogućava „distancu prema nužnosti“ (oslobođenost od brige za svakodnevnu egzistenciju), iz čega proizlazi i mogućnost posvećivanja tzv. „višim“ vrednostima, obuhvatnoj stilizaciji i estetizaciji života. Burdije ističe da je sama kategorija „ukusa“ tipično buržoaska ideja, eminentno vezana za položaj više klase: ukus po svojoj suštini podrazumeva izdizanje iz materijalnih i egzistencijalnih nužnosti, mogućnost izbora, slobodu opredeljivanja.³

No, važno je odmah reći da dominantna klasa nije unutar sebe homogena već je podeljena na dve potklase – krupnu buržoaziju i intelektualce, ili dominantnu i dominiranu frakciju. Razlika među njima uspostavlja se prema različitim srazmerama posebnih vrsta kapitala u okviru ukupnog zbira kapitala kojim se raspolaže: kod buržoazije preteže ekonomski, kod intelektualaca kulturni kapital. Iz ove nesrazmere proističe niz posledica: diferencijalne prakse, u različitim domenima u kojima se posmatra stil života (buržoazija teži takvim praksama koje omogućavaju pokazivanje ekonomske moći, dok intelektualci teže praksa-

³ Zato kaže, kad opisuje stil života narodskih klasa, da je „ukus nužnosti“ paradoksalan pojam, koji se može nazvati „ukusom“ jedino utoliko što se nužnost uvek iznova ostvaruje samo zato što su akteri razvili želju (doživljenu kao vlastiti, slobodno izabrani „ukus“) da konzumiraju upravo ono što je u skladu s nužnošću, ono što je „za njih“ (1979: 199).

ma koje iziskuju manje materijalne troškove a veću intelektualno-simboličku dobit);⁴ diferencijalne vrednosti koje se ispovedaju i vrednovanja kojima se sopstvene i tuđe prakse podvrgavaju; i, shodno tome, različite pozicije u „borbi klasifikacijâ“, dakle u nadmetanju oko principa legitimne hijerarhizacije: dok jedna frakcija insistira na važnosti bogatstva kao determinante visokog društvenog položaja, druga nastoji da pribavi veće poštovanje kulturnim, estetskim i obrazovnim vrednostima. Razlike postoje i u objektivnom sastavu te dve frakcije, u smislu modalne trajektorije (putanje) njihovih pripadnika: buržoazija se uglavnom sastoji od ljudi koji i sami potiču iz istih slojeva, dakle njihov „staž“ u višoj klasi je višegeneracijski; intelektualna frakcija se u većem broju sastoji od ljudi koji su na viši položaj uspeli putem obrazovanja. Zbog toga što je njihov višeklasni staž kraći i za nj mogu da zahvale obrazovnom sistemu, „kultura“ – kojoj, kako Burdije kaže, „duguju sve što imaju“ – poprima tako visoko mesto u njihovom sistemu vrednosti.

Isto načelo unutrašnjeg rascepa važi i za srednju klasu, samo na nižem nivou raspoloživog kapitala: ova se deli na staru sitnu buržoaziju (zanatlije, sitni trgovci) i na tzv. nove srednje klase (kulturni posrednici, niži kadrovi državne službe i privatnog sektora; 1979: 395). Iako se ukus srednje klase globalno određuje kao „kulturna dobra volja“ ili „alodoksija“ (priznavanje legitimne kulture bez dovoljnog poznavanja iste te kulture; 1979: 370), njena „kulturna“ frakcija približava se intelektualcima po svom naglasku na nematerijalnim vrednostima i otvorenosti za novo. Baratajući simboličkim značenjima, naročito u nepotpuno stabilizovanim novim profesijama i u sferi stila života gde su mogućnosti poigravanja najveće, ona nastoji da stilskim sredstvima, uz mali utrošak ekonomskih resursa, oblikuje svoj distinktivni položaj. Jer, i „srednja kultura“ karakteristična za srednju klasu „misli sebe u opoziciji spram vulgarnosti“ i donosi satisfakciju „koja još uvek nešto duguje osećaju distinkcije“ (1979: 371, 370).

Intelektualci (profesori univerziteta, umetnički stvaraoci, priznati kulturni radnici) jesu poseban predmet Burdijeovog zanimanja (i, moglo bi se dodati, ironisanja), ne samo u *Distinkciji*. To je zbog toga što je Burdijeu stalo da pokaže kako je inteligencija u naročito povoljnom položaju da konstruiše pravila društvenog hijerarhisanja, odnosno da ponudi ideologije koje će pravdati postojeće društvene nejednakosti. Ta gotovo opsesivna Burdijeova tema javlja se pod više oznaka – recimo, kao „simboličko nasilje“, „sociodiceja“ i slično. Zanimanje za

⁴ Tako se, recimo, u francuskom kontekstu, ova razlika iskazuje kroz diferencijalan pristup praksama kulturne potrošnje koje su, spolja gledano, zajedničke obema frakcijama: kad idu u pozorište, dominantna frakcija bira – skupo, zabavno i medijski praćeno – „bulevarsko“ pozorište, a poseta pozorištu se pretvara u celovit večernji izlazak (skupe karte, prigodna odeća, večera posle predstave), dok dominirana frakcija bira avangardno pozorište i insistira da se „u pozorište ide da bi se videla predstava, a ne da biste bili viđeni“; Burdije, 1976: 97); u pribavljanju objektiviranih kulturnih vrednosti kao što su umetničke slike, buržoazija kupuje skupa dela kanonizovanih, priznatih majstora, dok se intelektualci diče time da umeju da prepoznaju „prave vrednosti“ među avangardnim autorima koji su tek na putu da steknu priznanje. Oni, drugim rečima, nastoje da postignu maksimalan kulturni profit uz najmanji ekonomski izdatak.

intelektualce kao grupu kojoj je, u društvenoj podeli rada, dodeljen povlašćen pristup kulturnoj sferi i simboličkom poretku, koja taj poredak više od drugih oblikuje, uslovljeno je ranije pomenutim središnjim značajem sfere kulture u savremenom društvu. Uloga intelektualaca u legitimisanju društvenih podela ima veze i sa Burdijeovim trajnim zanimanjem za obrazovni sistem, posebno za ideo tog sistema u ovekovečivanju društvenih nejednakosti, preko osobenog licemerja koje Burdije vidi u retoričkom propagiranju ideologije „jednakih šansi“ (po kojoj škola omogućava ravnopravnu utakmicu svima, bez obzira na društveno poreklo) uz istovremeno latentno i nepriznato opravosnaživanje onih oblika kulturnog kapitala koji se mogu steći jedino izvan škole, u porodičnom domu, te prema tome presudno zavise od klasnog položaja porodice porekla (v. Bourdieu, 1984, 1989; Bourdieu i Passeron, 1964, 1970).⁵ Za ovu temu poseban značaj ima osobeni mehanizam intelektualne distinkcije, koji se sastoji u ideji „bezinteresnosti“. Ovu kategoriju, kao temelj kanonske, kantovske zapadne estetike, Burdije podvrgava nemilosrdnoj sociološkoj kritici u Post-scriptumu *Distinkciji* (1979: 565-585). Postoji, kaže Burdije, jedan osoben „interes u bezinteresnosti“: naročito intelektualci nastoje da se prikažu kao ljudi koji teže onome što ne donosi nikakvu neposrednu korist – ni materijalni dobitak ni čulno zadovoljstvo; cela njihova strategija sastoji se u osećanju sopstvene uzvišenosti zbog toga (1979: 280). Društvenohistorijske posledice aristokratizma „bezinteresnosti“, u kojem komercijalni, ekonomski uspeh i umetnički, simbolički kapital stoje u odnosu suprotnosti, po osamostaljivanje polja umetnosti konstituisanog kao „izvrnuto ekonomsko polje“, bez kojeg moderno društvo ne bi bilo to što jeste, detaljno su analizirane u *Pravilima umetnosti* (Burdije, 2003).

No, postoje karakteristike koje su zajedničke strategijama distinkcije bez obzira na unutarklasne podele. Kao što je rečeno, distinkcija po definiciji označava diferenciranje, povlačenje granice prema drugima, ali u svoju korist: na taj način da se sebi (sopstvenoj grupi) pripíše superiornost. Distinkcija, međutim, nipošto nije hvalisanje i samouzdanje: jedna od njenih razlikovnih odlika jeste neupadljivost. Istinska distinkcija dejstvuje prividno „uzgred“, ili „slučajno“: kod nje se ne sme *videti* namera da se prikažemo kao posebni i vredniji od drugih. Ona se očituje kroz diskretnost, umerenost, uzdržanost; upravo nametljivošću i pretencioznošću skorojevići odaju svoju nesigurnost, što je predmet najvećeg mogućeg prezira etablirane buržoazije. „Oni koje smatraju distingviranima imaju povlasticu da se ne moraju uznemiravati oko svoje distinkcije: oni u tome mogu da se pouzdaју u objektivne mehanizme koji im obezbeđuju distinktivna svojstva, i u svoj ‘osećaj distinkcije’ koji ih udaljava od svega sto je ‘obično’“ (1979: 278). Glavni mehanizam koji je tu na delu jeste *naturalizacija*. Naturalizacija ili „oprirodnjavanje“ jeste strategija kojom se jedan ukus, stečen u sasvim

⁵ Intelektualci su predmet oštih kritičkih analiza i u drugim svojim obličjima – kao novinarske zvezde, kreatori dokse savremenog medijativnog sveta (Burdije, 2001); te kao distancirani objektivatori ljudske prakse koji se gotovo nikada ne pitaju o društvenoj uslovljenosti pozicije koja im omogućava taj zahvat (najdetaljnije i najprodubljenije u: Bourdieu, 1997).

partikularnim, društveno određenim okolnostima socijalizacije, predstavlja kao plod „prirode“; naša istančanost, naša sposobnost da razlučimo „lepo“ od „ružnog“ i umetnički „vredno“ od „bezvrednog kiča“, naše umeće uočavanja finih kulturnih razlika, prikazuje se kao nešto što *jesmo* mi, kao deo naše neobjašnjive lične duhovnosti, u čijoj analizi sociologija nema šta da traži. Društvene razlike u modalitetima usvajanja kulture pretaču se u prirodne razlike; ukus – ono što smo o kulturi naučili – formira se tako da suštinski prikriva sopstvenu društvenu genezu. Štaviše, čitavom društvu se kao legitiman nameće upravo onaj ukus koji je u tom prikrićanju vlastite geneze najuspešniji, onaj koji se predstavlja kao da u sebi nema ničega „naučenog“, „vestačkog“ ni „afektiranog“. Ako se na kulturnoj kompetenciji vide tragovi učenja, ona više nije nepatvorena; estetička ideologija tvrdi da je „prava kultura u stvari priroda“ (1979: 73).

Naizgled čisto estetičke borbe, prema Burdijeju, nisu nikada ni samo estetičke, niti politički nevine; u njihovoj pozadini je uvek borba za nametanje jednog određenog „umeća življenja“ kao jedinog legitimnog (1979: 60). Suprotnost između dva osnovna tipa ukusa, „ukusa slobode“ i „ukusa nužnosti“, ekvivalentna je suprotnosti između tela i duše; zagovaranje ideje „čistog“, asketskog, kultivisanog estetskog užitka (lišenog pukog čulnog zadovoljstva) implicitno definiše ono što je „istinski ljudsko“ preko njegove udaljenosti od prirode, a ta udaljenost je povlastica samo određenih – viših – klasa. Kao posledica, te klase, kad ističu svoju „sposobnost da ovladaju sopstvenom biološkom prirodom, zapravo afirmišu svoju legitimnu pretenziju na vladanje društvenom prirodom“ (1979: 573), dakle, svoju dominaciju nad potčinjenim klasama.

Kada je reč o mehanizmu naturalizacije, ako ga bliže ispitamo dolazimo do još jedne ambivalencije koju sadrži Burdijeova konceptualizacija distinkcije: nazvaću je „problem fatalističke inkorporacije“. Ovaj problem se može shvatiti i kao drugo lice ranije pomenutog „paradoksa relativne nezavisnosti“. Ali dok se prethodni paradoks očituje na kolektivnom, društvenom planu – kroz nejasnoću odnosa između fiksiranosti raspodele kulturne kompetencije i neizvesnosti borbe oko vrednovanja te kompetencije – problem inkorporacije se odnosi na mikroplan. Reč je o tome da se kulturne kompetencije, ili „ukusi“, upisuju u habitus i tamo „otvrđavaju“ u tzv. drugu prirodu čoveka. Način na koji Burdije koristi pojam habitusa, ponajviše zato da bi objasnio reprodukciju klasnih podela, nosi u sebi jak prizvuk determinizma: jednom rođeni u određenoj klasi, malo šta možemo da učinimo u pogledu toga koji ćemo habitus steći, pa prema tome i koje ćemo ukuse doživljavati kao „svoje“. Mehanizam naturalizacije dodatno osnažuje to viđenje stečenog kao urođenog, koje primenjujemo i na svoje i na tuđe ukuse. S druge pak strane, da bi distinkcije uopšte bilo, neophodne su izvesne prakse, dakle mora se nešto *činiti* kroza šta se naš distingvirani ukus *vidi*; on se mora na neki način ispoljavati, ma koliko taj način bio diskretan, uzdržan i neupadljiv. Sam pojam distinktivne strategije, prema tome, ima u sebe ugrađenu jednu tenziju između (kvazi)prirodnosti i uloženog rada, između „biti“ i „činiti“. Na mnogim mestima Burdije, iz sopstvenih teorijskih i političkih razloga, prikazuje

taj odnos uprošćeno, kao da „činiti“ neposredno i neproblematično proističe iz „biti“;⁶ no, mogu se navesti i formulacije, mada znatno malobrojnije, koje ukazuju u suprotnom pravcu, ka povratnom dejstvu praksi na strukturu.⁷ Osim toga, kada bi stvari stajale tako jednostavno, u *Distinkciji* se naprosto ne bi imalo o čemu pisati. Ne bi bilo opažljivih i analitičkih interesantnih postupaka – stilskih izbora koje ljudi prave, reči koje koriste da opišu stvarnost – koje, uostalom, i tvore sadržaj pojma „strategija“. Burdije, doduše, pokušava da pojam strategije preformuliše tako što ga iz racionalne, refleksivne svesti „spušta“ na niže nivoe prećutne, praktične svesti, ili još dublje, u sami inkorporirani habitus; ali, taj pojam gubi smisao ukoliko se iz njega ukloni svaki element svesnosti.⁸ „Problem fatalističke inkorporacije“ ima zapravo dva povezana aspekta: jedan je više individualan i tiče se pitanja *izbora*: raspolaže li pojedinac mogućnostima izbora? da li postoji nešto što se može nazvati idiosinkratičnim, individualnim stilom?, a drugi više mikrointerakcijski i tiče se pitanja *ispoljavanja*: koji je analitički status opažljive realizacije sopstvene kulturne kompetencije pred drugima?

Distinkcija i svakodnevni diskursi u Srbiji danas

U nastavku teksta pokušaću da burdijeovski pojam distinkcije primenim na empirijsku građu. Kao što je već rečeno, osnovni cilj biće mi da procenim u kojoj meri se može govoriti o prisustvu „distinktivnih diskurzivnih strategija“ u govoru običnih građana Srbije; ko ih koristi; u odnosu na koga; i kojim simboličkim sredstvima se grade. Ovo poslednje uključuje više elemenata – repertoar vrednujućih etiketa, legitimacijske osnove tih vrednovanja, kao i pokazatelje „borbe klasifikacijā“ među različitim načelima vrednovanja, čiji su nosioci različite grupe. U pogledu pitanja *ko* (koje društvene grupacije) koristi a ko ne koristi takve strategije, odmah treba napomenuti da ova analiza, usled prirode podataka, može dati samo preliminarne odgovore; pošto podaci nisu prikupljeni u skladu sa zahtevima statističke reprezentativnosti, niti je „laička sociologija“ bila u žiži pažnje prema nacrtu istraživanja, može se govoriti samo o tendencijama.

⁶ Recimo: „Kognitivne strukture koje društveni agensi stavljaju u pogon da bi praktično spoznali društveni svet jesu inkorporirane društvene strukture“ (1979: 545); kroz ustanove tome namenjene, kao i u najobičnijem svakodnevnom saobraćanju, „društveni poredak se progresivno upisuje u mozgove“ (549); „Praktično ovladavanje distribucijama ... orijentiše nosioce jednog određenog položaja u društvenom prostoru ka društvenim položajima usklađenim s njihovim odlikama, ka praksama ili dobrima koji pristaju nosiocima tog položaja“ (544); „Istorijske sheme opažanja i prosuđivanja koje su proizvod objektivne podele na klase ... i koje funkcionišu s onu stranu svesti i diskursa“ (546); „Kategorije opažanja društvenog sveta su orkestrirane, zajedničke svim duhovima strukturisanim saobrazno tim strukturama“ (549-550).

⁷ Na primer: „Između uslova egzistencije i praksi ili predstava umeće se strukturišuća aktivnost agenasa koji, daleko od toga da mehanički reaguju na mehaničke stimulse, odgovaraju na pozive i pretnje jednog sveta čiji su smisao i sami doprineli da se stvori“ (1979: 544).

⁸ Džefri Aleksander ovo naziva „oksimoronom ‘nesvesnih strategija’“ i podvrgava oštroj – rekla bih, preoštroj – kritici (Alexander, 1995: 152-157).

No, pokušavajući da primenim Burdijea, imaću i neke teorijske ciljeve. Budući da je čitava teorijska konstrukcija *Distinkcije* građena na osnovu podataka o jednom drugom i drugačijem društvu, „primena“ burdijeovih pojmova ne može biti samo mehaničko podvođenje empirijske građe pod datu pojmovnu aparaturu nego neminovno povlači i identifikaciju raskoraka, neprilagođenosti i nesaglasnosti između pojmova i građe. Nadalje, valja se nadati da drugačija egzistencijalna i empirijska perspektiva – polazište u jednom društvu koje se po brojnim merilima razlikuje od Francuske krajem šezdesetih godina – omogućava i bolji uvid u ograničenja i probleme same Burdijeove koncepcije. Stoga ću ovu analitičku vežbu pokušati da iskoristim i za kritiku – unutrašnju i spoljašnju – Burdijeove koncepcije distinkcije.

Klase u današnjoj Srbiji: laička sociologija

Prvi parametar biće način definisanja klasa/slojeva u našem društvu i samopozicioniranje u toj strukturi, kako je ispitanici vide. Klase se pretežno definišu prema materijalnom kriterijumu – ko koliko ima; a unutar toga dominira samolociranje u „srednju klasu“.

„Nemam dovoljno para da bih bio u višem sloju, a imam malo više od ljudi koji nemaju ništa.“ (PN-6, M 46, VŠS mašinski inženjer, privatnik)⁹

„[Klasna pripadnost zavis] Od bogatstva čoveka.“ (LE-4, M 51, VŠS tekstilni inženjer, nezaposlen, bavi se švercom)

„[Klasna pripadnost zavis] Od mnogo toga: para, položaja, veza i vezica, rođaka, nažalost, ali je tako u Srbiji“ (LE-8, M 32, nezavršen fakultet, privatnik)

Uočimo, uzgred, u ovom poslednjem navodu spominjanje „veza, vezica i rođaka“, dakle onoga što bi Burdije nazvao socijalnim kapitalom. Po Burdijeu, veličina socijalnog kapitala je srazmerna ostalim vrstama – najviše ga imaju najviše klase. Navedeni primer „laičke sociologije“ ukazuje na zanimljivu mogućnost raskoraka: kad kaže to što kaže, ovaj ispitanik, čini se, implicira da, u današnjoj Srbiji, zahvaljujući socijalnom kapitalu, uspevaju oni koji inače ne bi zaslužili da uspeju; ili, drugačije rečeno, socijalni kapital je nadomestak za manjak drugih vrsta, naročito *kulturnog* kapitala.¹⁰

No, govor o klasnoj strukturi i sopstvenom položaju u njoj retko kad je ovako jednostavan. Naprotiv, u najvećem broju slučajeva, ispitanici u istom dahu pokreću još nekoliko značajnih potpitanja, koji se kristališu u niz često ponavljanih motiva. Jedan od njih je *propadanje srednje klase*, drugi *devalvacija obrazova-*

⁹ Citati iz intervjua biće praćeni osnovnim podacima: šifrom intervjua radi proverljivosti u bazi podataka koja se čuva u arhivi IFDT (šifra se sastoji od oznake grada, inicijala intervjua ukoliko ih je bilo više, i rednog broja), te podacima o ispitaniku (pol, starost, školska sprema, zanimanje).

¹⁰ Detaljnu raspravu o pojmu društvenog kapitala i posebno njegovoj upotrebljivosti za analizu društva u tranziciji v. u prilogu Smiljke Tomanović u ovom zborniku.

nja, treći raskorak između realnog i normativnog. Njihovo funkcionisanje unutar slike društvene strukture i njihovo međusobno prožimanje pokazaću na nekoliko primera.

Propadanje srednje klase se javlja kao široko rasprostranjena „laičko-sociološka“ dijagnoza stanja društva posle proživljenih devedesetih (bilo da se kao presudan uzrok izdvaja vladavina Miloševićevog režima, ratovi, sankcije, opšte ekonomsko propadanje, ili sve to zajedno).

„To je ona klasična priča o propadanju srednje klase... Ovde ima 5% onih koji žive ekstra bogato, i svih ostalih koji žive na različite načine bedno.“ (BG-IJ-2, Ž 27, studentkinja psihologije)

„Kojoj klasi pripadam, pa onoj izumrloj. Srednji stalež, ako na to mislite?“ (NS-PM-2, mlađi diplomirani inženjer elektrotehike)

„Postoje siromašni i bogati, srednjih nema. Srednji sloj se izgubio totalno, možemo da se foliramo kao postoji, kao da smo mi srednji sloj.“ (PA-17, SSS građevinski tehničar, radi kao obezbeđenje i na buvljaku)

Tako ponekad dobijamo opise koji su razapeti paradoksima, kao recimo:

„Ja sam sebe uvek svrstavao u srednju klasu ljudi, koji ne žive ni toliko dobro ni toliko loše. Sada ne postoji srednja klasa. Sada postoje samo dve klase – ona koja dobro živi, i ona koja mnogo loše živi.

– *A gde se vi nalazite u odnosu na druge ljude?*

Ja uvek kažem da plivam za sebe, da se nekad nalazim tu negde po sredini, iako sredina ne postoji., (PN-4, M 39, hemijski tehničar)

Motiv „propadanja srednje klase“ nema jasan strukturni korelat: njega naizmenično pominju pripadnici različitih društvenih grupa, bez vidljive povezanosti sa zanimanjem ili tipom obrazovanja.

Motiv devalvacije obrazovanja je, međutim, jače vezan za određeni socijalni profil: njegovom isticanju skloniji su oni koji upravo svom obrazovanju duguju svoj (pre željeni nego realni) društveni položaj: ljudi sa završnim fakultetom, naročito humanističkih usmerenja. Na pitanje od čega zavisi klasna pripadnost oni kažu:

„Od toga koliko zarađujete, uglavnom novac određuje mesto u društvu, obrazovanje dođe zapostavljeno.“ (LE-2, Ž 49, službenica sa gimnazijom)

„Od dve stvari: prva i meni bitnija, zavisi od duhovne strukture ljudi, a druga je materijalna.“ (NI-23, M 37, VSS, pozorišni reditelj)

„Devalvacija obrazovanja“ najčešće nije tek opis stanja već vrednosni sud o raskoraku između realne i normativne društvene strukture, odnosno osporavanje legitimnosti postojećih društvenih podela. Jednostavno rečeno, obrazovanje (ili „kultura“) bi *trebalo* da bude kriterijum društvenog statusa, ali to trenutno nije.

„To gledaš ... je pomeren. ... Ljudi taj status mere preko novca... Ja sam ovih zadnjih godina skrivao da imam visoko obrazovanje, bilo me je sramota, jer bi to bio minus.“ (PN-7, M 56, diplomirani ekonomista, vlasnik marketinške agencije)

„Smatram da pripadam sloju ljudi koji je dosta ugrožen svih ovih godina, gledajući moje obrazovne potencijale.“ (VA-3, M 42, VSS istoričar umetnosti, kustos)

„Ranijih godina nije bilo tako. Od pre deset godina čovek koji je obrazovan mora ili da ode u inostranstvo, ili da se pomiri s činjenicom da će neko ko je završio neki zanat bolje živeti nego on.“ (KI-1, Ž 42, VSS etnolog, kustos)

„U ovim našim društvenim prilikama došlo je do izvesne devalvacije mogućih kategorisanja građana u vezi sa društvenim statusom. Sve više se približavamo tome da je jedina vrednost čoveka novac, a da je sve manje merilo vrednosti znanja i kulturno-obrazovni nivo čoveka.“ (PA-4, penzioner, završio FDU i Pravni fakultet)

Jedan od izlaza koji neki ispitanici koriste jeste da, govoreći o svom društvenom statusu, jasno razdvoje dve vrste kriterijuma: materijalni (implicitno ili eksplicitno ocenjen kao nelegitiman) i kulturni/obrazovni (legitimni):

„Pa ako bi me pitali materijalno, onda bih pretpostavila da pripadam nekoj srednjoj klasi, ako to u ovoj državi postoji. A ako bi me pitali u intelektualnom smislu, bez lažne skromnosti, mislila bih da pripadam nekoj višoj klasi.“ (PA-20, Filološki fakultet, mlađa sredovečna nastavnica jezika u privatnoj školi)

„Ja se osećam da pripadam nekom srednjem građanskom staležu po svom ekonomskom statusu. Ali s obzirom da sam imao dve diplome, postoji mogućnost da pripadam nekom intelektualnom gornjem sloju.“ (PA-4, penzioner, FDU i Pravni)

Ima, međutim, izuzetaka koji se odlučuju da potpuno ignorišu važeće kriterijume društvenog statusa. Kada jedan od njih kaže:

„[Smatram da pripadam] nekom građanskom sloju, znači srednjem staležu. ... To zavisi od korena, pre svega, pa od obrazovanja i od finansijskog stanja.“ (LE-7, M 27, apsolvent matematike, zaposlen kao programer)

reklo bi se da je to odbacivanje izraz njegovog ličnog otpora prema postojećem (lošem) stanju stvari u društvu. Treba imati na umu da je ovaj konkretni ispitanik spada u ono što sociolozi nazivaju „dobitnicima tranzicije“, pa sebi, na neki način, „može da dozvoli“ to ignorisanje.

Zanimljivo je uočiti da se kriterijum *zanimanja* – inače jedno od ključnih obeležja klasnog statusa prema sociološkim klasifikacijama – vrlo retko javlja samostalno, nezavisno od „obrazovanja“/„kulture“. Raditi kakav „srednjoklasni“

(nemanuelni) posao nema neku naročitu klasifikacijsku snagu. Samo jedan ispitanik, pomalo stidljivo, i pošto se razgovor o tim temama odužio, pominje da on sebe smatra pripadnikom srednjeg sloja po porodičnoj tradiciji, jer je i njegov otac bio činovnik (PN-7, ekonomista i privatnik). Osim tog izuzetka, praznina je upadljiva: opozicije manuelni rad – „beli okovratnici“ (koja je toliko značajna za samodefinisanje srednje klase, naročito nižih njenih ešelona koji su radnicima najbliži, u zapadnim društvima)¹¹ uopšte nema.

Jedini aspekt po kojem zanimanje postaje značajno jeste u sklopu suprotnosti između sela i grada, ruralnog i urbanog, poljoprivrednog i nepoljoprivrednog, pri čemu se „srednjoklasno“ izjednačava sa „građanskim“ u oba smisla ove potonje reči (građanin = stanovnik grada, i građanin = buržuj).

„– *Kojoj klasi/sloju smatrate da pripadate?*

Građanskom.

– *Od čega zavisi klasna pripadnost?*

Od porekla, da li si sa asfalta ili sa njive.“ (NI-24, Ž 47, diplomirani sociolog)

Kod mnogih stanovnika gradova – treba imati u vidu da je uzorak obuhvatao samo gradsko i varoško stanovništvo – „urbanitet“ postaje stenografska oznaka za splet šarolikih simboličkih značenja, čija je jedina zajednička osobina da se pozitivno vrednuju: kultivisanost, moderan pogled na svet, snažna individualna ličnost, toleranost, miroljubivost itd. Nasuprot tome stoje sirovost i primitivizam „seljaka“.¹²

„Požarevac je pun sada, da tako kažem, dođoša, nekih ljudi koji su došli odnekud ... Ta nekultura i stanovanja i ponašanja ... bacaju đubre sa terasa, priljavo je budi bog s nama.“ (PO-2, sredovečan SSS službenik)

Pada u oči kako uključivanje faktora „urbaniteta“ znatno proširuje domet upotrebljivosti „kulture distinkcije“. Ako se „kultura“ odvoji od svog formalnog indikatora godina školovanja i, stapanjem s „urbanitetom“, pretoči u jednu uopšteniju, neuhvatljiviju kategoriju „kultivisanosti“, onda se njome mogu koristiti i ljudi koji se sami ne mogu podičiti velikim školama:

„– *Po čemu se razlikuju slojevi u Srbiji?*

Javno je mišljenje da je novac to što odlučuje, ali to nije moj kriterijum.

¹¹ U jednoj novijoj, eksplicitno burdijeovskoj studiji (Lawler, 2005), autorka ukazuje na rasprostranjeno, gotovo rutinsko „izražavanje odvratnosti prema radničkoj egzistenciji“ u javnom diskursu u Britaniji. Preko skupa ustaljenih reprezentacija radničke klase, koje stavljaju naglasak na njen „manjak ukusa“ pre nego na njenu materijalnu prikraćenost, srednje klase konstituišu sopstveni identitet, grade „fiktivno ‘mi’ koje simbolički isključuje sve ostale“, a „srednjoklasnost“ se prikazuje kao nemarkirana, neproblematizovana kategorija. Pri tom, gađenje je to veće što je je distanca manja – dakle, što je radnik sličniji „meni“.

¹² Upotrebu „urbanosti“ kao motiva distinkcije zasebno sam analizirala u: Spasić, 2006.

– Koji je Vaš?

Obrazovanje i ponašanje.

– Šta znači ponašanje?

Recimo, postoji seljačko ponašanje. Postoje ljudi koji su sa sela, ali nemaju seljačko ponašanje. ... Smeta mi nekultura.“ (KŠ-14, M 36, OŠ telefonista)

„Neću sada tu da seljake pominjem, to je zemljoradnik, a ‘seljačina’ je karakterna osobina. Kada naguraš u jednu televiziju [kao u mitrovačku lokalnu TV] gomilu seljačina koji, ono, maltene ‘des ba’...“ (SM-3, M 27, OŠ fizički radnik)

„Taj srednji sloj je istanjen totalno. Ne znam dal’ ga čini 10 % ljudi, tako mi se čini. Znači da je ipak koliko-toliko neki kulturni nivo... da nisu ljudi toliko vezani za selo.“ (PA-14, mladi hemijski tehničar)

Kada se u sliku društvene strukturacije – naročito one realne, dakle „pogrešne“ – uključi i faktor „urbaniteta“, motiv propadanja srednje klase tokom 1990ih dobija dodatnu notu *poseljačivanja*. Tako se Miloševićevom režimu pripisuje osobena kulturno-politička „koalicija“ sa seljaštvom i odgovornost za marginalizaciju (obično formulisanu mnogo oštrije: kao „uništavanje“) specifično urbanih srednjih slojeva i, šire, urbanog duha.¹³

Znaci distinkcije

Podsetimo se da kod Burdijea „distinkcija“, iako se kao opšta oznaka pripisuje dominantnoj klasi kao celini, zapravo operacionalizuje u dva osnovna vida, prema dve frakcije dominantne klase čiji se položaji temelje na dve različite vrste kapitala (uproščeno rečeno, kao distinkcija bogatijih, i kao distinkcija kultivisanih). Ako se ta matrica primeni na našu građu, odsustvo prvog vida distinkcije postaje upadljivo. Ni u kom obliku – ni najdiskretnijem, najzaobilaznijem, najprikrivenijem – nećemo naići na govor kojim ispitanik afirmiše svoju superiornost na osnovu boljeg materijalnog stanja.¹⁴ Kao da postoji neka vrsta prećutnog tabua na to: kao da važeći, mada ne do kraja eksplicirani kolektivni diskurzivni poredak, čini da nije „pristojno“ na bilo koji način isticati svoju materijalnu obezbeđenost. (Ovo svakako ima veze s drugim aspektima – pitanjem „moralnosti“, prirodom konstrukta Drugog, težinom političkih podela – prikazanim dalje u tekstu.) Na ovo bi se moglo uzvratiti da u uzorku i nije bilo pripadnika „više

¹³ Način na koji je urbana samoidentifikacija služila kao oslonac u izgradnji opozicionih kulturnih i političkih identiteta tokom devedesetih podrobno je analiziran u: Jansen, 2005a: 109-167.

¹⁴ Najdalje što se stiže jeste izražavanje neke vrste olakšanja što se, u svopštoj bedi, ima dovoljno da se ne mora brinuti za egzistenciju; kao kada mlađi diplomirani ekonomista (PA-18) kaže da je zadovoljan svojim životom, jer može sebi da priušti „osnovne stvari“, a to je „da učim engleski, da uplatim internet, da jedem Snikers i Mars“. Teško je oteti se utisku da u ovome postoji i nota (samo)ironije.

klase“, kako je Burdije definiše; ali, prvo, to nije sasvim tačno,¹⁵ a zatim, još uvek ostaje pitanje zašto te vrste distinkcije nema u njenoj srednjoklasnoj varijanti.

Naprotiv, ističe se upravo *antimaterijalizam* kao nešto valjano; ljudi naglašavaju, kao stvar na koju su očigledno ponosni, kako ne mare mnogo za materijalne vrednosti.

„Nisam nikada težio nekim materijalnim dobrima“ (PA-4, M, penzioner, FDU i Pravni fakultet)

„Navikla sam da nemam... Nikad nisam nešto mnogo ni specijano imala.“ (BG-GĐ-5, Ž 61, akademska slikarka u penziji)

„Njima [deci gastarbajtera] su neke materijalne stvari bitnije u odnosu na neke duhovne.“ (PN-1, Ž 18, maturantkinja)

Jedini vid distinkcije koji se može pronaći jeste drugi oblik, distinkcija „kulture“. Već smo videli, u odeljku o „laičkoj sociologiji“, da nivo obrazovanja ima nesrazmernu težinu u sagledavanju društvene hijerarhije, posebno one normativne. No, nije u pitanju tek stepen formalnog obrazovanja, ono što se meri godinama školovanja; kulturna distinkcija poseže za znatno širim rasponom elemenata koji se podvode pod jednu uopštenu, natkriljujuću predstavu o „kulturi“, koja se koristi kao manje-više samorazumljiva. Upravo u njenoj neodređenosti i amorfности, čini se, leži njena snaga i upotrebljivost za suptilne strategije distingviranja. Rasprostranjenost „kulture“ kao temelja samodistinkcije sasvim je u skladu s ranije pomenutim isticanjem „antimaterijalističke“ orijentacije: kao što je naglašavao Burdije, reč je o suprotnim načelima legitimacije društvenih hijerarhija. Ono što čudi, međutim, jeste sama činjenica rasprostranjenosti ovog tipa distinkcije. Za razliku od Burdijeovog materijala, markiranje Drugih kao „nekulturnih“ (primitivaca, sirovina itd.) kako bi se uspostavila vlastita superiornost nije ograničeno na intelektualne slojeve, pogotovo ne na „dominiranu frakciju dominantne klase“. Kao što se vidi iz citata navedenih kada je bilo reči o sprezi „obrazovanja“ i „urbanosti“, samodistinkcija na osnovu „kulture“ pronalazi se kod najrazličitijih profila ispitanika, uključujući i one koji se nikojim proširenjem pojma ne bi mogli podvesti pod kategoriju obrazovanih stručnjaka.

No, distinkcija „kulture“ ipak je najrazrađenija i najizrazitija kod jedne grupe ispitanika, obrazovanih stručnjaka pretežno humanističkog obrazovanja (filolozi, psiholozi, sociolozi, istoričari umetnosti). U njihovom govoru ponajviše dolazi do izražaja jedan istančaniji oblik distinktivnih diskurzivnih strategija, koji se ne svodi tek na eksplicitno, direktno definisanje strukturnih fenomena nego se oslanja na manje strukturisane, „razlivene“ strategije otelovljene u samom *načinu*

¹⁵ Uključen je jedan broj uspešnih preduzetnika, sudija i državnih službenika, koje bi se, po Burdijeovim kriterijumima, mogli ubrojati u „višu klasu“. No, takva klasifikacija teško da je opravdana u današnjoj Srbiji (ostavimo po strani pitanje koliko je bila opravdana i u Burdijeovom istraživanju). Time se otvara problem šta je „viša klasa“ u Srbiji danas, koji razmatram dalje u tekstu.

izražavanja o najrazličitijim temama, od kojih mnoge nemaju nikakve veze sa društvenom strukturom.

Ta vrsta diskursa sadrži jedan broj prepoznatljivih elemenata, koji ga izdvajaju među drugima i daju mu osobenu boju. Razmotrimo najpre te „jarke“ elemente – možemo ih nazvati „toposima“ kulturno-distinktivnih strategija – da bismo se kasnije vratili na one teže uhvatljive odlike takvog diskursa, koji se ispoljavaju kroz samu formu iskaza.

Prvi topos jesu *kulturne potrebe*. Mnogo ispitanika, načelno pripadajućih opisanom sloju humanističkih stručnjaka, insistira na svojim „kulturnim potrebama“, naročito na tome da većinu njih u sadašnjoj situaciji nisu u stanju da zadovolje, najčešće iz materijalnih razloga: ne mogu da idu u pozorište ili na koncerte klasične muzike, ne mogu da kupe knjige koje žele. Oni ističu da im upravo to najviše smeta, a ne puka materijalna oskudica. Žale se što ne mogu da putuju, i unutar zemlje i u inostranstvo, i s nostalgijom se sećaju ranijih vremena kada se to podrazumevalo;¹⁶ u vezi s tim, karakteristično je da međunarodnu izolaciju Srbije pod Miloševićevom vladavinom stavljaju visoko na listu grehova tog režima. Kada ih intervjuer pita o korišćenju medija i popularne kulture, oni brižljivo navode konkretne medije, na način koji prenosi jasnu poruku da prave izbor, umesto da gledaju i slušaju bilo šta: čitaju određene dnevnike (one „ozbiljne“: Politiku, Danas), slušaju samo neke radio-stanice (B92, II program Radio-Beograda), gledaju samo neke TV programe (ako gledaju „Pink“, uvek dodaju ogradu „ali samo filmove“...). Najčešće je govor o medijima praćen burnom a spontanom kritičkom reakcijom na ono što nazivaju „poplavom“ šunda i nekulture. Ispitanici iz ovog sloja koji žive u centru Beograda listom naglašavaju da im ta lokacija odgovara zbog kulturnih sadržaja koje nudi.¹⁷ Svi ističu kako mnogo čitaju, kad god mogu.

Postoje ispitanici koji se „objektivno“ ne uklapaju u modalni obrazac humanističkog stručnjaka, ali imaju neka dodatna, drugačija interesovanja i sanjarenja koja ih, po praksama pa dakle i „stilu života“, približavaju sloju o kojem sada govorimo. Kao primer može poslužiti ranije citirani hemijski tehničar iz Pančeva (PA-14), koji kaže da bi voleo „da se bavi izdavaštvom“, obožava bioskop, sluša B92 i čita Vreme. Sve se to potom odražava i kroz diskurs kulturno-urbane distinkcije koji je ranije ilustrovan izvatkom iz njegovog intervjua. Zapamtimo ovakve „anomalne“ slučajeve, jer će oni biti važni za komentare na kraju ovog teksta.

¹⁶ Naravno, žal za „starim dobrim vremenima“ kada se redovno išlo na letovanje predstavlja stalan motiv u nostalgичnim naracijama o „nekada“ i „sada“ kod praktično svih društvenih slojeva (v. Spasić, 2003). Ali sloj o kojem sada govorimo trudi se da taj gubitak prikaže manje kao materijalan (ne možemo na more, da se sunčamo i kupamo) a više kao kulturni, kao gubitak mogućnosti saznavanja novog (up. npr.: „Kada bih mogla, volela bih da putujem i da obiđem sva ona mesta koja mene profesionalno interesuju... da vidim sve ono o čemu sam učila... biljni i životinjski svet, sva ona mesta istorije, civilizacije i kulture“, PN-8).

¹⁷ „Ja obožavam da živim u centru... Ja prosto volim grad, da izađem, tu su bioskopi, pozorišta, knjižare, galerije...“ (BG-LjJ-1, Ž 53, doktorat iz fizike, profesorka univerziteta)

Sledeći topos je *individualnost*. Jedino kod ovog sloja pronalazimo eksplisite, i upadljivo česte, reference na usvajanje „individualnosti“ kao zasebne vrednosti. Nikome drugome nije toliko stalo da naglasi kako oni „misle svojom glavom“, kako „ne žele da budu deo mase“.

„Iskreno rečeno, uvek sam imala averziju prema svakoj vrsti udruženja, svakoj vrsti organizovane akcije ... koja je pretpostavljala da jedna osoba odlučuje a da ostali tu izigravaju pione. Suviše sam individualac ... da bih se mogla zadovoljiti takvim načinom razmišljanja.“ (PA-20, profesorka književnosti)

„Nisam bila na demonstracijama, jer ja inače imam otpor prema tom načinu razrešavanja problema ... Ide napred vođa, a krdo za njim.“ (ČA-KD-1, Ž 52, VSS psiholog)

„Možda sam ja elitista, ali nekako ne prijaju mi baš sve komšije, znate, jer to ... ne birate.“ (NS-PM-2, M VSS elektrotehničar)

„Čovek treba da bude okrenut prema sebi i da pokušava da u sebi raste kao ličnost.“ (PA-2, aps solventkinja Filološkog, zarađuje privatnim časovima i prevodima, aktivna u udruženju mladih književnika)

Burdije nas podseća da je društvena raspodela ideje individualnosti – on ga naziva „kultom ličnog Ja“ – izrazito nejednaka i strukturno uslovljena: samo određeni slojevi smatraju važnim i neophodnim markirati svoju izdvojenost iz „mase“. Taj „kult“ podrazumeva da ličnost ima skup ekskluzivnih, jedinstvenih, originalnih osobina, da raspolaže svojim „ličnim idejama“, „ličnim stilom“ i, nadasve, „ličnim mišljenjem“. Burdije to vezuje za „buržoasku ideologiju“ i za trajne mentalno-simboličke dihotomije koje su odraz strukturnih nejednakosti (retko, istaknuto, probrano, neuporedivo, jedinstveno, nasuprot opštem, vulgarnom, banalnom, običnom, prosečnom, trivijalnom; Bourdieu, 1979: 485). Ostavljajući po strani pitanje da li je Burdije suviše ekskluzivistički vezao osećanje individualnosti za samo jedan (buržoaski) pogled na svet, možemo konstatovati tesno preklapanje između njegovih natuknica i onoga što pronalazimo u materijalu.

Zatim, ovaj isti sloj sklon je traženju i vrednovanju tzv. *intrinzičnih nagrada* u profesionalnoj sferi. Rečeno je već da skoro niko neće priznati da je zadovoljan, niti samim poslom koji radi niti celokupnim životom, samo zato što ima dobre prilode; ali mnogi će istaći kategorije kao što su „kreativnost“, „ostvariti sebe“ i slično:

„[Ja pripadam sloju] ljudi koji ... žele kreativno da rade i da žive, toliko samo.“ (KI-1, Ž 42, etnolog, kustos)

„Najviše volim da radim ovo što upravo radim ... u školi, u Dečjem centru, sa decom i sa omladinom ... i to me ovako ispunjuje, tu sam našla sebe, i to radim sa tolikim zadovoljstvom, do nivoa strasti, uživam u tome.“ (LE-6, Ž 38, VSS, psiholog u školi, aktivna u NVO sektoru)

„Neko profesionalno opredeljenje i vezanost za struku doprinosi ... ispunjenju i zadovoljstvu u radu, mnogo više nego neka materijalna dobit.“ (ČA-KD-1, Ž 52, VSS psiholog)

Pomenimo uzgred da je ovo kontekst u kojem se vraćamo na odsutni „materijalistički“ argument. On se, naime, javlja jedino na mestu gde ovaj sloj govori o svom poslu, i jedino u prikrivenoj formi: kao pritužbe ne toliko na svoj loš materijalni položaj kao takav, koliko na neadekvatno društveno vrednovanje sloja kojem se pripada. Dakle, najpre se postulira svoja normativna „viša vrednost“ zasnovana na obrazovanju, pa se tek onda ta projektovana norma upoređuje sa stvarnim stanjem. Treba reći da se i ta, ublažena pretenzija iskazuje zaobilazno, uz ograde da je „danas svima teško, ali...“.

„O tome nemam lepo mišljenje, a nema ni društvo lepo mišljenje o nama ... Lično mislim da se veoma loše kotiramo. ... U tom periodu tranzicije čovek je spreman i te kako da istrpi, ali bih htela da ... trpimo svi na isti način, a ne da trpimo mi u prosveti, odnosno ljudi mog obrazovnog profila.“ (PN-8, Ž 52, profesorka gimnazije)

Isti oprez u izražavanju nezadovoljstva materijalnim nagradama manifestuje se i kroz samosvesno ograđivanje od pretpostavljenog „elitizma“, kao kod visokoobrazovanog Novosađanina (NS-PM-2) koji ubacuje rečenicu „nisam ja neki elitista, ali...“ kad god namerava da izrekne neki sud koji bi mogao tako da zvuči.¹⁸

Pogledajmo sada ono što sam nazvala nestrukturisanim, „razlivenim“ distinktivnim diskursom. Kao što je rečeno, posredi je vrsta govora koja se manje prepoznaje po tome *šta* kaže, a više po tome *kako* kaže to što kazuje. Opisani društveni sloj – visokoobrazovani stručnjaci humanističkog usmerenja – svojim načinom izražavanja pokazuje lagodnost i opuštenost koja ga izdvaja od drugih tipova ispitanika. To nije slučajno: kao što i Burdije upozorava, osobena jezička kompetencija koja sačinjava deo socijalnog identiteta ovog sloja u naročitoj je saglasju sa samom situacijom istraživanja: ne samo da društvenonaučno istraživanje kao vrsta prakse podrazumeva jedan poseban odnos prema svetu, karakterističan za intelektualce, nego je i jedna posebna vrsta umeća baratanja jezikom zajednička autorima istraživanja, intervjuerima koji ga sprovode i ovom profilu ispitanika.¹⁹ Kao posledica toga, ovaj društveni sloj se, znatno više od drugih tipova ispitanika, u intervju-situaciji oseća „kod kuće“ i koristi tu priliku da, u interaktivnoj situaciji koju doživljava kao „susret sa sebi sličnima“, daje oduška

¹⁸ Recimo: „Ja mislim da su manje plaćeni ljudi u zdravstvu, procentualno u količini znanja i muke koja je upotrebljena da bi došli do tog svog znanja koje sad treba nekom da prenesu, spram radnika, sad nemojte uzeti, ispada da sam elitista...“

¹⁹ „Pripadnici građanske klase se posebno ističu svojom sposobnošću da *vladaju situacijom istraživanja*“, za šta je zaslužna pre svega „sposobnost, veoma nejednako raspoređena, da se u svim situacijama ... razgovora ... usvoji traženi odnos prema jeziku, sposobnost koja pretpostavlja ... obilatu upotrebu svih fraza, poštapalica i sintaksičkih opreznosti koje lingvisti uočavaju kao karakteristične za govor građanske klase“ (1979: 194, podvučeno u originalu).

svojim čežnjama i resantimanima, koristeći diskurzivne forme koje nema prilike da koristi u većini komunikacija u svom redovnom životu. Formalne odlike takvog diskursa jesu duge, komplikovane rečenice, učestale tuđice, naročito one intelektualno obojene, druge vrste markiranih reči (namerni arhaizmi, termini koji se retko koriste u svakodnevnom govoru), te ostali jezički izrazi takvog odnosa prema svetu koji naglašava refleksiju, sposobnost generalizovanja i distanciranja od neposrednih datosti sopstvene situacije.

Teško je iz celine intervjua izvući kratke a dovoljno upečatljive ilustracije ovog načina građenja distinkcije jer se on, po definiciji, prostire kroz čitavu verbalnu performansu u toj prilici. No ipak, evo nekih izvoda da bi se stekao utisak kako to izgleda:

„Svaki čovek je ne samo biološko nego i sociološko biće i normalno je da želi da ima svoju porodicu, a ja, u okviru svoje porodice, se ostvarujem kao majka pre svega, pa onda kao supruga i kao žena.“ (PN-8, Ž 52, profesorka gimnazije)

„Ako [u porodici] i ima problema, nisu izdefinisani, transparentni.“ (LE-11, M 27, Viša ekonomska, privatnik, aktivan u NVO sektoru)

„Čini mi se da uspevam u tome, da imam uvid u porodičnu situaciju, pa i sve te probleme, od najmanjih do filozofskih, što bi rekli. ... Sviđa mi se jednostavnost urbanističke strukture [Valjeva], na pet minuta od centra grada vi možete da uđete u jednu divljinu, u prirodu, to je činjenica, to je fakat. ... Međunarodna zajednica u širokom smislu ne postoji. Tu postoji jedno jezgro, to su USA, jedan monopolarni svet, svetski policajac, raznorazni epiteti iz raznoraznih društvenih sfera tj. pogleda.“ (VA-3, M 42, diplomirani istoričar umetnosti, kustos)

„Mi smo veoma bogati, ali smo osiromašeni, duhovno osiromašeni. Povukli smo se, kao puž u svoju kućicu. ... Treba puno toga da se promeni prvo u našim glavama, u našoj psihi, u našem mentalitetu... A sad kao da se neki zračak nade promolio kroz one crne oblake.“ (KI-1, Ž 42, etnolog, kustos)²⁰

„Školski sistem je potpuno pogrešan, pravi ih nekreativnim, nesamostalnim, ne daje im dovoljno vremena da pronađu svoj put ka individualnosti.“ (PA-20, mlađa sredovečna profesorka književnosti)

„Lično, sada imam potrebu da odem na neku planinu, i to neku jako visoku. ... Znači, negde gde nema ljudi uopšte, negde gde je potpuna priroda, vegetacija, da uživam u toj prirodi itd. Ali volela bih da živim na mestu ... u kojem su ljudi opuštteni, možda mediteranskog senzibiliteta, a opet da nije divlje u smislu nestruktuisanja ... Taj momenat buđenja i uživanja u novom danu, mislim da to nemamo. ... E, to je ono što je strašno, ta potpuna

²⁰ Govor ove ispitanice je prepuno markiranih, „oneobičavajućih“ izraza, kao što su: duhovno, čemer, emocija, gložiti se, promućurni, istinoljubivost...

obezličnost, jer ti nemaš izbor koji si sam napravio ... od mnogih sadržaja koji tebe čine zadovoljnim, srećnim, ispunjenim.“ (BG-IJ-5, Ž 31, nezavršen fakultet, sekretarica strane NVO)

Kada je o ovome reč, možemo zapaziti, bar u naznakama, jedno neobično poklapanje sa Burdijeovom obradom distinkcije. Naime, među govornicima koji se odlučuju za „razlivene“ distinktivne strategije izražavanja nazire se podela na dve grupe. Jednu sačinjavaju modalni pripadnici sloja humanističke inteligencije, čije je distingviranje kroz diskurs više tradicionalno, klasično, zasnovano na proverenim, kanonizovanim terminima i frazama koje označavaju „kultivisani“, promišljeni stav prema životu i svetu. U našem uzorku, ovo ilustruju kustosi lokalnih muzeja, profesori gimnazije, psiholozi, filolozi. Drugu grupu sačinjavaju oni koje bismo, uz modifikacije, mogli podvesti pod Burdijeov opis „deklasiranih pripadnika više klase“, koji svoj nasleđeni kulturni kapital nisu uspeli da pretvore u školske diplome, te nastoje da svoje socijalno izdvajanje očuvaju simboličkim sredstvima (Bourdieu, 1979: 418). Među njihovim omiljenim rečima nalaze se „spontanost“ i „opuštenost“, te „najnaivnije aristokratski pridevi“ koji su, u francuskoj verziji, reči poput „rasno, rafinirano, probrano“. U našoj građi, to su uzleti mašte,²¹ isticanje „spontanosti“ i „kreativnosti“ kao vrednosti, insistiranje na neobičnosti i odstupanju od konvencija – koje s nesrazmernom učestalošću nalazimo kod ispitanika koji su započeli, ali nisu završili fakultete, ali sebe shvataju i žele da prikažu kao izdvojene iz mase. Prema Burdijeu, ovim paradoksalnim strategijama (možemo ih nazvati „hinjenom spontanošću“) taj sloj izražava duboku tenziju koja je ključna karakteristika njegovog položaja.

Moralnost kao distinkcija

Postoji jedan element koji se upadljivo često koristi za markiranje granice između sebe i drugih, dakle za zahvat koji bi se mogao ubrojati među strategije distingviranja: reč je o *moralu*, ličnom moralnom integritetu, poštenju i odbijanju da se prihvati ono što se percipira kao „nova pravila igre“ u društvu. Za mnoge ispitanike, različitih socijalnih profila, isticanje sopstvenih moralnih nazora i njihovog očuvanja u teškim vremenima predstavlja važan identitetski oslonac.²² Ovo je naročito dolazilo do izražaja u odgovorima na pitanje intervjuera „Šta biste sve bili spremni da radite?“ (kada su, bez ijednog izuzetka, ispitanici naglašavali da bi radili „svaki pošten posao“ – makar i ne bili istinski spremni a još

²¹ Recimo: „Privlači me da živim u mestu koje je na moru i da ima mešavinu urbanog i estetskog“ (BG-IJ-5, Ž 31, sekretarica sa nezavršenim fakultetom). Ili: „Ne volim da živim u gradu koji je strašno zagađen, zagađen mentalno i fizički... ali dopada mi se ta moja vizija u životu koju ja trenutno sada imam, a to je da sam prosto sada ja u Pančevu, ne mogu to mnogo racionalno da objasnim ... Sa prijateljima pričam o svemu i svačemu ... i o nekim filozofskim temama, ili ih mi izfilozofiram ...“ (PA-2, apsolvantkinja Filološkog).

²² O značaju očuvanja biografskog kontinuiteta usred sveopšteg strukturnog diskontinuiteta – amblematski izraženog kroz frazu „ostao sam normalan čovek“ – u Srbiji i Hrvatskoj tokom 1990ih v. u Jansen, 2005a: 100-108.

manje srećni da rade posao ispod svojih kvalifikacija ili samopercepcije svojih sposobnosti), ali i u drugim delovima intervjua.

„Moralnost“ se ponekad direktno povezuje s „obrazovanjem“/„kulturom“, kao na primer:

„Obrazovanje i vaspitanje koje sam dobio branilo mi je da se bavim bilo čime, u smislu preprodavanja, neke droge, švercovanja, pljačkanja.“ (NS-PM-2, mlađi diplomirani elektrotehničar)

„Lopovi na sve strane uzrokovali su da mi potpuno kao država budemo sirotinja koja se bori samo za koricu hleba. Jednostavno, više nisu cenili, nikakve duhovne vrednosti, nikakve moralne vrednosti, cenio se samo kriminal, šund na televiziji, loše vrednosti.“ (KI-1, Ž 42, etnolog, kustos)

Ovaj spoj deluje kao da ukazuje na neke klasnoslojne korelate „poštenja“ i „nepoštenja“ (mi, obrazovana srednja klasa, mi smo poštteni). Najpre treba reći da je ovaj spoj, u meri u kojoj je prisutan, direktno suprotan Burdijeovoj postavci, prema kojoj je moralna strogost karakteristična za tradicionalnu „sitnu buržoaziju“, dok obrazovane srednje i više klase, upravo nasuprot tome, naglašavaju nekonformizam i spontanost.²³ No, ni u našem materijalu korespondencija nije tako jednostavna. Prvo, ni ljudi koji prave tu vezu sigurno nisu imali nameru da tvrde kako su svi neobrazovani ljudi lopovi; i drugo, „distinkcija moralnosti“ se javlja kod veoma raznolikih profila ispitanika, dakle ne povezuje se uvek s obrazovanjem.

„Bez obzira šta čovek radi, čovek mora biti s obrazom, sa licem, bez ružnog naličja. Tako se stvara neki ugled.“ (PN-4, M 39, hemijski tehničar)

Reklo bi se da „moralnost“ ipak figuriše samostalno, kao neka vrsta osobene distinkcije važeće u Srbiji u konkretnom istorijskom trenutku kada je istraživanje obavljeno. Teze o „raspadu svih vrednosti“ bile su rasprostranjena dijagnoza društvenog stanja tokom 1990ih, ne samo u laičkom nego i u akademskom diskursu. Upadljivost moraliziranja jednim je delom zajednička svim postsocijalističkim društvima, kao očekivana posledica naglog i korenitog društvenog preobražaja: kada se svi sviknuti načini postupanja i osnovni reperi individualnog delanja u mikrosredini odjednom promene, zbog izmene temeljnih načela društvene reprodukcije na makroplanu, razumljivo je što se taj rez doživljava kao „raspad“ u subjektivnoj percepciji običnih ljudi.²⁴ Međutim, u Srbiji je „moral“ dobio dodatno istaknuto mesto, usled kombinacije spoljno-objektivnih (ratovi, međunarodna izolacija) i unutrašnjih razloga (specifična priroda i način vladanja Miloševićevog režima). Tako očuvanje sopstvenog moralnog integrite-

²³ Međutim, ni ova teza nije neosporna; npr. Alexander (1995: 210, fn. 39) daje pregled drugih studija francuskog društva koje dovode u pitanje Burdijeovo isključivanje motiva „moralnosti“ iz strategija distinkcije intelektualnih slojeva uz prenaplašavanje umeća donošenja estetskih sudova.

²⁴ O rasprostranjenosti doživljava „moralnog vakuuma“ širom postsocijalističkog sveta v. Hann, 2002: 10.

ta, i ponos zbog toga, poprma veći značaj ovde i postaje dostupan i rasprostranjen oslonac za izgradnju „distinktivne strategije“, makar sasvim osobene vrste.²⁵ Zbog istog tog konteksta, istaknutost „moralnosti“ treba posmatrati zajedno sa glavnim konstruktom „Drugog“ protiv kojeg su različite forme distinkcije uperene, koji je prikazan niže.

Politička ukrštanja

Osobena situacija u Srbiji početkom 2000ih uslovljava pojavu još jednog specifičnog vida distinktivnih strategija: reč je o njihovom *političkom* aspektu. Način na koji se svoje i tuđe, stvarno ili pretpostavljeno političko opredeljenje upliće u ostale (socijalne, obrazovne) podele jasno se vidi na sledećem citatu:

„Onaj svet koji je iznikao 1987, 1988, sve što je išlo uz Miloševića, čitava ta bulumenta socijalista, koji je meni ličio na neki polusvet... Možda su oni tu bili i ranije, ali je meni odjednom izgledalo kao da je neki užasan svet izmileo bukvalno iz nekih rupa, i da me on strasno ugrožava. Jedino mesto u kojem sam se ja osećala koliko-toliko u svom okruženju, to su bile te česme, šetnje, paljenje sveća, nošenje crnog flora.“ (BG-LjJ-1, Ž 53, profesorka univerziteta)

Štaviše, za neke ispitanike sama kategorija „građanskog“ postaje obuhvatna etiketa za ono što se smatra „svojim“ i pozitivnim, koje se, kao homogeni blok, suprotstavlja jednako homogenom „drugom“: seljacima, primitivcima, nedemokratama i nacionalistima. Treba primetiti kako se u takvim formulacijama distinkcije, manje-više nesvesno, manipuliše višeznačnošću pojma „građanskog“:

„Mislim da je ono što je u najbitnijim elementima demokratsko društvo sprovode DS i GSS, to neko građansko promišljanje društva koje je manjinsko u Srbiji. ... Član sam Demokratske stranke. ... [jer] program te stranke je građanski koncipiran, gradski, 'sa asfalta', što za 99% ostalih stranaka ne može da se kaže.“ (NI-23, M 37, pozorišni reditelj)

Zahvaljujući političkoj raspolućenosti srbijanskog društva u trenutku izvođenja intervjua, kada je nasleđe nepomirljivih podela „za režim“ i „protiv režima“ iz devedesetih bilo još uvek živo i dodatno je pojačano tematskim usmerenjem upitnika, politička linija razgraničenja je poslužila kao osnova za jednu novu, da tako kažemo, „sekundarnu“ distinkciju *unutar* sociološki istih slojeva. Štaviše, za mnoge ispitanike ova podela postaje emocionalno primarna: njima je najviše stalo do toga da se razlikuju od onih koji politički drugačije misle, pa makar ti drugi delili isti objektivni društveni položaj. Iz te perspektive, klasifikacija drugog kao „nacionaliste“ ili „pristalice Miloševića“ postaje ono što je Everet Hjuz nazvao „glavnim statusom“ – najznačajnije društveno obeležje koje determiniše opažanje svih drugih osobina dotične osobe ili grupe. Stoga politička podela ne

²⁵ Značaj moralnih kriterijuma za percipiranje političke sfere, procenu političkih ličnosti, osudu Miloševićevog perioda i viđenje vlastite lične uloge u postmiloševićevskoj opštedruštvenoj „obnovi“ analiziran je u: Pavićević i Spasić, 2003, naročito na str. 71-72.

funkcioniše samo kao sekundarna distinkcija unutar sloja obrazovanih stručnjaka već teži da poništi uobičajene hijerarhije. U diskurzivnom nastupu mnogih ispitanika smeštenih socijalno „ispod“ intelektualnog sloja (poštare, poslasičare, radnike, taksiste) samodistingviranje od miloševićevaca se izražava i rečnikom „kulture“, obrćući uobičajena označavanja. Implicitna poruka jeste da je politički izbor učinio objektivne socijalne karakteristike irelevantnima: antimiloševićevski „mi“ smo pravi nosioci kulture, a miloševićevski „oni“ su pravi primitivci, bez obzira na sve svoje škole.²⁶

Naravno, nisu svi pripadnici sloja obrazovanih stručnjaka, i ujedno korisnici kulturnodistinktivnih strategija u situaciji intervjuisanja, spadali među opozicionare; ali njihova pozicija je bila znatno neizvesnija i problematičnija. To se duguje činjenici da se, u trenutku izvođenja intervjua, antimiloševićevsko tumačenje stvarnosti doživljavalo kao hegemono, na neki način obavezujuće; stoga su ovi ispitanici, očekivano, rešenje nalazili u tome da insistiraju na klasičnim kulturnim aspektima distinkcije i da zaobilaze političke teme.²⁷

Primarni Drugi: „novi primitivci“

Rečeno je već da manuelni radnici uopšte ne figurišu kao kolektivni Drugi, dakle kao sloj od kojeg govornik želi da se razlikuje. Seljaci i ruralno se javljaju u toj ulozi; ali, kao što se vidi iz citata navedenih u odgovarajućem odeljku, nije toliko reč o „seljacima“ kao takvim, kao pukim „stanovnicima sela“, koliko o seljacima kao *kulturnoj kategoriji*. „Seljak“ funkcionise kao etiketa koja se u znatnoj meri odvojila od svog realnog sociološkog referenta i postala „slobodnolebdeći označitelj“ koji se primenjuje na mnoštvo nepoželjnih pojava, osobina i praksi.²⁸

Ovde postaje značajno to što govornici koji primenjuju neki oblik distinkcije često u svoje naracije, i bez direktnih pitanja o tome, upliću priče o „poplavi nekulture“, „kiču i šundu“, „Pink-kulturi“, „turbofolku“ i sličnim pojavama koje su, prema njihovom viđenju, izmenile kulturni pejzaž Srbije tokom devedesetih. Učestalost referenci na takve fenomene, uvek izrečenih u snažno emocionalnom, ogorčenom tonu, ukazuje na nesrazmerni značaj koji sfera kulture poprima u očima govornika za oslikavanje celokupnog društvenog stanja u Srbiji 1990ih.

²⁶ Pod dejstvom političkih podela, kod mnogih nestaje strahopoštovanje prema kanonizovanim figurama visoke kulture, kao što su poznati pisci ili članovi SANU: njihov (stvarni ili navodni) doprinos učvršćivanju Miloševićeve vlasti lišava ih, u očima ovih ispitanika, svake kulturne aure.

²⁷ Tegobnost ove pozicije dobro se vidi na slučaju gimnazijske profesorke iz Paraćina, članice SPSa, koja primenjuje sve moguće oblike kulturnodistinktivnih strategija, a u pogledu politike je vrlo uzdržana: iako ne krije svoju političku pripadnost, ona, za razliku od gotovo svih antirežimski orijentisanih ispitanika, ne pokušava da Druge od kojih se distancira okarakterise kombinacijom kulturnih i političkih obeležja. Reklo bi se da u tom trenutku sprega „antimiloševićevski stav + nekultura“ uopšte nije bila simbolički dostupna. Bilo bi zanimljivo ispitati kako su se danas stvari u tom pogledu promenile.

²⁸ Svakako, to nisu izmislili naši ispitanici: „seljak“ već decenijama funkcionise na taj način u kolokvijalnom govoru. Setimo se samo izreke „Nije žvaka za seljaka!“.

Uočavanjem presudnog značaja „kulture“ u strategijama distinkcije otvara se put da sagledamo i glavni konstrukt Drugog koji se tim strategijama oblikuje, kao kontrapunkt sopstvenom identitetu. Taj Drugi je, zapravo, onaj sloj ljudi koji se, ne samo u našem istraživanju već i u rasprostranjenom laičkom doživljaju prethodne decenije, doživljava kao nešto novo, nešto što je u tom periodu „isplivalo“. On nema svoje jedinstveno ime – ponekad se označava kao „novobogataši“, „mafijaši“, „kriminalci“, ali još češće nekim karakterističnim elementom spoljašnjosti koji potom funkcioniše kao metonimijska oznaka za celokupan njihov socijalni profil: „kajle“, „obrijane glave“, „džipovi“ ili „bele čarape“.²⁹ Pogledajmo najpre kako ih prikazuju naši ispitanici:

„U Slobodanovo vreme, onaj sloj koji je nekada bio najniži, znači sloj neškolovanih ljudi, glupih, koji su imali neku smelost, ratobornost, koji su stvorili bogatstvo pljačkom, silom, sad su oni isplivali na površinu, sad su oni bosovi, gazde, imaju svoja preduzeća, barataju oružjem. Čak se to prenosi i na njihovu decu, imaju skupe automobile, džipove, drogiraju se, stvaraju bolesnu klasu bogatih.“ (LE-4, M 51, nezaposleni VŠS tekstilni inženjer)

„Isplivali su neki novi junaci, oni koji su ranije bili na nekim marginama, i po stepenu obrazovanja i uopšte celokupnih kvaliteta. ... I to je naročito iritiralo sve nas koji smo vaspitavani u jednom drugačijem duhu.“ (LE-6, Ž 38, VSS psiholog)

„Krajnje netaleantovani ljudi, u smislu pametnog bavljenja profesijom, spadaju materijalno u višu klasu i u situaciji su da sebi omoguće da se materijalno prozovu elitom, kvazi-elitom koja kod nas postoji na nekom nivou. Ne mislim da postoji na intelektualnom nivou.“ (PA-20, profesorka književnosti)

„Mnogi su se obogatili na nelegalan način. Kod nas su se obogatili ljudi koji nemaju dan škole, ali imaju snalažljivost, nemaju obzira, ne prezaju ni od čega, da varaju, da gledaju u oči i lažu.“ (LE-9, Ž 30, medicinska sestra)

Ovako oslikana društvena grupa objedinjuje u sebi, po načelu kontrasta, sve repere distinkcije koje smo dosad identifikovali: oni se bave nezakonitim poslovima (moral), misle samo na pare (antimaterijalizam), došli su odnekud (urbanitet), a iznad svega nemaju obrazovanje, znanje, intelekt ni talenat (kultura). Ostavimo sada po strani „realističko“ pitanje koliko je ovaj sloj istinski nov u našem društvu, a koliko je njegovo konstruisanje u očima običnih ljudi plod reaktivnog nastojanja da se izađe na kraj sa sveopštim haosom srbijanskog društva devedesetih i osmisli svoj položaj u njemu – uz očuvanje ličnog kontinuiteta i integriteta. Već sama činjenica da se o njemu toliko i na taj način govori predstavlja podatak za sebe.

²⁹ Jansen (2005b) naziva ovaj sloj „seljacima s prve linije“ i nudi sledeću idealnotipsku sliku, satkanu od učestalih motiva kojima su njegovi informanti opisivali tu društvenu kategoriju: „Da, on vozi veliki mercedes, nosi skupu odeću i izlazi u luksuzne restorane. Ali njegovo 'Armanijevo' odelo ide zajedno s belim čarapama, njena crna 'Pradina' tašna uz napadnu šminku i silikone, a njihove večere u skupim restoranima uz prase s ražnja koje naručuju“ (2005b: 153).

Paradoksalno, ovaj sloj se najviše približava nečemu što bi se moglo nazvati „višom klasom“ ili „elitom“ u današnjoj Srbiji. Mada, ponovo, treba imati na umu da ovde imamo posla sa „laičkom“ a ne „akademsom“ sociologijom, dakle analiziramo sliku društvene strukture kakvu imaju obični građani Srbije a ne kakva ona „stvarno jeste“, značajno je to što u toj slici uopšte nema *legitimne* više klase. Ono što se opisuje kao „elita“ – tačnije, „kvazielita“ ili „pseudoeelita“ – suštinski je nelegitimno. Ovo je u oštrom kontrastu spram slike francuskog društva koju Burdije daje u *Distinkciji* i o tome će još biti reči.

U međuvremenu, iskoristimo perspektivu sadašnjice za jedan retrospektivan pogled u prošla stanja našeg društva, recimo kako je pitanje „stila života“ obrađeno u prvoj detaljnoj studiji te teme (Pešić, 1977). Svakako, treba voditi računa o činjenici da ta studija nije do kraja uporediva sa ovom, budući da barata drugim tipom podataka – statističkim podacima prikupljenim anketom, dakle spada u „akademsku“ sociologiju. No, neke korisne paralele se mogu povući. U to vreme, na vrhu socijalne piramide nalazili su se, po opštem mišljenju, tzv. rukovodioci – visoki politički funkcioneri i direktori velikih preduzeća. Međutim, u navedenom radu Vesne Pešić, iako je sloj „rukovodilaca“ izdvojen i pripisan mu je osobeni tip životnog stila, analiza na toj tački ostaje nedorečena, i zbog odsustva adekvatnih podataka (pripadnika tog sloja nije bilo dovoljno u uzorku) i, čini se, iz teorijskih razloga. Njihov stil života je nazvan „ekskluzivnim“, ali podaci zapravo to ne podržavaju: tvrdi se da pripadnici ovog sloja, u svom svakodnevnom životu, teže zatvaranju u svoju grupu (pominju se korišćenje „zatvorenih letovališta“ i „internih informativnih biltena“, te druženje s drugim pripadnicima istog sloja), ali se stiče utisak da su te tvrdnje više unapred postavljene no što su proistekle iz empirijskih podataka. Ono što ostaje nepoznato jesu *kulturne prakse* sloja rukovodilaca, kako „kulturne“ u najužem smislu reči, tako i one koje nisu primarno kulturne ali, burdijeovski gledano, imaju značajne simboličke implikacije. Ako iznova iščitamo analizu Vesne Pešić imajući na umu pojam habitusa – kojeg tamo, iz razumljivih razloga, nema³⁰ – mogli bismo zapitati *ko* su u stvari ti rukovodioci, kojeg su društvenog porekla, koje putanje? I, sledstveno tome: da li se njihovo poreklo – za koje možemo, po svemu što znamo iz socioloških studija društvene pokretljivosti u jugoslovenskom društvu tokom prve tri posleratne decenije (v. npr. Milić, 1978), pretpostaviti da je u velikom procentu bilo seljačko i radničko – odražava kroz opstajanje praksi uslovljene njihovim davno stečenim habitusom (pojava koju Burdije naziva „histereza habitusa“)? Jedini sloj koji se izdvaja – na način koji bi se mogao preformulisati kao „distinkcija“ – u studiji Vesne Pešić jesu obrazovani stručnjaci, a njihova „distinkcija“ je utemeljena na sasvim sličan način kao ona identifikovana u ovom tekstu: na kulturi. Na osnovu svega ovoga, moglo bi se postaviti hipotetičko pitanje: da li je nelegitimnost „više klase“ – tačnije,

³⁰ Valja uzgred napomenuti da je analiza V. Pešić upadljivo slična Burdijeovoj, i po osnovnom polazištu, i po metodskom postupku, ponekad čak i u samom jeziku. Ova paralela je interesantna, jer autorka ne citira Burdijea, niti je, najverovatnije, u tom trenutku poznavala njegova ranija dela, a svoj tekst piše upravo u trenutku kada nastaje *Distinkcija*.

onoga što se na tom mestu nalazi – dugoročnija osobina našeg društva, starija od pojave „novih primitivaca“ protiv kojih grme naši ispitanici? Je li „kulturna“ distinkcija jedina koju naše društvo, otkad se modernizuje, poznaje? Ukoliko je tako, suočavamo se s ozbiljnim problemima u pokušaju primene Burdijeovih ideja na ovo društvo, a zauzvrat same te ideje pokazuju svoje partikularno i od izvornog konteksta zavisno lice, manje univerzalno no što bi Burdije želeo.

Komentari i implikacije

Pokušajmo sada da izvedemo šire zaključke iz izloženih nalaza, praveći poređenja sa Burdijeovim tretmanom pojma distinkcije. Najpre, iz svega što je rečeno proizlazi da distinktivne diskurzivne strategije zapravo nisu veoma raširene, a još manje su razrađene. Onoliko koliko se strategije razgraničavanja od drugih primenjuju, one slede mali broj krupnih, uopštenih dimenzija (kultura, urbanitet) i ne ispoljavaju ništa nalik na sklonost finim društvenim razlikovanjima, gradiranju „distinkcije“ po različitim pravcima simboličkog vrednovanja kakve nalazimo u Burdijeovoj slici.

Jedan razlog tome svakako treba potražiti u konjunktturnim činiocima trenutka u kojem je istraživanje obavljeno. Bila je protekla godina dana otkako je, rušenjem Miloševićevog režima, „podvučena crta“ – ili je bar to tada tako izgledalo – i katastrofalna decenija devedesetih je zaokružena, i politički i mentalno. Pogled unazad iz te tačke omogućila je građanima da godine koje su za njima iznova sagledaju, promisle i pridaju im novo značenje, koje nije bilo dostupno u samom toku zbivanja. Fenomenološka sociologija nas uči da je za pridavanje smisla svom delanju neophodan refleksivan osvrt koji, poput svetlosti reflektora, osvetljava jedan isečak „delanja-u-toku“ koji sam po sebi nema značenje; ako bismo ovu ideju preformulisali i pridodali joj aspekte kolektivnosti i dužeg trajanja, mogli bismo reći da je tek dovršavanje tog zbunjujućeg perioda – koji je kombinovao egzistencijalnu traumatičnost i kognitivnu neprozirnost³¹ – omogućilo da on dobije svoje mesto u okvirima pojedinačne i kolektivne biografije. Jedna od najvažnijih posledica devedesetih bilo je opšte osiromašenje, koje je u velikoj meri izravnalo (materijalnu) stratifikaciju društva. Ovde nije toliko važno „izjednačavanje u bedi“ mereno apsolutnim merilima, koliko osiromašavanje i izjednačavanje kao relativna kategorija, dakle mereno poređenjem sa nekim prethodnim stanjem („nekada“, „pre“). Pošto su praktično svi građani – osim najužeg privilegovanog sloja, kojeg nije bilo u našem uzorku – bili drastično ugroženi, ugroženost nekog posebnog sloja unutar te sveopšte bede nije mogla doći do uobičajenog izražaja. Možemo pretpostaviti da bi finijih distinkcija bilo mnogo više da je ovakvo istraživanje obavljeno u nekom drugom istorijskom periodu, periodu stabilnosti i blagostanja (recimo, tokom sedamdesetih godina). Sada, i oni ispitanici koji su u nekim pogledima skloni korišćenju diskursa distinkcije

³¹ Marko Živković (2001: 176-179) skreće pažnju na proizvodnju konfuzije kao važan element karaktera Miloševićevog režima i njegove strategije samoodržanja.

istovremeno pribegavaju strategijama potvrđivanja solidarnosti „svih nas“, gde ključna postaje kategorija „naroda“. Gotovo bez izuzetka, ispitanici govore o opštoj tragediji „naroda“ tokom devedesetih: da je „narod“ propatio, da je „doteran do zida“, da je „narodu došla voda do grla“, te da, u nastupajućem periodu, treba „narodu“ da bude bolje – a ne samo „meni“, ili „nama, mom sloju, mojoj vrsti ljudi“. Ovo je, osim materijalnim faktorom izjednačavanja u bedi, bilo uslovljeno i načinom na koji je Miloševićev režim srušen – ujedinjenom, solidarnom akcijom velikog broja ljudi, šarolikog socijalnog sastava. Solidarnost stvorena „petim oktobrom“ bila je vrednost koja u trenutku izvođenja istraživanja gotovo da nije dovođena u pitanje. Specifično usmerenje istraživanja, koje se usredsređivalo upravo na iskustvo „petog oktobra“, to je dodatno pojačavalo. Sledstveno tome, u iskazima koji tematizuju društvenu strukturu, imperativ pokazivanja pripadnosti „narodu“ bio je snažniji od imperativa afirmisanja svoje izdvojenosti od drugih.

Konjunktura je imala i dodatnu posledicu da je *politička* distinkcija igrala neuobičajeno značajnu ulogu. Podela na „nas“ (narod) i „njih“ (režim) i „njegove pristalice“ preseca standardne socijalne oblike distinkcije; kod nekih, kao što smo videli, to ukrštanje se manifestuje kao nadodavanje političkih na socijalna razlikovanja, kada smo se „mi“ konstruisali kao grupa određena kombinacijom političkih i socijalnih kriterijuma. Ali, često je politička demarkacija pretezala nad socijalnom, pa su pripadnici „našeg“ sloja koji su se opredeljivali za Miloševića smatrani značajnijim protivnicima nego „naši“ politički saborci iz drugih društvenih slojeva. Šta god da je imalo veću relativnu težinu, ta ključna suprotnost između dva bloka (srednoklasna pripadnost = kultura = antimiloševićevska orijentacija *versus* primitivci = seljaci = neškolorani = nacionalisti = za Miloševića) nije retorički kodirana kao suprotnost između (dobre) „elite“ i (lošeg) „naroda“. Naprotiv, strategija je bila upravo obrnuta: etiketiranjem režima kao antinarodnog, **mi** smo postali „narod“, a **oni** su iz naroda isključeni ili, tačnije, uzima se da su svojim političkim izborom oni sami sebi uskratili pravo da se ubrajaju u „narod“.

Za sve ove vijugave puteve markiranja unutar društvenih razlika Burdije nam ne nudi skoro nikakve konceptualne mogućnosti. Pojam distinkcije možemo na srbijansku situaciju primeniti samo veoma labavim korišćenjem njegove aparature.

Drugi krupan razlog što u Srbiji početkom 2000ih nalazimo manjak finijih distinkcija u diskursu običnih ljudi jeste priroda same društvene strukture, odnosno istorijat njenog formiranja. „Sociodiceja“ (legitimisanje društvenih nejednakosti), koju Burdije prečesto prikazuje kao transistorijsku i transdruštvenu konstantu, u Srbiji – slično drugim društvima koja su doživela vremenski komprimiranu modernizaciju – jeste fluidna i promenljiva. Istorijski gledano, relativno nedavno, pre pedesetak godina, to društvo je doživelo radikalno prestrojavanje, i u realnom i u simboličkom smislu. Posle Drugog svetskog rata, ranije dominantne društvene grupe gube svoj prethodni položaj, a nove vodeće grupe dospevaju na vrh, na novim principima. Politička moć, partizanska prošlost, ideološka ispravnost po-

staju osnove za penjanje uz društvenu lestvicu, dok se stari principi (bogatstvo, obrazovanje, građanska kultura) destabilizuju: s jedne strane su stigmatizovani, ali s druge, na jednoj nezvaničnoj ravni, delimično zadržavaju svoju moć hijerarhizovanja.³² Komunistička ideologija, osim toga, nosila je sa sobom i populizam, s njegovim egalitarističkim tendencijama, što se, opet, naslanjalo na stariji egalitarizam tradicionalnog seljačkog društva. Do dana današnjeg srbijansko društvo je znatno manje od razvijenih zapadnih spremno da prihvati velike socijalne razlike, provalije među društvenim slojevima (up. npr. Antić, 2004: 36). Devedesete, i početak dvehiljaditih koje ih baštine, donele su nova ukrštanja. Ono što se pre 1990, u razdobljima socijalističke stabilnosti i prosperiteta, donekle ustalilo kao načela društvenih hijerarhija – obrazovanje, imetak, porodično nasleđe – ponovo se potkopava, a na scenu stupaju načela kao što su nacionalno-ideološka ispravnost i bliskost režimu. I ponovo, stare hijerarhije nisu sasvim izbrisane nego se kombinuju s novonametnutima, rezultirajući novim neizvesnostima. Ishod je taj da gotovo konsenzualni Drugi, univerzalno omražena grupa protiv koje se sva distinkcija primarno usmerava, jesu „novi primitivci“. Ova figura se demarkira i pozitivno i negativno, i onim što ima: novac + (nelegitimna) moć, i onim što nema: obrazovanje + „kultura“. Možemo zaključiti da u Srbiji 2002. godine naprosto nisu postojale „dominantne strukture društvene podele“ u Burdijeovom smislu: ono što se vidi kao realno dominantno (novobogataš, novoprimitivac) nije i ono što bi, normativno, trebalo da bude dominantno, ako se prosuđuje na osnovu dubljih i trajnijih načela legitimacije. Podsetimo, u Burdijeovoj slici, težnja ka distinkciji i kod nedominantnih grupa – naročito kod srednje klase, iz kojeg potiče najveći deo našeg uzorka, ali i kod „narodskih klasa“ – ne osporava, nego upravo potvrđuje prihvatanje osnovnih principa hijerarhizacije kao legitimnih. Statusno niže pozicionirane grupe teže da se uspinu na lestvici, ili da se prikažu kao da na njoj stoje više no što stvarno stoje, ali ne pokušavaju da promene kriterijume rangiranja. U Srbiji je upravo *sama lestvica* najproblematičnija.

Istina je da naša građana daje osnova da se govori o izvesnom sukobu između preferiranih principa društvenih hijerarhija koji se žele nametnuti kao opštevažeći: postoje naznake kristalizacije različitih simboličko-diskurzivnih pozicija grupa koje tim pozicijama inkliniraju zbog svog strukturnog položaja ili, prostije rečeno, svako se bori za veću tržišnu vrednost onoga čega ima na pretek.³³ stručnjaci se zalažu za vrednovanje obrazovanja i kulture, preduzetnici za poslovnu sposobnost, a „običan narod“ (burdijeovske „narodske klase“) za uopštenu, sadržinski ispražnjenu „pravdu“. Ali, prvo, kao što smo videli, zalaganja nisu uvek međusobno isključiva: „moral“ je opšteprihvaćen, a „poslovna sposobnost“ nije suprotna

³² U svojoj skici primene modela iz *Distinkcije* na real-socijalistička društva (Bourdieu, 1994: 31-35), Burdije jedino predlaže uvođenje „političkog kapitala“ kao dodatne promenljive, ignorišući činjenicu da je u svakoj zemlji instaliranje realnog socijalizma bilo praćeno brzim i korenitim socijalnim restrukturisanjem, te posledice ove okolnosti po „burdijeovsko“ istraživanje ovog tipa društava ostaju bez komentara.

³³ Bilo bi zanimljivo proveriti da li je danas, nekoliko godina kasnije, diferencijacija tih pozicija jasnija, i da li diskursi distinkcije iznova počinju da se okreću finijim razlikovanjima.

„kulturi“ (preko kategorije „talenta“ i „znanja da se nešto stvori, postigne“ oni se zapravo spajaju u jedan uopšteni „kvalitet čoveka“). I drugo, strukturne asocijacije su tendencijske, a ne kategorijalne – ima stručnaka koji ne pominju obrazovanje, kao što ima i nižih slojeva koji govore o „kulturi“ (naročito u paketu s „urbanite-
tom“). Ovde može biti razloga da se iznova razmotre „anomalni slučajevi“, gde pojedinačne kulturne prakse i načela vrednovanja ispadaju iz očekivanog na osnovu slojnog položaja, kako bi se ukazalo na mogućnost da pojedinci samim praksama i diskursima, kao *individualnim* strategijama, upravo nastoje da iskoriste iz strukturnih datosti; drugim rečima, da „činiti“ bude u nehomolognom odnosu sa „biti“ već da vrši povratan, konstitutivni uticaj na nj. U tom slučaju, „relativna nezavisnost poretka reči“ počinje da naginje polu „nezavisnosti“.

Ima osnova da se vratimo „paradoksu relativne nezavisnosti“ i kod samog Burdijea: kad se bolje pogleda, ispada da se i kod njega ta „borba klasifikacijâ“ zapravo odnosi samo na sukob između dve frakcije dominantne klase za princip klasiranja koji svakoj od njih više odgovaraju (ekonomski nasuprot kulturnom kapitalu). Dalje od toga – uprkos svojim programskim deklaracijama – Burdije ne ide, odnosno ne ukazuje na mogućnost radikalnijeg osporavanja čitavog sistema vrednovanja kapitala.³⁴ Kako Čejni kaže, uzrok tome je Burdijeova povesćenost veri u postojanje objektivne realnosti pravila društvene strukture, nezavisno od toga kako društveni subjekti ta pravila koriste, što „znači da bi trebalo da prihvatimo da odranije postoji nepromenljiva hijerarhija“ društvenih obeležja (Čejni, 2003: 88).

U našem materijalu, problematičnost osnovne lestvice vrednovanja znači da nema „legitimne kulture“ koja bi bila „zajednička za sve, omogućavajući proizvodnju jednog zajedničkog i smislenog sveta, jednog sveta zdravog razuma“ (Bourdieu, 1979: 546). Na mestu takve, legitimne kulture u francuskom društvu koje proučava Burdije – gde se ona sastoji od školskih diploma i umeća konzumiranja visoke kulture – u Srbiji umamo sukob na najfundamentalnijem nivou između odranije nasleđenih vrednovanja „znanja“ i „kulture“, s jedne strane, i one vrste kulture koja je bila i medijski sveprisutna i politički podržana tokom devedesetih, s druge.³⁵ Drugim rečima, na mestu burdijeovske unifikovane „legi-

³⁴ Burdije izričito kaže (1979: 200) da se narodске klase jedino u domenu ishrane bez zazora suprotstavljaju legitimnoj kulturi. Uprkos kritikama koje su mu uputili, između ostalih, i nekadašnji bliski saradnici (Grignon et Passeron, 1989) da je njegova teorija nepravedna prema narodskoj kulturi jer joj oduzima svaku samosvojnost, Burdije ni u kasnijim formulacijama suštinski ne menja svoju poziciju, recimo: „Logika simboličke dominacije dovodi do toga da se dominirane forme umeća življenja *gotovo uvek* (podvukla I.S.) opažaju, čak i među njihovim nosiocima, sa destruktivnog i reduktivnog stanovišta dominantne estetike“ (Bourdieu, 1994: 25). Ili, kada kaže da različiti habitusi „aktiviraju različita načela diferencijacije, ili različito koriste zajednička načela diferencijacije“ (isto: 23), ostaje pitanje: gde je granica u „različitosti“ tih upotreba, da bismo još mogli govoriti o „zajedničkim načelima diferencijacije“?

³⁵ Setimo se samo kako je Milošević 1992, reagujući na proteste intelektualnih slojeva (studenta, profesora i umetnika), gordo istakao da njemu mišljenje jednog profesora nije ništa važnije od mišljenja bilo kog seljaka.

timne kulture“ imamo haotični konglomerat vrednosnih lestvica i pozicija prema kojima se subjekti mogu različito opredeljavati. Sledstveno tome, postoji i znatno širi asortiman diskurzivno-strateških izbora.

Nepostojanje konsenzualne kulturne legitimnosti povlači i to da još jedan Burdijeov pojam, „simboličko nasilje“, takođe postaje problematičan. Po definiciji, simboličko nasilje vrše dominantne grupe nad dominiranimima, uz prećutno i najčešće neosvešćeno saučesništvo ovih drugih. To je „nasilje blago, neosjetno, nevidljivo, čak i za njegove žrtve, kojemu je svojstveno da se vrši jedino simboličkim putevima komunikacije i znanja“ (Burdje, 2001: 6).³⁶ Ako bismo mehanički sledili Burdijea, trebalo bi da način na koji naši ispitanici govore o „novim primitivcima“ proglasimo za vid simboličkog nasilja: reč je o grupi koja je – gotovo jedno-glasno, i u našem uzorku i u citiranim drugim istraživanjima – okarakterisana kao kulturno manjkava, a pri njenom ocrnjivanju aktivira se celokupni instrumentarijum standardne kulturne distinkcije. Međutim, treba se odupreti iskušenju da „nove primitivce“ proglasimo pukim plodom diskurzivnog konstruisanja, izmaštanim izrazom klasnih resantimana onih koji misle da su bolji. Jer, uopšte nije sigurno ko je tu „dominirani“, a ko „dominantan“: nisu li grupe ovde označene kao „novi primitivci“ *realno* u položaju da za sebe izbere niz prednosti u odnosu na ostatak društva (ekonomska nadmoć, izuzimanje od zakonskih ograničenja, ali i izvesna simbolička premoć njihove estetike i impliciranih vrednosti)? „Novi primitivci“, osim toga, nimalo ne mare za kanonske kriterijume kulturnog vrednovanja čije su „žrtve“: oni naprosto uživaju u uspehu koji postižu u datim uslovima, a ostalima – onima koji „nisu uspeli“ – rado prepuštaju sumornu utehu proisteklu iz pridržavanja nekih drugih, u Srbiji trenutno neoperativnih, kriterijuma društvenih klasifikacija. Tako ostajemo bez jednog od važnih preduslova za postojanje simboličkog nasilja – pristajanja potčinjenih na lestvicu vrednovanja prema kojoj se oni nalaze na dnu. Ako obrnemo stvar, i označimo stilsku samoprezentaciju „novih primitivaca“ kao simboličko nasilje čiji su oni *subjekti*, a svi ostali *objekti*, nailazimo na simetrične teškoće: jer, vrednosti koje oni otelovljuju ne uživaju sveopšte, neupitno, vremenom i tradicijom osveštano poštovanje. Baš naprotiv. Jedini zaključak koji možemo izvući jeste da u Srbiji danas, nasuprot Burdijeovoj postavci gde se simboličko nasilje naprosto nadodaje na ostale vrste nasilja (ekonomsku, političku, administrativnu... dominaciju) a bazična društvena pode-la na dominantne i dominirane ostaje ista bez obzira na to koja se društvena sfera stavlja u žižu, dolazi do bifurkacije oblika dominacije i mogućnih lestvica vrednovanja njihovih subjekata. Velikim delom, mi, kao pojedinci, biramo koju ćemo od tih lestvica primeniti. Naš izbor u tom pogledu nije nasumičan i nije bez ikakve veze s našim objektivnim položajem – o tome svedoče preferencijalna asocijativnost nekih stukturalnih pozicija sa nekim diskurzivnim strategijama; u tome od

³⁶ I dalje: „Simboličko nasilje se uspostavlja posredstvom odobravanja koje potčinjeni ne može a da ne dâ vladajućem ... jer, da ga misli i da sebe misli ... raspolaže samo instrumentima saznanja koji su mu zajednički sa njim i koji, budući da su samo utjelovljeni oblik odnosa vladavine, čine da ovaj odnos izgleda kao prirodan“ (Burdje, 2001: 51).

Burdijea možemo nešto naučiti. Ali ono u čemu nam on ne može pomoći jeste iznalaženje teorijske podloge za promišljanje zaoštrenog sudara između različitih dimenzija društvene stratifikacije, koje naporedo postoje i bore se za (legitimnu) dominaciju, s krajnje neizvesnim ishodom.

Nestabilizovanost kulturne matrice prihvaćene kao legitimne dovodi nas do sledeće tačke, tačke osporavanja onoga što sam nazvala „fatalističkom inkorporacijom“ kod Burdijea. Rečeno je ranije da je to pitanje već kod Burdijea obavijeno ambivalencijama i tenzijama, ali s tendencijom naglašavanja inkorporacije, do te mere da se može govoriti o determinizmu: agensi su na neki način *prinudeni*, svojim objektivnim položajem, na određene prakse. To ne važi samo za narodske klase, nego i za one iznad nje: kao što radnici zatvoreni u ćutanje, stara sitna buržoazija prirodno upućena na moraliziranje, a nova srednja klasa na eksploataciju neiskristalisanog značenja u rubnim simboličkim područjima, tako ni krupna buržoazija ni inteligencija, na izvestan način, *i nemaju drugi izbor* do izbor distinkcije. Sada treba razmotriti kakvo svetlo na to pitanje baca pogled iz ovdašnjeg konteksta.

U našem materijalu, najpre treba uočiti tenziju između eksplicitnog definisanja društvenih slojeva (koje je pretežno materijalno) i *performativnog* afirmisanja razlike po drugim, „kulturnim“ osnovama. Kao što smo videli, iz materijalističkog određivanja klasnih razlika proističe raširena teza o „nestanku srednje klase“; ona zapravo znači da je srednja klasa – najčešće, sa stanovišta govornika, „mi“ – prestala da postoji u materijalno opažljivom smislu. Ali, kao što ukazuje mnoštvo novijih socioloških studija, srednja klasa u Srbiji tokom devedesetih nije „nestala“, osim što je osiromašila: ona je svoj (relativni) položaj čuvala delovanjem u drugim sferama, prevashodno u sferi kulture i stila života.³⁷ Moglo bi se reći da su u intervjuima ti slojevi, kao i drugi, na jednom nivou – eksplicitnom – priznavali realni primat ekonomskog kapitala, u spoju sa „amoralnošću“ kao novim preduslovom statusnog uspona tokom devedesetih; ali da su na drugom – implicitnom, kada se govorilo o drugim temama – nivou afirmisali normativni značaj kulturnog kapitala, i samim načinom na koji govore o sebi, svom životu, svojoj okolini i društvu u Srbiji uopšte, afirmisali vlastiti udeo i interes u tim drugim, nezvaničnim kriterijumima društvenog vrednovanja.

Međutim, brojni primeri su ukazali na to da postoji znatan odmak između objektivnog položaja govornika i njegovih diskurzivnih praksi iskazivanja društvene diferencijacije. Niti su se *svi* intelektualci upuštali u distinktivne diskurzivne prakse, bilo eksplicitne bilo „razlivene“, niti *samo kod njih* nailazimo na takve prakse: reklo bi se da je prostor ličnog izbora u pogledu načina na koji će se

³⁷ Sažimajući nalaze tih istraživanja, Lazić (2002: 29-31, 2005: 136) obrazlaže zašto je teza o nestanku srednje klase pogrešna: ugrožen je bio samo jedan aspekt socijalnog statusa – materijalni položaj, i to samo tekući prihodi. Drugi elementi (vrednosne orijentacije, kulturni i socijalni kapital, bolji uslovi rada, veće mogućnosti za učešće u sivoj ekonomiji) očuvani su. Do istog zaključka, na osnovu kvalitativnog istraživanja stila života i modela socijalizacije dece, dolazi i Tomanović-Mihajlović (1997).

opisati društvo u Srbiji i sopstveni položaj u njemu mnogo širi no što bi to Burdijeova shema dopuštala. Razloge za taj raskorak treba, verujem, tražiti u dva pravca. Jedan je neopravdano snažan deterministički naglasak kod samog Burdijeja, zbog čega i jeste najčešće kritikovan. Drugi se pak odnosi na prirodu društvene strukture u Srbiji, kao primer bitno drugačijeg društva no što je bio izvorni Burdijeov teren.³⁸ Naime, tamo gde se fundamentalne, „objektivne“ društvene podele toliko brzo menjaju da ni ne stignu da se valjano „upišu u mozgovu“, a kamoli da se u iole značajnijem stepenu prenose s kolena na koleno, tamo se pojedincu pružaju šire mogućnosti oblikovanja vlastitog identiteta simboličkim, diskurzivnim putem. Tako možda završavamo s nekom vrstom paradoksalne utehe: u uslovima u kojima živimo, u haosu društvene destrukcije sačinjene od međusobno sukobljenih odlomaka starih, novih i budućih strukturalnih principa, a na podlozi opšteg osiromašenja, možda postajemo u većoj meri gospodari svog simboličkog identiteta. Valjalo bi razmisliti nismo li mi, ovde, u boljem položaju da svoje lične identitete „gradimo kao projekt“, kako bi to rekao Antoni Gidens, no što je bio slučaj s Burdijeovim buržujima, prividno lišenim svake brige, a u stvari sapetim u tesno odelo nametnute distinkcije?

Literatura

- Alexander, Jeffrey (1995): „*Fin-de-siècle*“, *Social Theory*, London: Verso.
- Antonić, Slobodan (2004): „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije“, u: Anđelka Milić (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: ISI FF, str. 19-37.
- Bourdieu, Pierre (1979): *Distinction: critique sociale du jugement*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Homo academicus*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1989): *La noblesse d'État: grandes écoles et esprit de corps*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1994): *Raisons pratiques: sur la théorie de l'action*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1997): *Méditations pascaliennes*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre i Jean-Claude Passeron (1964): *Les héritiers*, Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre i Jean-Claude Passeron (1970): *La reproduction*, Paris: Minuit.
- Burdije, Pjer (1976): „Klasna funkcija umetnosti“, *Kultura* br. 32, str. 90-113.
- Burdije, Pjer (2001): *Narcisovo ogledalo*, prev. V. Injac, Beograd: Clio.
- Burdije, Pjer (2003): *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja književnosti*, prev. V. Kapor, Z. Glušica, J. Navalušić, S. Gobec i M. Letajev, Novi Sad: Svetovi.
- Burdije, Pjer (2001): *Vladavina muškaraca*, prev. M. Filipović, Podgorica: CID.

³⁸ Kada kažem „izvorni teren“, mislim ne samo na geografsko-kulturno nego i na vremensko određenje Burdijeovog materijala. Nema nikakve sumnje da se i francusko društvo bitno izmenilo u proteklih četrdesetak godina, i to upravo u sličnom pravcu, ka destabilizovanju nasleđenih struktura. No, ove transformacije Burdije nije sistematski sociološki pratio, a *Distinkcija* se i danas uzima kao egzemplarni izraz „Burdijeove klasne teorije“.

- Čejni, Dejvid (2003): *Životni stilovi*, prev. A. Pavlović, Beograd: Clio.
- Derić, Gordana (2005): *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Beograd: IFDT.
- Grignon, Claude et Jean-Claude Passeron (1989): *Le savant et le populaire: Misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*, Paris: Hautes Etudes/Gallimard/Seuil.
- Eder, Klaus (1993): *The New Politics of Class: Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*, London: Sage.
- Hann, Chris (2002): „Farewell to the socialist ‘other’“, u: C.M.Hann (ed.), *Post-socialism*, London and New York: Routledge, str. 1-11.
- Jansen, Stef (2005a): *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*, Beograd: XX vek.
- Jansen, Stef (2005b): „Who’s Afraid of White Socks? Towards a Critical Understanding of Post-Yugoslav Urban Self-Perceptions“, *Ethnologia Balkanica* 9, str. 151-167.
- Lawler, Stephanie (2005): „Disgusted subjects: the making of middle-class identities“, *The Sociological Review* 53(3): 430-445.
- Lazić, Mladen (2002): „(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90ih“, u: Silvano Bolčić, Anđelka Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF, str. 17-34.
- Lazić, Mladen (2005): *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- Milić, Vladimir (1978): *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd: Mladost.
- Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić (2003): „Shvatanja politike“, u: Zagorka Golubović, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život*, Beograd: IFDT, str. 55-84.
- Pešić, Vesna (1977): „Društvena slojevitost i stil života“, u: Mihajlo Popović i drugi, *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN, str. 121-196.
- Spasić, Ivana (2003): „Sećanje na nedavnu prošlost“, u: Zagorka Golubović, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život*, Beograd: IFDT, str. 99-139.
- Spasić, Ivana (2006): „Asfalt: Constructions of Urbanity in Everyday Discourses in Serbia“, *Ethnologia Balkanica* 10 (u štampi).
- Tomanović-Mihajlović, Smiljka (1997): *Detinjstvo u Rakovici*, Beograd: ISI FF.
- Živković, Marko (2001): „Jelly, Slush, and Red Mists: Poetics of Amorphous Substances in Serbian Jeremiads of the 1990s“, *Anthropology and Humanism* 25 (2), str. 168-182.

DISTINCTION, THE SERBIAN WAY: DISCOURSES OF STATUS DIFFERENTIATION IN TODAY'S SERBIA

Summary: Following a brief presentation of Bourdieu's conceptualization of „distinction“, the applicability of this concept on contemporary Serbian society is tested, on the basis of a secondary analysis of qualitative data (300 interviews with citizens of Serbia) collected in 2001/02 for the project „Politics and Everyday Life“. Searching for strategies interviewees employed to a) outline the social structure of today's Serbia, b) give their opinion on what it ought to be like, c) define their own place in this structure, and d) draw symbolic boundaries between themselves and Others, the author attempts to answer the following questions: to what extent these discursive strategies may justifiably be called „distinctive“; who uses them; against whom; and what symbolic devices are deployed. The most important findings include: strategies of self-elevation generally do not resort to fine distinctions; distinction based on wealth is absent, while the sense of superiority, insofar as it is present, is based on values of a generalized „culture“ and may be found among respondents of diverse social backgrounds; some specific forms of distinction emerge (moral integrity, political outlook, urban background); the chief Other is the group of „new primitives“; instead of a consensual legitimate hierarchy of social evaluations there is a conglomerate of conflicting classification systems. Such substantive departures from the picture offered in *Distinction* are explained as consequences of different social settings, and of the specific moment in which the fieldwork was done, but also as a reflection of internal contradictions of Bourdieu's original notion of distinction.

Key words: distinction, Serbian society, discursive strategies, class, culture.

Mirjana Ognjanović

sociolog

Beograd

Korak dalje od Burdijea: pojam potkulturnog kapitala i proučavanje potkultura

Sažetak: U radu se zastupaju dve osnovne teze: prvo, da proučavanje koncepta potkulturnog kapitala (vrsta kulturnog kapitala) rezultira razumevanjem potkultura mladih kao hijerarhizovanih, stratifikovanih i fragmentiranih kulturnih fenomena. Drugo, proučavanje tako hijerarhizovanih potkulturnih fenomena, te potkulturnog kapitala, nije moguće bez proučavanja dinamičkog odnosa između potkulturnog i ekonomskog kapitala, najnaglašenijeg u polju kulturne proizvodnje. Proučavanjem distinkcija i potkulturnog kapitala definišu se osnove potkulturne ideologije čime se čitava potkultura određuje kao zaokružen, distinktiivan i osoben kulturni fenomen te se postavljaju osnove za proučavanje kulturnih promena, odnosno dinamike (pot)kulturnog fenomena. U prvom delu rada analizirana je primenljivost koncepta kulturnog kapitala, te teorijska i operacionalna upotrebljivost pojma potkulturnog kapitala u proučavanju potkulturnih fenomena. U drugom delu rada naglašena je važnost proučavanja sfere kulturne proizvodnje (muzičke industrije), te je u tom smislu u trećem delu rada dat osvrt na primenljivost Burdijeove teorije kulturnog stvaralaštva na proučavanje potkultura mladih.

Ključne reči: potkulturni kapital, distinkcije, potkultura, kulturna proizvodnja, dens-kultura.

Ugled Pjera Burdijea i primena njegovih teorijskih pristupa poslednjih godina nastavljaju svoj nesputani rast, naročito u domenima kulturnih studija, sociologije kulture i sociologije medija (Thornton, 1996; Hesmondhalgh, 1998; Benson, 1999; Couldry, 2003). Potkulturni fenomeni su takođe jedno od područja otvorenih za primenu Burdijeovog pristupa, prevashodno zbog nepostojanja integrativnih i adekvatnih teorijskih diskursa. Dosadašnje teorije o potkulturama obeležene su dominacijom pristupa birmingemske škole (Hol, Hebdidž, Frit i drugi). Njihovo proučavanje potkultura baziralo se na proučavanju otpora mladih iz radničke kla-

se hegemoniji vladajuće klase, dominantnoj kulturi ili društvu, a (pot)kulturama je odricalo estetske komponente i sve ostale pretpostavke hijerarhizovanosti.

Namera ovog rada je procenjivanje teorijskog potencijala Burdijeovih analiza kulturne potrošnje i proizvodnje u proučavanju potkultura, te prednosti njihove primene u odnosu na dosadašnje teorijske pristupe (pristup birmingemske škole).

Na prvom mestu je potrebno ukazati na prednosti koje uvođenje Burdijeovog proučavanja kulturne potrošnje ima za proučavanje potkultura (prevashodno u njegovom delu *Distinkcija*). Reč je o prikazu, kritici i razradi koncepta potkulturnog kapitala, koji uvodi i razrađuje autorka Sara Tornton, po uzoru na Burdijeov koncept kulturnog kapitala. Prednosti i doprinose autorkinog pristupa, te dobitke od primene Burdijeovih koncepta i teorija u proučavanju potkultura, moguće je sažeti u dve tačke. Potkulture proučavane na ovaj način, na prvom mestu, postaju hijerarhizovani i stratifikovani kulturni fenomeni, a s druge strane ovim se pristupom otvaraju mogućnosti za uočavanje i proučavanje kulturnih promena.

U drugom delu ću se baviti problemom (pot)kulturne proizvodnje (kulturnog stvaralaštva), te mogućnostima primene, kvalitetima i nedostacima Burdijeovih ideja u proučavanju fenomena potkultura. S obzirom da su potkulture mladih uglavnom muzičke potkulture, određenje potkulturnog kapitala bez uvida u odnose u sferi muzičke proizvodnje ne može rezultirati celovitim pojmom potkulturnog kapitala, a samim tim ni celovitijim razumevanjem potkulturnih fenomena, čemu upravo primena Burdijeovog pristupa teži.

Osobnosti pristupa Sare Tornton (primena i modifikacija Burdijeovog pristupa)

Studija *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital* autorke Sare Tornton (Thornton, 1996) rezultat je istraživanja sprovedenog u Velikoj Britaniji u periodu od 1988. do 1992. godine. Njena teorija o klupskim kulturama građena je na empirijskoj građi. Predmet studije su „klupske kulture“, a ovaj je kolokvijalni izraz upotrebljen za one „kulture mladih kojima su klubovi za ples (engl. *dance clubs*) i *rave*-ovi kao izdanak osamdesetih, simbolička osovina i radno društveno središte“ (Thornton, 1996: 3).

Sara Tornton definiše klupske kulture kao kulture ukusa. Pod ovim pojmom ona podrazumeva kulture koje nastaju na osnovu zajedničkog muzičkog ukusa, potrošnje istih medija i preferencija prema ljudima istog ukusa. „Učešće u klupskim kulturama stvara nove afinitete, socijalizuje učesnike u saznavanje (često i verovanje) onog što vole ili ne vole, u značenja i vrednosti kulture“ (ibid.: 3). Pojam ukusa je prvi od pojmova koje autorka preuzima od Pjera Burdijea.

Kroz svoju karijeru, Burdije se bavio pitanjima prethodno marginalizovanim u sociologiji, kao što su ukus, fotografija, *haute couture*, akademski život, itd. te filozofijom akcije, a njegov obuhvatan rad kretao se od etnografije do umetnosti,

literature, jezika, kulturnih ukusa i televizije. „Specifičnost njegovog metoda je u odbacivanju apstraktnih ili ‘teoretičarskih’ pristupa pred pitanjima društvene realnosti (slobodi, nužnosti, zakonu, itd.)“ (Fowler, 2001: 316). Odbacujući Levi-Strosov strukturalizam koji ne obraća pažnju na subjektivna značenja aktera, njegov osoben metod pokazuje kako se strukture bitno inkorporiraju u akterove najdublje ukorenjene dispozicije, u obliku predviđenih, očekivanih ishoda u vremenu.

Ključni termini Burdijeove sociološke misli su društveno polje, kapital i habitus. Habitus se usvaja vaspitanjem i obrazovanjem, a na individualnom planu ovaj koncept označava sistem stečenih dispozicija koje na praktičnom nivou funkcionišu kao kategorije percepcije i procenjivanja i kao organizacijski principi delovanja. U svojoj najpoznatijoj studiji, zasnovanoj na empirijskom istraživanju ukusa, sprovedenom šezdesetih godina u Francuskoj, pod naslovom *Distinkcija: društvena kritika estetskog suda* (*Distinction: La critique sociale du jugement*), Burdije iznosi stav da se ukus koristi da bi se legitimisale društvene razlike. Tako se upravo habitus dominantne klase lako prepoznaje u njihovom shvatanju (i strategiji legitimizacije) da je ukus rezultat prirodne obdarenosti. Za Burdijea, jedna od funkcija ukusa je u proizvođenju društvenih distinkcija. Ukus je, dakle, stečena dispozicija na osnovu koje razlikujemo i procenjujemo. On funkcioniše kao vrsta društvene orijentacije.

Na ovom mestu susrećemo se sa ključnim pojmovima teorije Sare Tornton – naročito pojmom distinkcije – zbog čega su pitanja ukusa, kao dispozicije za razlikovanje, od suštinskog značaja za njenu koncepciju popularne kulture. Osnovna osobenost njenog pristupa je shvatanje popularne kulture i klupskih kultura kao fenomena duboko ispresecanih hijerarhijama. Odbacujući dosadašnje teorije koje su hijerarhizovanost i vertikalnu ustrojenost pripisivale samo visokim kulturama kao neadekvatne, autorka smatra da su klupske kulture (potkulture) stratifikovane iznutra.

Po mišljenu Sare Tornton, same studije popularne kulture, prihvatajući antropološko poimanje kulture kao načina života, s prezirom su odbacile umetnički orijentisane definicije kulture, po kojima se ona određuje kao skup merila kvaliteta (Williams, prema: Thornton, 1996). Posledica toga je bilo uopštavanje visoke kulture u smislu estetskih vrednosti, hijerarhija i kanona, dok su popularne kulture prikazivane kao narodne kulture lišene bilo kakvih unutrašnjih diferencijacija. Prema tom opisu, visoka kultura je vertikalno uređena, a popularna horizontalno organizovana. Iako se potrošači popularnih kultura sagledavaju kao različiti pojedinci, sa svojim naklonostima i nenaklonostima, njihovi ukusi su tek u retkim slučajevima sistematično proučavani kao *rangirani standardi*.

Prema mišljenju Sare Tornton, hijerarhije su rezultat distinkcija, razlikovanja kojima se ljudi (pripadnici klupskih kultura) u svojim svakodnevnim praksama odvajaju, izdvajaju ili žele razlikovati od dominantnog društva, roditelja, na-

stavnika, drugih mladih, popularne muzike, *mainstreama*¹ itd. Iz tog razloga, ona definiše distinkcije kao „načine na koji ljudi manevrišu u borbi za društvenu moć, kao diskriminacije koje istovremeno određuju njihove društvene statuse i kojima oni streme u ostvarivanju osećaja sopstvene vrednosti“ (Thornton, 1996: 163). Ovom definicijom Thornton još jednom naglašava napuštanje shvatanja birmingemske škole koja kulturne razlike vidi kao otpore hijerarhiji ili udaljenoj kulturnoj dominaciji vladajućih klasa. Za razliku od ove škole, prostorni, kulturni i društveni kontekst u kojem deluju distinkcije ona smešta u „mikro-strukturu moći koja se kreće između blisko povezanih društvenih grupa“ (ibid.: 163).

Autorica dovodi u vezu pojmove ukusa i distinkcija, tako što je ukus dispozicija na osnovu koje mladi ljudi u klupskim kulturama primenjuju metode razlikovanja i distanciranja od Drugih. I u muzičkim i u klupskim kulturama osnov razlikovanja ili distinkcija je muzički ukus. U prethodno navedenoj definiciji distinkcija uočljivo je da one imaju dve osnovne funkcije. Prva funkcija se odnosi na ulogu distinkcija u procesu samoodređivanja, samodefinisanja – osećanja sopstvene vrednosti, tj. konstruisanja osobenog i distinktivnog društveno-kulturnog identiteta, dok se druga odnosi na ostvarivanje statusa (u potkulturi) i društvene moći. Posledica ovakvih distinkcija su stratifikovane ili hijerarhizovane kulture mladih, popularne kulture, odnosno klupske kulture. Autorica, stoga, definiše hijerarhije kao sisteme društvenih i kulturnih distinkcija koje dele i demarkiraju savremenu kulturu, posebno kulturu mladih.

Osnove ovih shvatanja autorica crpi iz Burdijeove teorije o simboličkom kapitalu, odnosno njegove studije *Distinkcija*, a pojam distinkcija je tako drugi ključni pojam (posle ukusa) koji preuzima od Burdijea. On naime smatra da je borba za društvene distinkcije fundamentalna dimenzija celokupnog društvenog života. Njegova „la distinction“ odnosi se na društveni prostor i povezana je sa sistemom dispozicija, odnosno habitusom. Društveni prostor ima veoma konkretno značenje u Burdijeovom grafičkom prikazu prostora društvenih položaja i prostora životnih stilova. Dijagram u *Distinkciji* pokazuje da su prostorne distinkcije ekvivalentne društvenoj udaljenosti. Sve ljudske akcije dešavaju se unutar polja društvenosti, koje je zapravo arena borbe za bogatstvo. Individue, institucije i drugi agenti pokušavaju da se razlikuju od drugih i steknu kapital koji je koristan ili vredan u „areni“.

Uočljivo je dakle, da Burdije takođe smatra distinkcije osnovom kulturne hijerarhizacije, pri čemu sve to dovodi u vezu u svojoj teoriji simboličkog kapitala u skladu s kojom i Sara Thornton proučava kulturne hijerarhije. Ona naime, preko tri distinktivna odnosa (koji će biti objašnjeni kasnije), zaključuje kako su klupske kulture hijerarhizovane s obzirom na tri osnovne vrednosti. To su autentičnost,

¹ *Mainstream* je pojam širokog značenja: u bukvalnom prevodu označava glavnu struju, zbog čega se u muzičkim potkulturama povezuje sa dominantnom i popularnom kulturom – komercijalnim, te neautentičnim vrednostima. Svaka potkultura postavlja ga kao kriterijum u odnosu na koji meri i procenjuje sopstvenu ideologiju i potkulturnu ili alternativnu vrednost.

hip i *underground*. Autentičnost se odnosi na ploče (snimljenu muziku), događaje (klubove, *rave-ove*), DJ-eve i muzičke žanrove i zapravo predstavlja kriterijum hijerarhizacije unutar klupskih kultura. Od stepena autentičnosti zavisi prestiž, odnosno status koji će neka od ovih formi imati u potkulturi. *Hip* i *underground* su osobine koje pripadniku potkulture omogućuju prestiž i status u potkulturi, dakle reč je o kriterijumima hijerarhizacije pripadnika unutar potkulture. „Klupske kulture usvajaju sopstvene hijerarhije zasnovane na tome šta je autentično i legitimno u popularnoj kulturi – što je utelovljeno u shvatanju šta čini nekoga *hip*. Ove distinkcije – njihova kulturna logika i društveno-ekonomski koreni – glavni su predmet ove knjige“ (Thornton, 1996: 3). Međutim, pre nego što se pređe na razradu ovih pojmova neophodno je ponovo prikazati njihove korene – pominjanu Burdijeovu teoriju simboličkog kapitala.

Burdije razlikuje dva sistema društvene hijerarhizacije u modernim društvima. Prvi je ekonomski, u kojem su pozicije i moć određeni novcem i vlasništvom, kapitalom kojim neko upravlja. Drugi sistem je kulturni ili simbolički. U ovom sistemu status je određen količinom posedovanog kulturnog ili simboličkog kapitala. Dok *habitus* i polje, svaki za sebe, opisuju kontekst i pravila unutar kojih se odvija klasna borba, koncept simboličkog kapitala definiše načine kojima individue i institucije nastoje da ostvare dominaciju i reprodukuju se u vremenu unutar društvenog polja. Burdije proširuje marksistički pojam kapitala na kategorije kao što su društveni i kulturni kapital i smatra da položaj na kojem se pojedinac nalazi u društvenom prostoru nije određen klasom, već ukupnom količinom kapitala svih vrsta, kao i relativnim količinama društvenog, ekonomskog i kulturnog kapitala. Društveni status dodeljuje se na osnovu kulturnog kapitala ili znanja stečenog vaspitanjem i obrazovanjem. „Kulturni kapital je ‘vezivno tkivo’ sistema distinkcije u kojem kulturne hijerarhije korespondiraju sa društvenim hijerarhijama i u kojem su ukusi označeni klasnom pripadnošću pojedinaca“ (ibid.: 10). Kulturni kapital se razlikuje od ekonomskog i, mada visok dohodak i vlasništvo obično stoje u korelaciji sa velikim količinama kulturnog kapitala, ova dva kapitala mogu biti u konfliktu. Na primer, umetnici i pripadnici akademske zajednice su bogati kulturnim kapitalom, što ne mora biti praćeno ekonomskim bogatstvom; ili obrnuto, fudbaleri i bogati „biznismeni“ najčešće su siromašni kulturnim kapitalom.

Pored tri glavna tipa kapitala – kulturnog, ekonomskog i društvenog (koji ne zavisi presudno od toga koliko pojedinac zna ili poseduje, već od toga koga poznaje i kog konkretnog pojedinca poznaje; pri čemu status dodeljuju i veze u obliku prijateljstava i poznanstava) – Burdije razvija mnogo podkategorija kapitala koji funkcionišu unutar posebnih polja, kao što su lingvistički, akademski, intelektualni, informacijski i umetnički kapital. Karakteristika koja ih ujedinjuje jeste da su svi „u igri“ unutar Burdijeovog pojma polja.

Sara Thornton smatra da se ove podkategorije kapitala mogu posmatrati i unutar manje privilegovanih područja, tj. unutar potkultura. Ona, dakle, gradi pojam potkulturnog kapitala, kao podvrstu kulturnog kapitala koji srećemo u pot-

kulturama i koji je, pored autentičnosti kao kriterijuma prestiža potkulturnih formi, osnovni princip stratifikovanja klupskih kultura, odnosno osnova hijerarhija koje postoje u potkulturama. Nadovezujući se na Burdijea, autorka smatra da položaj u potkulturi određuje količina potkulturnog kapitala. „Potkulturni kapital dodeljuje status svom vlasniku u očima relevantnog posmatrača“ (ibid.: 11). U tom smislu, Sara Tornton potkulturnom kapitalu pridaje, pored društvene, i individualnu važnost, jer on igra važnu ulogu u kreiranju identiteta mladih, dok mladi sa druge strane igrom distinkcija sebe odvajaju od grupa koje ne poseduju potkulturni kapital.

Sara Tornton definiše potkulturni kapital kao podvrstu kulturnog kapitala koja se objektivizira ili otelovljuje u potkulturnim stilovima, kao što su na primer, moderne frizure i pažljivo sakupljane kolekcije ploča (ograničena izdanja dvanaestoinčnih „white label“² ploča). Kao što kulturni kapital personifikuje lepo ponašanje ili ugađena konverzacija, tako je potkulturni kapital otelovljen u formi *hip*, odnosno „biti upoznat“, tj. koristiti aktuelan sleng i truditi se da se, na primer, što ležernije izvode najnoviji plesni stilovi. Kulturnom i potkulturnom kapitalu preči zajednička opasnost u kojoj se ponekad i iscrpljuju, a to je preterivanje koje vodi u izveštačenost, neautentičnost. Na primer, klinci koji silno žele ući u klupski svet često to manifestuju preteranim „udešavanjem“ ili „kuliranje“ brkaju sa preterano hladnim, bezizražajnim i tupim pogledom.

Autorka obrazlaže da se njen termin *hip*, odnosno *hipness*, relativno dobro slaže sa Burdijeovim sistemom mišljenja. Naime, u eseju „Vous avez dit ‘populaire’?“ („Rekli ste: ‘popularno’?“), Burdije navodi da je duboko ukorenjena namera slenga pre svega potvrda aristokratskih distinkcija, ali se nije bavio popularnim distinkcijama kao kapitalima. Sara Tornton svoje bavljenje navedenom problematikom upravo argumentuje mišljenjem da su klubovi utočišta i skloništa za mlade u kojima njihova pravila imaju potpunu prevlast i da potkulturne distinkcije, u određenoj meri, imaju značajne konsekvence i izvan tih prostora.

Pojedini autori smatraju da je pojava koja u krajnjoj instanci definiše kulturni kapital njegovo pretvaranje u ekonomski kapital (Garnham and Williams, 1986: 123, prema: Thornton, 1996: 12). Sara Tornton uočava da je u klupskim kulturama moguće izdvojiti različita zanimanja ili materijalne naknade, dohotke kao rezultate posedovanja potkulturnog kapitala, odnosno *hip* kvaliteta. DJ-evi, modni dizajneri, muzički novinari, novinari koji se bave modom i stilom, te različiti profesionalci iz muzičke industrije „žive od potkulturnog kapitala“ (ibid.: 12). Štaviše, mnogi predstavnici ovih profesija u klupskim kulturama ostvaruju

² Dvanaestoinčna, „white label“ ploča se producira u ograničenom tiražu, bez raznobojne grafike koja prati većinu maloprodajnih muzičkih izdanja (reč je o belom omotu), koja se distribuira vodećim DJ-evima za klupsko puštanje i specijalizovanim prodavnicama ploča za komercijalne svrhe. Njihova raritetnost garant je *underground* statusa, a sakupljanje „belih izdanja“ doprinosi ostvarivanju *underground* statusa njihovog vlasnika u potkulturi. Veličina kolekcije ploča je u svim muzičkim potkulturama merilo potkulturnog kapitala. Ovaj format vinila ima najveći kredibilitet u dens-kulturi, za razliku od njegovog „suprotnog pola“ u formi kompilacije hitova.

poštovanje i ugled ne samo na osnovu veličine potkulturnog kapitala, već na osnovu svoje uloge u njegovom definisanju i stvaranju.

Za razliku od kulturnog kapitala koji se, prema Burdijeu, stiče vaspitanjem i obrazovanjem, Sara Tornton naglašava da potkulturni kapital razvija sopstvene kanale obrazovanja i informisanosti. Ona ih smešta u medije, smatrajući da je „nemoguće razumeti distinkcije unutar kultura mladih bez sistematskog istraživanja njihove potrošnje medija“ (ibid.: 13). Prema njenom mišljenju, mediji su mreža institucija koja je s obzirom na stvaranje, klasifikaciju i distribuciju kulturnog znanja srodna obrazovnom sistemu. Mediji za Saru Tornton predstavljaju neodvojiv delatan deo potkulturnog kapitala, odnosno proširuju Burdijeovu teoriju kulturnog kapitala.

„Mediji su nerazmršivo upleteni u značenje i organizaciju potkultura mladih. Potkulture mladih nisu organske, neposredovane društvene formacije, niti su autonomne, izvorne kulture“ (ibid.: 160). Iako su *acid-house* i *rave* jedinstveni fenomeni, i mada svaka muzička scena ima sopstvene, osobite odnose sa medijima, autorka zastupa stanovište, i po prvi put u potkulturnoj teoriji na njemu insistira, da postoji zajednički model odnosa između potkultura mladih (bez obzira na jedinstvenost pojedinih potkulturnih fenomena) i medija. Takođe smatra da su mediji medijatori i učesnici u svakoj muzičkoj sceni, a pogotovo su integralni i neodvojivi deo društvenih i ideoloških formacija mladih. Suprotno potkulturnim ideologijama mladih, ona smatra da potkulture ne „klijaju iz semena“ i ne izrastaju snagom sopstvene energije u misteriozne pokrete, da bi ih kasnije mediji „progutali i svarili“, kao što su smatrali predstavnici birmingemske škole. „Mediji i druge kulturne industrije su tu od samog početka i itekako su delotvorne. One imaju središnji značaj za proces oblikovanja potkulture, oni su integralan deo načina na koji ‘stvaramo grupe rečima’“ (ibid.: 117).

Sara Tornton smatra medije osnovnim faktorom koji upravlja cirkulacijom potkulturnog kapitala. Jer, unutar ekonomije potkulturnog kapitala, mediji jednostavno nisu bilo kakvo simboličko dobro ili označitelj distinkcije (što je način na koji Burdije opisuje film i novine *vis-a-vis* kulturnog kapitala), već su mediji ključna „mreža“ u definisanju i distribuiranju kulturnog znanja. Drugim rečima, „razlika između biti ili ne biti moderan, bogat potkulturnim kapitalom ili ne, na složene načine korelira sa stupnjevima medijske pokrivenosti i zastupljenosti potkulture u medijima“ (ibid.: 13-14).

S obzirom na to da je uloga medija u današnjem društvu izuzetno kompleksna, autorka analitički razdvaja medije na tri grupe, koje na različite načine učestvuju u potkulturama: masovne, mikro-medije (flajeri, fanzini, internet i piratske radio stanice) i niša-medije (muzički časopisi). Da bi se shvatili kompleksni odnosi između potkultura mladih i uticaja medija na njih, potrebno je napraviti razliku između dva tipa tih odnosa. Prvi tip zavisi od toga kako potkulturne ideologije pozicioniraju medije, a drugi od toga kako mediji (mikro i niša-mediji) utiču na okupljanje mladih i oblikuju potkulture.

Prvi, dakle, pokazuje odnos između medija i potkulturnog kapitala (ideologije i identiteta). Pošto je osnovna odrednica potkulturnog identiteta biti *hip*, tj. posedovati znanje/upućenost koje je prestižno u potkulturi, a osnovne vrednosti *techno* kulture (njenog *underground* jezgra) jesu opskurnost i tajnost znanja, masovni mediji su glavni antagonist (pot)kulture, jer neprekidno prete da Drugima objave njihovo znanje, odnosno osnovne vrednosti. Zbog toga je jedan od načina definisanja *undergrounda* uopšte, a *underground* identiteta i ideologije posebno, suprotstavljanje masovnim medijima. Ako masovni mediji objave potkulturno znanje drugima, na prvom mestu muziku – zvuk koji više neće ostati nepoznat, zatim klubove u kojima zajedništvo počiva na „zajedništvu odabranih“, odevne stilove na osnovu kojih se pripadnici raspoznaju i ističu, strukturu događaja (interakciju DJ – publika, itd.) i sve druge momente obavijene velom tajni na kojima počiva njihov *underground* kredibilitet, potkopaće se osnove potkulture. Masovni mediji su tako za potkulturu, kao što kaže Sara Tornton, „poljubac smrti“.

Mikro- i niša-mediji, pored obezbeđivanja znanja, deluju i u distribuciji potkulturnog kapitala, utičući na tipove okupljanja i zajedništva. Mikro-mediji su suštinski medijatori među učesnicima potkultura. „Oni su oslonac svojim čitaocima/slušaočima/potrošačima da su ‘upoznati’ ili da su ‘na pravom mestu u pravo vreme’, te su tako aktivno uključeni u društveno organizovanje mladih“ (ibid.: 151). Međutim, njihova je nedvosmislena uloga i u distribuciji potkulturnog kapitala. Pored toga što okupljaju i organizuju, oni imaju i edukativnu ulogu. Flajeri, fanzini, radio stanice i naročito internet plasiraju informacije o tome šta i ko je *cool* ili *hip* u potkulturi (koja vrsta muzike, koji DJ-evi, itd.).

Uticaј muzičkih i stilskih časopisa koji deluju u potkulturama, tj. niša-medija, pored distribucije potkulturnog kapitala, sastoji se i od kategoriziranja društvenih grupa, opisivanja, sistematizovanja muzike/zvuka, muzičke kritike i etiketiranja svega toga zajedno. U ovim određenjima najjasnije se ispoljava kako Sara Tornton preuzima Burdijeovu ideju o tome da se „grupe stvaraju rečima“.³ Jer, upravo muzički časopisi, tj. novinari i fotografi, pišući i dokumentujući događaje, oblikuju i imenuju potkulturu. „Kao i muzički žanrovi, i potkulture se stvaraju u procesu otkrivanja“ (ibid.: 160). Oni, međutim, ne izmišljaju već oblikuju potkulturu, označavajući njenu suštinu i postavljajući joj granice. Na taj način „krste“ scenu, stvaraju samosvest koja je zaslužna za održavanje kulturnih distinkcija i pomažu potkulturi da se konstruiše i razvije.

Definisanjem uloge niša-medija u procesu stvaranja *techno* kulture mladi se ne isključuju iz stvaranja potkulture, jer su oni svakako njeni najznačajniji akteri, već se želi naglasiti da su potkulturna delovanja manje stihijska ili samodovoljna i u mnogo većoj meri zavisna nego što su to teoretičari birmingemske škole, a i sami članovi potkulture mislili (i još uvek misle). Posmatranje uticaja i

³ S. Tornton se, kao i sam Burdije, poigrava (parafrazira) sa frazom iz naslova čuvene knjige Džona Ostina (John Austin), „How To Do Things With Words“, u našem prevodu „Kako delovati rečima“.

uloge mikro- i niša-medija nameće zaključak da *techno* „gomile“⁴ nisu uređene i trajne zajednice sa stalnim, povezanim članovima, već *ad hoc* zajednice sa fluidnim i promenljivim granicama, koje se mogu okupiti ili raspasti tokom samo jednog leta ili trajati nekoliko godina.

Oslanjajući se na Burdijeova shvatanja i kritikujući birmingemsku školu, autorka je ovako zasnovan teorijski okvir u svom empirijskom istraživanju operacionalizovala preko tri hijerarhijska odnosa. Autentično naspram lažnog (neautentičnog), „hip“ naspram „mainstreama“ i „underground“ naspram „medija“. Svaka distinkcija otvara svet značenja i vrednosti koji se istražuje u posebnom i samostalnom odeljku u knjizi. Svaki odeljak se oslanja na sociološke izvore i traži za različitim implikacijama distinkcija koje su u centru pažnje. Međutim, po autorkinim rečima, sve ih povezuje interesovanje za problematiku kulturnog statusa.

Prva distinkcija je između autentičnog i neautentičnog, „stvarnog“ hepenin-ga i ne-događaja, originalne plesne ploče i pop-formule. Autentičnost živih svirki (engl. *live performances*) istraživana je u sociološkoj i drugoj literaturi, ali pojavom nove autentičnosti ploča i snimljene muzike naučna literatura nije se uopšte bavila. Producenti, inženjeri zvuka, ljudi koji remiksuju i DJ-evi, a ne više gitaristi koji pišu pesme, postali su kreativni heroji plesnih žanrova. Uzroke promena u autentičnosti, između „žive svirke“ i snimljene muzike, autorka vidi u promenama u sferi muzičke potrošnje. Pitanja o autentičnosti muzike ona ne tretira kroz estetske pojave ili specifične senzibilitete, već kao kulturne vrednosti ukorenjene u konkretnim istorijskim praksama proizvodnje i potrošnje.

Druga distinkcija je „hip“ naspram „mainstreama“. Ovom distinkcijom reafirmišu se binarne opozicije i u potkulturnoj teoriji je često srećemo, doduše pod drugačijim imenom i s drugom teorijskom pozadinom, ali njeno najšire „binarno opozicioniranje“ bilo bi preko distinkcije „mi“ naspram „oni“. Potkulturni identitet klamera definiše se u suprotnosti svemu što označava suprotstavljena im distinkcija „oni“, tj. „mainstream“. Za *underground* potkulturu osnovni problem je popularizacija koja vodi u *mainstream*.⁵

Treća distinkcija je između „undergrounda“ i „medija“, koja takođe ispituje druge dihotomije: ezoterično i egzoterično, tajno i obznanjeno, ekskluzivno i

⁴ Osnovne zajednice klupskih kultura se u klupskim diskursima nazivaju *gomile*. Sara Tornton argumentuje razloge iz kojih je ovaj termin pogodan za sociološko bavljenje klupskim kulturama. Prevažodno zbog toga što implicira skup ograničenog trajanja i jedinstva, a egzaktnu strukturu ostavlja otvorenom za dalja definisanja. Gomila može sadržati jezgro stalnih članova, stupnjeve integracije i grupe klika. Za razliku od *mase*, ona je lokalna i rescepkana. Drugi važan aspekt na koji upućuje autorkino razumevanje potkulturnih zajednica kao *gomila* je da analiza kulturne organizacije mladih mora uzeti u obzir analizu društvenih grupa kojima ti mladi pripadaju.

⁵ Detaljnije razmatranje distinkcija unutar klupskih kultura ili dens-potkultura nalazi se u mom diplomskom radu „*Techno* potkultura: *Underground* identitet, mediji i ideologija u potkulturama“ (Bogunović, 2005), str. 65-68.

pristupačno, čisto i korumpirano, nezavisno i „prodato“.⁶ Klupske kulture vide sebe kao odmetničke kulture koje su opozicija i koje neprestano beže od medija, dok ovi pokušavaju da ih kooptiraju. „Mediji“ su, kao i „*mainstream*“, neodređen monolit u odnosu na koji se meri potkulturni kredibilitet.

Kao što je pretpostavila, rezultati njenog istraživanja pokazali su da među mladima u klupskim kulturama preovlađuje negativan stav i nipodaštavanje neautentičnog, *mainstreama* i (masovnih) medija, dok je interes za autentično i distinktivno opšte mesto i norma. Rezultati njenog istraživanja su upravo najznačajniji doprinos budućim teorijskim bavljenjima potkulturama, jer su gotovo univerzalni i sreću se u svim muzičkim potkulturama. U tom smislu je doprinos primenjenog i modifikovanog Burdijeovog pristupa na kojem je autorka gradila svoje teorijske pretpostavke nezamenljiv.

Značajan doprinos ove autorke je takođe u bavljenju ideologijom u potkulturama. Ona je, naime, kritikovala predstavnike birmingemske škole da nisu bili dovoljno kritični prema potkulturnim ideologijama. Na prvom mestu, jer je njihova pažnja bila okupirana borbom „potkultura“ sa dominantnom ideologijom, a na drugom, jer se njihova teorija slagala sa diskursima muzičkih kultura mladih u njihovoj kritici masovne kulture. U tom smislu knjiga Sare Tornton ne bavi se dominantnim ideologijama i subverzivnim potkulturama, već potkulturnim ideologijama. Potkulturne ideologije definišu se kao načini kojima mladi ljudi zamišljaju svoje i druge društvene grupe, potvrđuju svoj distinktivan karakter kojim pokazuju da nisu anonimni članovi neizdiferencirane mase. Najraširenija tropa kojim potkulturna ideologija imenuje Druge jeste *mainstream*. Iako taj pojam na prvom mestu definiše muziku, u potkulturnim diskursima *mainstream* je uglavnom izjednačen s masama koje klaberi negativno vrednuju. Upravo u svom negiranju i nipodaštavanju kulture masa, ideologija klabera istovetna je diskursima umetničkog sveta. Obe kritikuju *mainstream*/mase zbog tog što su izvedene, veštačke/neautentične i „ženske“, a diveći se inovativnim umetnicima pokazuju otvoren prezir prema šarlatanima ili precenjenim *zvezdama* medija.

Doprinos Sare Tornton, kao i kritiku njenog pristupa, moguće je sažeti u dva momenta kojima se značajno menja, obogaćuje, odnosno usmerava teorijski okvir za proučavanje potkultura i popularne kulture uopšte.

Prva prednost njenog pristupa odnosi se na primenu i modifikaciju Burdijeovih koncepata (distinkcija, hijerarhija, ukus, potkulturni kapital). Proučavanjem hijerarhija dobija se nijansirana (i vertikalna) slika potkulture, za razliku od horizontalnog pristupa koji je ograničen na proučavanje stila kao otpora (birmingemska tradicija). Naime, svi potkulturni fenomeni (muzika, žanrovi, klubovi,

⁶ U gotovo svim posleratnim muzičkim žanrovima i muzičkim potkulturama delovala su dva diskursa. Prvi, „sell out“ ili „prodati se“, podrazumeva napuštanje političkog i estetskog angažovanja, stavova i vrednosti u korist finansijske dobiti (gubitak kulturnog kapitala usled ekonomskog dobitka), a drugi, „burn-out“, u prevodu „pregoreti“ ili „ugasiti se“, odnosi se na iscrpljivanje ljudskih i finansijskih resursa.

DJ-evi itd.) i pripadnici potkulture hijerarhizovani su s obzirom na ostvaren prestiž i status, odnosno vrednuju se u odnosu na komponente i količine prestiža koje poseduju. Da bi neka muzička forma mogla da bude prihvaćena kao potkulturalna ona mora postići određeni kvalitet na osnovu kojeg ostvaruje prestiž, odnosno dobija potkulturalni status. DJ ili pripadnik potkulture takođe mora posedovati određene kvalitete na osnovu kojih je rangiran u potkulturi. Te kvalitete i vrednosti (autentičnost, *hip*, *underground* itd.) na kojima počiva prestiž, odnosno status, jesu podvrsta kulturalnog kapitala (potkulturalni kapital). Rezultat su stratifikovane potkulture mladih sa specifičnim društveno-kulturalnim identitetom i ideologijom. Od količine potkulturalnog kapitala (u kojoj je meri neko „hip“), dakle, zavisi prestiž, status, odnosno mesto koje pripadnik potkulture ostvaruje u potkulturalnoj hijerarhiji.

Nedostatak autorkinih zaključaka proizlazi iz mikrosociološkog pristupa. Ovaj pristup je nezamenljiv u proučavanju (pot)kulturalne publike, njenog identiteta, ideologije, potkulturalnog kapitala i njegove objektivizacije u stilu, ponašanju itd. Međutim, određenje potkulturalnog kapitala, kao i njegova operacionalizacija u istraživačkoj praksi, nije moguća bez uočavanja procesa koji se dešavaju u kulturalnoj praksi, praksi muzičke i kulturalne proizvodnje koja takođe utiče na kreiranje potkulturalnog identiteta i postavljanje distinktivnih relacija prema fenomenima iz okruženja. Pored masovnih medija i *mainstreama*, fenomen koji u istoj meri određuje kredibilitet potkulture jesu složeni odnosi unutar sfere muzičke proizvodnje. Dakle, makro-pristup je nezaobilazan i nužan.

Zanemarivanje makro-pristupa delimično proizlazi i iz autorkinog pokušaja da se ogradi i pomeri od tradicije birmingemske škole. Svakako da je tradicija ove škole u proučavanju potkultura, uprkos svojim izuzetnim doprinosima, postigla ograničene rezultate zbog fokusiranja na sukob koji se odvijao na liniji omladina radničke klase i dominantno (kapitalističko) društvo. Međutim, pokušaj Sare Tornton da otpor hegemoniji dominantne klase zameni fenomenom kulturalnih razlika (distinkcija), a kulturalni i društveni kontekst u kojem deluju distinkcije smesti u mikro-strukturu moći koja se kreće između blisko povezanih društvenih grupa, takođe sam sebi postavlja granice. Ideologizovanost birmingemske škole (posledica njihovih levičarskih pozicija) tako biva zamenjena „precejnivanjem teorijskog potencijala“ kulturalnog pluralizma.⁷ Naglaskom na kulturalnim razlikama autorka ne uspeva da definiše osnovni distinktivni odnos prisutan u svim posleratnim potkulturalama, distinkciju prema muzičkoj industriji, *mainstreamu* i masovnim medijima – institucijama dominantnog društva, odnosno ne uspeva da bazu osnovnog odnosa u potkulturalama locira u kompleksnu dinamiku društvene strukture ili/i čitavog (društvenog) sistema.

Značajan doprinos studije Sare Tornton je takođe u eksplicitnom bavljenju kulturalnom promenom, a ne u sinhronijskoj interpretaciji potkultura ili tekstualnoj analizi njenih zvukova i stilova, kao što je slučaj kod kritikovane škole. „U svom

⁷ Ako ne i ideologije (kulturalnog pluralizma).

bavljenju pobunama i otporima, ova tradicija je retko razmatrala kulturne promene“ (Thornton, 1996: 9). Njena se knjiga bavi kulturnim transformacijama u dva perioda: arhivskim istraživanjem ispituje istoriju procesa kojim ploče postaju autentične (od Drugog svetskog rata), a etnografskim istraživanjem proučava kompleksne kulturne procese i procese koji su se odigrali u medijima koji su doprineli da *acid* potkultura postane *rave* pokret (u periodu između 1988. i 1992. godine).

Sara Thornton je uspjela da proučavanjem medija objasni kulturnu promenu koja je dovela do pretvaranja *acid-house* potkulture u *rave* pokret. Međutim, njeni rezultati su ostali ograničeni na specifičnu situaciju Velike Britanije u kojoj su mediji odigrali odlučujuću ulogu (i inače imaju presudan značaj u kulturnom i potkulturnom životu), te na određen vremenski period (početak devedesetih godina).

Krajem 20. veka se, međutim, desila mnogo značajnija kulturna promena unutar popularne kulture. Rejv-pokret i tehno-potkultura, odnosno dens-kultura postaju globalna, dominantna muzička kultura i zauzimaju mesto koje je od pedesetih godina pripadalo rok-kulturi. Kao takva ona je postala deo *mainstreama*, iako i dalje postoje *underground* žanrovi i forme. Istraživanje ove promene nije moguće bez proučavanja procesa koji su se odvijali u sferi muzičke proizvodnje. Demokratizacija i decentralizacija muzičke proizvodnje – kućni studiji i stotine malih etiketa i DJ-eva, partnerska približavanja nezavisnog sektora i korporacija, globalizacija i transnacionalne korporacije (masovni mediji, muzička industrija), internet, drugačiji senzibilitet i potrebe „novih mladih“ kao rezultat drugačije *konstelacije* društvenih, kulturnih, ekonomskih, tehnoloških okolnosti, samo su neki od faktora koji su tome pridoneli.

Distinkcije i muzička proizvodnja

Kao i u odnosu svake „kulture“ sa sistemom, u potkulturama je takođe ideologizovan koncept koji podrazumeva da je estetsko u bezinteresnom, autonomiji, nezavisnosti itd. Svaka potkultura je tako hijerarhizovana prema brojnim žanrovima, pravcima, formama, umetnicima koji su više ili manje ostvarili ideale potkulturne estetike. Zbog svega toga kroz čitavu istoriju popularne muzike, odnosno muzičkih potkultura, kredibilitet muzike ili autora, te *hip* status pripadnika potkultura bio je utemeljen u malim, nezavisnim muzičkim kućama. Upravo su one bile garant autonomije, iskrene ekspresije, bunta, kreativnosti i, konačno – nezavisnosti.

Muzička industrija i masovni mediji počivaju na profitu – prodaji, promociji i distribuciji kulturnih dobara. Avangardna umetnost, kao ni *underground* muzika, nikako nije profitabilna, ali je zato – inovativna. Stoga su muzička industrija i masovni mediji kontinuirano nastojali da prate i kooptiraju „interesantne“ muzičare i autore, inovativne ideje, zvukove, senzibilitete, potkulture i stilove, kako bi prilagođavanjem prosečnim ukusima osvežili svoju kulturnu ponudu. Takav primenjeni i prilagođeni kulturni proizvod, proizveden sa ciljem ostvarivanja popu-

larnosti, odnosno komercijalnosti muzike/grupe/DJ-a u svim (pot)kulturnim ideologijama, koje počivaju na estetskim vrednostima (autonomije, *bezintere-snosti*, ekspresije, itd.), čita se kao „poljubac smrti“. S obzirom na to da su muzička industrija i masovni mediji sastavni deo komercijalnog, profitabilnog i u krajnjoj instanci kapitalističkog sistema, ovu distinkciju ne možemo drugačije čitati do kao otpor dominantnoj klasi, društvu i kulturi koja preta da kooptira, prilagodi i – *uništi*. Upravo je taj odnos, a ne diskurs kulturnih razlika, osnov potkulturnog identiteta, kapitala i ideologije.

Pank-potkultura je intenzivirala anti-korporativističku ideologiju, a dens-kulture je nastavljaju. Burdijeovim rečnikom, na delu je sukob između (pot)kulturnog i ekonomskog kapitala, koji su pritom u obrnutoj srazmeri. Dobitak jednog vodi gubitku drugog. Ova je dinamika artikulisana u diskursu „sell out“, koji od pedesetih godina obeležava popularnu kulturu. Ipak, devedesetih godina se intenzivirala fuzija i približavanje nezavisnog sektora (koji je bio garant kredibiliteta, autentičnosti, autonomije, kreativnosti i identiteta umetnika i publike) i muzičkih korporacija. Zbog toga je ova dinamika naročito dramatisovana u dens-muzičkim kulturama.

Kultura EDM-a⁸ je u potpunosti preuzela i intenzivirala pankersku odanost ideologiji *undergrounda*. Muzički *underground* određuje se kao rezultat autonomije u procesu stvaranja, kreativnosti, originalnosti i eksperimentisanja bez podilaženja popularnom i lako slušljivom zvuku. Realna utemeljenja su mu nezavisne izdavačke kuće, mali tiraži izdanja i često „anti“ stavovi pesama, odnosno autora ili grupe. Osobnost *undergrounda* je inovativnost, a autsajderi ili marginalizovane grupe su često izvori inovativnosti.⁹

U suštini problematike *undergrounda* leži ambivalentan odnos prema popularnosti: težnja da se muzika čuje van kruga njenih stvaralaca, a da ne postane popularna – komercijalna i prihvaćena od strane *mainstreama*. Kako je i da li je u društvu koje je zasnovano na kapitalističkoj, tržišnoj privredi i njenim zakonitostima, moguće održati nezavisnost, autonomiju i anti-korporativizam, naročito devedesetih godina, kada je kultura kao nikad do tad potpuno prožeta tržištem, jedno je od ključnih pitanja na koje je potrebno odgovoriti.

Navedeni procesi i pojave iz sfere muzičke infrastrukture u elektronskoj dens- muzici harmonično su pratili muzičku „nadgradnju“, njenu estetiku i ideologiju. Avangardnost i *underground*, naročito potcrtavani u futurističkim diskursima Novog, Naprednog i Futurizma, morali su da obrazuju sopstveni, izolovan i odvojen svet, van sfere muzičkih korporacija koje muziku tretiraju kao robu koju prodaju i distribuiraju publici. U tom smislu su nezavisne izdavačke kuće i politika anonimnosti imale presudnu ulogu.

⁸ EDM je skraćenica na koju često nailazimo u popularnoj kulturi, a odnosi se na engl. pojam *electronic dance music*, odnosno u prevodu elektronsku dens muziku i objedinjuje različite vrste i pravce unutar dens muzike.

⁹ Tako je američka (popularna) kultura bila pod velikim uticajem crnačke, jevrejske i gay-kulture, među ostalima.

Međutim, u praksi se dešavalo nešto sasvim drugačije. Nezavisne izdavačke kuće bilo je teško održati u životu. Neke ploče, naime, doživljavaju manje uspeha od drugih i, mada je tačka izjednačavanja gubitaka sa dobitcima u ovim kućama mala (samo hiljadu prodatih izdanja), neke ploče nisu mogle da prodajom pređu ni ovaj prag. „Dva su osnovna načina da se zaradi ‘ozbiljan novac’. Prvi je da se napravi ‘crossover’ hit (...), a drugi je kompilacijski album“ (Hesmondhalgh, 1998: 240). Oba ova načina, s obzirom da označavaju prekoračivanje osnovnih *underground* principa, otvaraju ključna pitanja koja se tiču suštinskog shvatanja popularnosti i uključuju preispitivanje odnosa između kulturnog i ekonomskog kapitala.

Suština problema koji ovakve strategije preživljavanja nezavisnog sektora postavljaju jeste nemogućnost pomirenja konfliktnih težnji: kako ostati drugačiji, a istovremeno biti popularan. Dok neki „delovi“ potkulturne muzike, muzičara i publike smatraju da muzika treba da se čuje i u *mainstreamu*, drugi to odbacuju smatrajući da upravo snaga muzike proizlazi iz njenog otpora prema takvoj vrsti kooperacije. Upravo je odbijanje prihvatanja kompilacija među *underground* publikom, *hardcore*, odnosno najžešćim obožavateljima s jedne strane, i oduševljen prijem od strane značajnog broja druge dens-publike, primer ove podvojenosti. Lansiranje hitova, kao i izdavanje kompilacija koje mogu biti različito kategorizovane (kompilacije koje predstavljaju tipičan set određenog DJ-a ili kompilacije koncipirane prema pod-žanru, koje često i služe uspostavljanju novih žanrova), često nailaze na prezir, prevashodno zbog velikog prestiža koji unutar potkulture ima opskurnost i tajnost znanja. Među *underground* publikom takve kompilacije imaju najmanje kredibiliteta, za razliku od „white label“ izdanja. Razlog tome leži u otkrivanju potkulturnog znanja masovnom tržištu. Tako *underground* publika najznačajniji način kojim male, nezavisne muzičke etikete mogu da se održe i opstanu (*crossover* hitovi i kompilacije), vidi kao poniženje, što otkriva sve kontradikcije oko popularnosti sa kojima se susreću svi današnji (posleratni) popularno-kulturni pokreti koji se nadaju da će uputiti izazov hegemonijskim sistemima.

„Kratkoročan dobitak ekonomskog kapitala hitom na nacionalnoj pop-listi singlova (ili čak eksponiranje u *mainstream* ili rok-štampi) može da dovede do katastrofalnog gubitka kulturnog kapitala za nezavisnu muzičku kompaniju (ili umetnika), što takođe drastično utiče na dugoročnu prodaju“ (Hesmondhalgh, 1998: 241). Odnosi između ekonomskog i kulturnog kapitala u potkulturnoj proizvodnji i potrošnji su itekako dinamični i sve kompleksniji u svetu dens-muzike, s obzirom da se „kultura sve više fragmentira i multiplicira“ (ibid.: 243). U svakom slučaju, na delu je očigledna protivrečnost: način i forma koja održava nezavisni sektor u srcu muzičkog institucionalnog izazova velikim kompanijama je problematičan, jer proces kojim dens-muzički sektor nastoji da se etabilira kao rival „*mainstreamu*“, sami pripadnici i preduzetnici vide kao eroziju osnova potkulturne opozicije dens–muzike.

Dakle, procesi partnerstava između korporacija i nezavisnih izuzetno su složeni i u praksi ih je moguće pronaći u različitim oblicima. Takođe su izuzetno složeni i krajnji rezultati te saradnje. Kredibilitet nemaju samo autori koji izdaju za nezavisne etikete. U muzičkoj industriji više ne deluje stari američki model *majora* i *nezavisnih*, gde se *majori* predstavljaju kao ostareli, otupeli džinovi. Proces koji je na delu razlikuje se i od onog što se „predstavlja u naracijama kojima mnogi muzičari i obožavatelji osmišljavaju ovu dinamiku: to je poznata priča o autentičnim stilovima koje kooptiraju makijavelistički nastrojani kapitalisti“ (ibid.: 248). Pored potreba „nezavisnog“ sektora koje proizlaze iz zakonitosti kapitalističkog okruženja, postoje i snažni psihički nagoni među kulturnim proizvođačima i publikom prema „*mainstreamu*“, „fuziji i integrisanju“, „zajedništvu i saglasnosti“ (Born, prema Hesmondhalgh, 1993: 236).

U „partnerskim“ procesima nastaju kvalitativno novi oblici kulturne proizvodnje, a potom i potrošnje, u kojima svako nastoji da ostvari sopstveni interes. Korporacije kooptiraju nove ideje, stručnjake, umetnike, publiku, a umetnici – bolje uslove proizvodnje i potrošnje muzike koju stvaraju. Na toj liniji nastaje novo definisanje pojma *undergrounda* i njegovih novih kriterijuma, nove autentičnosti i kredibiliteta. Izdvajaju se, naime, autori koji su skloniji autonomiji i kreativnosti (svim odrednicama (pot)kulturnog kapitala) koji „koriste“ *majore*, i oni drugi, skloniji da uživaju u prednostima novostvorenog ekonomskog kapitala. Prvi nastoje da u *mainstream* okruženju zadrže autonomiju, kredibilitet i ideološke vrednosti ideologije *undergrounda* i u svom radu i u ličnom stavu te, dakle, ne menjaju svoje umetničke izraze prilagođavanjem širokoj publici. Drugi, motivisani zaradom, napuštaju sve ove principe, i lične i umetničke (ako uopšte postoji odvojenost među njima), i prilagođavaju se onom zvuku koji će provereno dobro proći među *mainstream* publikom. „Po meni, postoji razlika između pravljenja muzike i pravljenja proizvoda, jer to nikako nije isto. Sve zavisi od motiva sa kojima neko nečemu pristupa, i to može odlično da se oseti“ (DJ Surgeon, www.chillout.co.yu).

Posmatranje distinkcije između kulturnog i ekonomskog kapitala, dakle, u potkulturnim diskursima najčešće otkriva ideološku matricu (pot)kultura. U proizvodnoj praksi je znatno teže definisati ove fenomene. U tom je smislu interesantno prikazati kako je Burdije razumevao procese kulturne proizvodnje i proceniti njihovu primenljivost na fenomene popularne kulture i potkultura mladih.

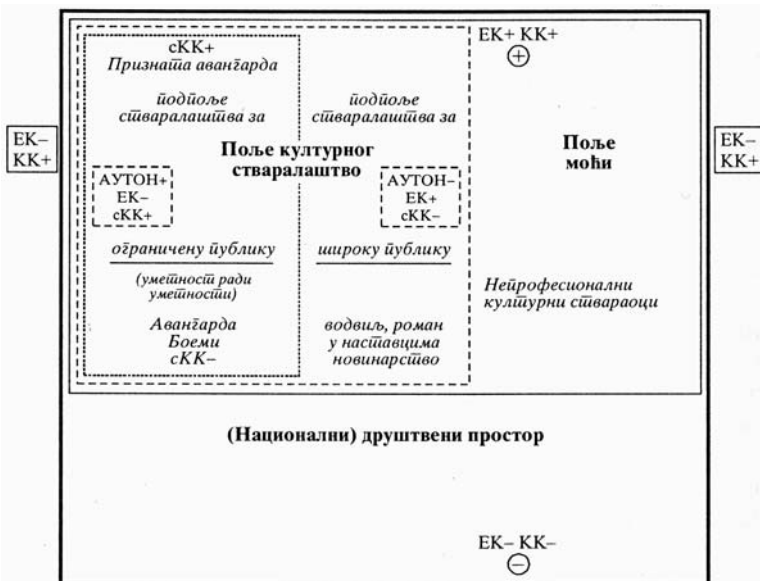
Burdijeova teorija kulturnog stvaralaštva

The Field of Cultural Production (zbirka eseja objavljenih između 1968. i 1983, koja je u engleskom prevodu izašla pod ovim naslovom 1993. godine) i *Pravila umetnosti* (Burdije, 2003) najznačajnije su studije u kojima se Burdije bavi kulturnim stvaralaštvom (proizvodnjom). Njegova teorija kulturnog stvaralaštva je takođe zasnovana na konceptima polja, habitusa i kapitala, pri čemu krucijalnu ulogu imaju polje i kapital. Definisanje ključnih polja unutar određenog društvenog prostora omogućuje mu teoretisanje o vezama unutar različitih aspekata stvaralaštva i delanja, te o stupnjevima *autonomnosti* između njih. Ključna polja o kojima piše Burdi-

je jesu polje moći (polje ekonomije i politike), polje obrazovanja, intelektualno polje i različita polja kulture, uključujući polja književnosti, umetnosti, nauke i religije.

U *Pravilima umetnosti* (Burdije, 2003: 180) prikazan je dijagram koji pruža najjasniji pregled pominjanih polja, njihovih veza i odnosa, a koji reprodukujemo i u ovom radu. Za razliku od polja moći koje je obeleženo velikim količinama ekonomskog kapitala i malim kulturnim kapitalom, polje kulturnog stvaralaštva koje se obrazuje unutar njega ima visok kulturni, a nizak ekonomski kapital. Ova inverzija je tipično Burdijeovo „otkrice“, takođe prisutno u njegovoj teoriji kulturne potrošnje (naročito u njegovom najpoznatijem delu *Distinkcija*).

Iako Burdije u *Distinkciji* upućuje na podele unutar dominirajuće frakcije dominantne klase, u polju kulturne proizvodnje dalje (pod)podele su fundamentalne. Ovo polje je konstituisano od dva segmenta – podpolja stvaralaštva za ograničenu publiku (ograničena proizvodnja) i podpolja stvaralaštva za široku publiku (masovna proizvodnja). Ova podpolja se između sebe prevashodno razlikuju s obzirom na stupanj *autonomnosti* od polja moći. Podpolje ograničene proizvodnje određeno je relativno visokim stupnjem autonomije, ali nikada punom autonomijom, veoma visokim specifičnim simboličkim i veoma niskim ekonomskim kapitalom, orijentisano je ka proizvodnji „čistog“, umetničkog dela, na umetnost radi umetnosti (larpurlartizam) ili „stvaralaštvo za stvaraoce“. Podpolje masovne proizvodnje je „heteronomno“ odnosno podvrgnuto tuđim zakonima, mada takođe nikada u potpunosti, sa visokim ekonomskim kapitalom (u čemu je blisko polju moći), niskim simboličkim kapitalom i orijentisano je ka proizvodnji komercijalnih kulturnih dobara.

Легенда

— Друштвени простор

— Поље моћи

- - - Поље културног стваралаштва

..... Подпоље стваралаштва за оґраничену публику

ЕК Економски капитал

КК Културни капитал

сКК Специфични културни капитал

АУТОН+ Високи ступањ аутономије

АУТОН- Ниски ступањ аутономије

Podpolje ograničene proizvodnje se dalje deli na dva pola. Sa jedne strane nalazi se priznata avangarda sa posebno visokim količinama simboličkog kapitala u formi različitih priznanja, nagrada i aklamacija (nagrade i članstvo u akademijama, itd). Pored toga što čitavo podpolje odbacuje ekonomski kapital, avangarda i boemi, njegov drugi pol, odbija i izbegava čak i simbolički kapital.

Podpolje masovne proizvodnje je takođe podeljeno između masovne proizvodnje za buržoaziju i „popularne“ masovne proizvodnje, mada se to ne vidi jasno u Burdijeovom dijagramu i to je jedno od najvećih ograničenja njegove teorije.

Burdijeova teorija kulturne proizvodnje je u odnosima homologije (Burdijeov omiljeni termin) sa njegovom teorijom kulturne potrošnje. Obe nastoje da otkriju kako društvene prakse u krajnjoj instanci služe interesima dominantne klase. „Izuzetna delotvornost Burdijeove sociologije kulturne proizvodnje proizlazi iz postignute ravnoteže između, s jedne strane, težnji za autonomijom kao specifičnim obeležjem polja kulturne proizvodnje od 19. veka na ovamo, a sa druge naglaska na vezama između polja kulturne proizvodnje sa drugim poljima, naročito poljem moći, ali i obrazovnim i intelektualnim poljem“ (Hesmondhalgh, 2006: 216). Upravo veze među poljima i uticaj polja moći čine Burdijeovu sociologiju kulturne proizvodnje „superiornom nad velikim korpusom pluralističkih sociologija kulturne proizvodnje koje su u najboljoj varijanti predstavljene kroz perspektivu ‘proizvodnje kulture’“ (ibid.: 216).

Model dvaju podpolja, masovne i ograničene proizvodnje, ima izuzetan potencijal u definisanju i proučavanju čitavog niza svakodnevnih praksi i diskursa koje se primenjuju u procesima stvaranja kulturnih i simboličkih dobara. Upravo je zapanjujuća podudarnost između Burdijeovih podpolja ograničene i masovne proizvodnje sa terminima iz popularne proizvodnje i potrošnje. Tako je „alternativa“, *underground*/alternativna muzika prevashodno, koju artikuliše svaka potkultura kao autentičan izraz kredibiliteta, potpuno podudarna sa podpoljem kulturne proizvodnje za ograničenu publiku (ograničene proizvodnje). Ovo podpolje se konstantno definiše u (distinktivnom) odnosu prema pop *mainstreamu*, odnosno popularnoj, masovnoj proizvodnji. Takođe se podudaraju količine i vrste kapitala o kojima Burdije govori u kontekstu književnosti 19. veka. Važno je napomenuti da je relevantan kapital u podpoljima kulturnog stvaralaštva bliži **simboličkom** kapitalu, koji u Burdijeovoj shemi predstavlja „akumuliran prestiž i ugled“, nego **kulturnom**, koji sačinjavaju „znanje, veštine i druga kulturna dobra“ (Thompson, 1991: 14). Podela unutar podpolja ograničene proizvodnje na priznatu avangardu i boemsku avangardu, kao i njihovi međusobni odnosi, takođe su izuzetno važni u potkulturama i doprinose suptilnim distinkcijama, odnosno hijerarhijama prestiža unutar njih.

Uprkos izuzetnom značaju, Burdijeova teorija kulturne proizvodnje postavlja i brojna ograničenja za razumevanje savremene kulturne proizvodnje. „Prосто je zapanjujuće koliko malo toga Burdije ima da kaže o masovnoj, ‘heteronomnoj’, komercijalnoj kulturnoj proizvodnji, ne samo zbog izuzetnog društvenog i kultur-

nog značaja koji ona ima u savremenom svetu, već i zbog njenog značaja u determinisanju uslova u podpoljima koji ga izuzetno interesuju, tj. u podpolju ograničene proizvodnje“ (Hesmondhalgh, 2006: 217).

Iako su Burdijeovi radovi koji se bave kulturnom potrošnjom izuzetno obimni (pri tom naročito mislim na *Distinkciju*), njegovo bavljenje kulturnom proizvodnjom je veoma selektivno. Prethodno citirani autor, Dejvid Hesmondalgh uzroke Burdijeovog zanemarivanja ove problematike vidi u njegovom modelu istorije kulturne proizvodnje, prikazanom u *Pravilima umetnosti*. Prikladnijim od ovog Hesmondalgh smatra istorijski model Rejmonda Vilijamsa,¹⁰ koji navodi četiri (za razliku od Burdijeove tri) faze u društvenim odnosima između stvaralaca i institucija kulturne proizvodnje i šireg društva.

Ono što je presudno u primeni Burdijeove teorije kulturne proizvodnje na potkulture jeste da Burdije nije uvideo značaj koji rast i jačanje kulturnih industrija ima za razumevanje promenjenih društvenih odnosa između kulturnih (muzičkih) stvaralaca i kulturnih industrija. Burdije, takođe, ne govori o dominaciji multinacionalnih korporacija zabave u svim kulturnim industrijama kao o kulturnim proizvođačima. On, doduše, razmatra ovu problematiku baveći se stanjem u izdavaštvu krajem 20. veka, ali u kontekstu njegovog istorijskog modela „dobi-ja se utisak kao da su velika preduzeća nastala niotkuda, odnosno kao da je reč o uvećanim verzijama malih preduzetničkih kompanija osnovanih krajem 19. veka“ (ibid.: 220).

Međutim, *mainstream* popularnu muziku još 1946. godine kontrolisalo je šest korporacija: Columbia, RCA Victor, Decca, Capitol, MGM, Mercury. Danas je ovaj model zamenjen multinacionalnim korporacijama koje kontrolišu kulturnu proizvodnju. Stoga što uspostavlja pojednostavljeni dualizam između autonomnog i heteronomnog, odnosno ne uspeva da uvidi značaj kulturne industrije, Burdijeova teorija kulturne proizvodnje mora se dopuniti pre svega „kvalitativno novim oblicima kulturne proizvodnje“. Naime, zanemarivanjem značaja kulturnih industrija, odnosno promena u sferi kulturne proizvodnje koji se tiču partnerstava i različitih vrsta odnosa koji nisu striktno autonomni ili heteronomni, njegova teorija ostaje teško primenljiva na sadašnju situaciju. Upravo se u sferi popularne muzike dešava širenje podpolja ograničene proizvodnje paralelno sa porastom masovne proizvodnje. Takođe se velike deo kulturne proizvodnje odvija na graničnim područjima između podpolja masovne i ograničene proizvodnje ili, još preciznije, ograničena proizvodnja je *uneta* u polje masovne proizvodnje.

Burdijeovoj teoriji kulturnog stvaralaštva je moguće uputiti iste zamerke kad su u pitanju mediji. Ona ne omogućava da se valjano sagledaju rast i širenje medija i medijske industrije u savremenom društvu. Prema Hesmondalgu, Burdijeovo shvatanje televizije, filma i popularne muzike kao izrazito homogenih podpolja neadekvatno je i čak potpuno pogrešno. Burdije smatra da je televizija u potpunosti prepuštena na milost i nemilost državi i ekonomskom polju, odnosno

¹⁰ Reč je o knjizi *Culture* iz 1984. godine

polju moći. Uticaj televizije i novinarstva na druga polja je takođe izrazito negativan. „Iako Burdije s pažnjom posmatra negativne uticaje baveći se, na primer, podelom koja je stvorena između onih koji umeju i ne umeju (ili ne žele) da ‘govore osobenim jezikom televizije’, čitajući Burdijea teško je ne čuti eho tradicije kritičara masovne kulture, koja napada moderne forme komunikacije i zabave i u svemu vidi samo pad i regresiju“ (ibid.: 221).

Analizirajući već klasičnu studiju Toda Gitlina koja istražuje kreativni proces unutar proizvodnje programa u „udarnim terminima“ triju distributivnih televizijskih mreža, Hesmondalag naglašava: „Gitlin sugeriše da su mreže distributera bile prinuđene da daju autonomiju kreativnim proizvođačima [televizijskih programa], kako bi proizvele barem nekoliko emisija koje bi ostvarile prestiž kod bogatijih i obrazovanih demografskih grupa“ (ibid.: 221).

Ove strategije industrije medija su istovetne u muzičkoj industriji, kao i u masovnim medijima koji se bave popularnom muzikom. Konkurencija, zakoni tržišta, odnosno njihova priroda (oglašivača u slučaju medija i proizvođača/distributera u slučaju muzičkih korporacija) primorava ih da stalno pronalaze nove ciljne grupe. Posledica ove konstantne potrage su demografski, kulturno, obrazovno, itd. različite i šarolike ciljne grupe. Delimično zbog toga, masovni mediji i *mainstream* muzička industrija uključuju i umetnike iz podpolja ograničene proizvodnje.

U proizvodnoj praksi te se potrebe manifestuju u različitim partnerskim odnosima povezivanja: veliki filmski studiji i televizijski kanali potpisuju ugovore iz sfere proizvodnje sa nezavisnim produkcijskim kućama, a muzičke korporacije i „nezavisne“ izdavačke kuće povezuju se različitim ugovorima oko distribucije, licenciranja ili finansiranja. Dakle, odnosi nisu *ili* autonomni *ili* heteronomni, kako to sugeriše Burdije. Fenomen koji u najvećoj meri pobija Burdijeovu dihotomiju jeste već dugo vremena nezaobilazna praksa u kojoj velika medijska/muzička korporacija distribuira „priznatu kulturu“¹¹ ili, Burdijeovim rečima, „priznatu avangardu“. Verovatno je moguće pronaći paralele ovog primera i u poljima književnosti, likovnih umetnosti itd., pri čemu je jedino potrebno modifikovati termin „industrija“, koji malo rogovatno zvuči.

Polje masovne proizvodnje (medijske, muzičke i industrije zabave) u proizvodnji sopstvenih estetskih kriterijuma, odnosno u vrednovanju kvaliteta koji nije samo ekonomske (komercijalne) prirode, prenosi, dakle, principe polja ograničene proizvodnje. Samim tim, unutar polja masovne proizvodnje takođe se izdvajaju kulturni proizvodi i njihovi autori koji ostvaruju simbolički prestiž i status, specifičan simbolički kapital koji odgovara matricama, priznanjima i prestižu originalno stvorenom unutar polja ograničene proizvodnje.

¹¹ Institucije koje odaju priznanja (simbolički kapital) u ovom slučaju pripadaju industriji, odnosno podpolju masovne proizvodnje ili proizvodnje za široku publiku, kao što su nagrada Oskar u filmskoj, Grammy i MTV Awards u muzičkoj industriji itd.

Sledeća tabela uprošćeno prikazuje različite promene koje se dešavaju unutar polja muzičke proizvodnje uvodeći u analizu i medije. Podele unutar podpolja ograničene proizvodnje su dva pola među kojima se nalaze brojni prelazni oblici. Unutar podpolja masovne proizvodnje problematično je definisati polove, čiji su pripadni kapitali i ostale osobenosti prikazane u tabeli. Oni su smešteni na kontinuumu definisanom kao *mainstream*. Prva kolona se odnosi na delove *mainstreama* koji zadovoljavaju kriterijume estetskog, kreativnog i autonomnog u specifičnim uslovima i okolnostima, a druga na potpuno komercijalnu muzičku proizvodnju. Rezultat je, s obzirom na proces muzičke proizvodnje u koji je uloženo mnogo sredstava (stvaranje muzike u najsavremenijim studijima upotrebom najsavremenije tehnike i tehnologije, distribucija albuma, skupe promocije i ogromne turneje, milionski auditorijum na koncertima itd), u svakom slučaju komercijalan proizvod. Takav proizvod, međutim, suprotno Burdijeovom mišljenju, može nastajati u uslovima relativne autorske autonomije, kreativnosti i umeća, a ne isključivo heteronomno. On se, takođe, vrednuje prema estetskim vrednostima koje primenjuje masovna industrija, a koje se u suštini (osim u nekoliko primera) malo razlikuju od kriterijuma po kojima se procenjuje „nezavisno“ umetničko delo.

POLJE MUZIČKE PROIZVODNJE	Podpolje ograničene proizvodnje (za ograničenu publiku)		Podpolje masovne proizvodnje (za široku publiku)	
	Priznati underground	underground	mainstream	
Autonomija	+	+	-/+	-
EK	-/+	-	+	+
SSK	+	-	-/+	-
Masovni mediji	-/+	-	+	+
Niša mediji	+	+	-/+	-

Primer priznatog muzičkog *undergrounda* u rok-muzici¹² jesu bendovi kao na primer Sonic Youth, The Pixies, Jon Spencer Blues Explosion. Ovi bendovi su ponikli u *undergroundu* – malim nezavisnim izdavačkim kućama, klupskim svirkama, s malom „probranom“ publikom i bili su (naročito Sonic Youth) istinska muzička avangarda čija je pojava na muzičkoj sceni izazvala brojne pozitivne promene u kvalitativnom smislu. Međutim, početkom devedesetih ovaj bend je potpisao ugovor s kompanijom David Geffen koja pripada korporaciji MCA, što je među njihovim fanovima doživljeno kao „izdaja“ i „prodavanje“. Iako je ova grupa prošla kroz različite faze kreativnog rada, oni su zadržali autonomiju u stvaralačkom procesu i specifičan simbolički kapital na osnovu albuma koji nisu

¹² Rok-grupe, a ne DJ-evi i autori iz dens-muzike uzete su ovde kao primer prvenstveno zato da bi ilustracija bila jasnija (poznavaocima), odnosno stoga što su podaci i informacije o rok-kulturi ipak dostupnije širem auditorijumu (uključujući i samu autorku).

gubili estetski potencijal, odnosno priznanja alternativnih institucija. Takođe su ih tokom svih ovih godina pratili niša-mediji, alternativna muzička štampa koja pretpostavlja upravo vrednosti autonomije i kreativnosti.

Međutim, potpisivanjem za veliku izdavačku kuću oni su postali predmet pažnje i masovnih medija, ali samo u izvesnoj meri. Njihovo pojavljivanje u masovnim medijima (npr. pojavljivanje basistkinje Kim Gordon na naslovnici časopisa *Vogue*), isključivo je povezano sa njenim specifičnim (*underground*) stilom odevanja, ali i ličnom (*underground*) harizmom.¹³ Njihov specifični simbolički, ali i kulturni kapital, prenošen je, dakle, i u polje masovne proizvodnje u kome se pojavljuju, ali ipak u okviru specijalizovanih emisija.¹⁴ Zbog toga je oznaka njihovog pojavljivanja u masovnim medijima označena oznakom „-/“ (ne često, ali u određenim okolnostima moguće pojavljivanje).

Druga važna implikacija promenjenih odnosa jeste količina ekonomskog kapitala. Naime, u savremenoj popularnoj kulturi koja je po definiciji namenjena potrošnji – publici i prodaji na (kakvom god) tržištu, gotovo svi autori ili grupe ostvaruju materijalni dobitak od izdavačkih kuća. U tom smislu, pominjani članovi grupe Sonic Youth zarađuju novac, oni su profesionalni muzičari. Količina zarađenog novca je u svakom slučaju veća od one koju su ostvarivali izdajući za nezavisne izdavačke kuće. Međutim, ona se razlikuje od finansijskih dobiti grupe R.E.M., koja je primer *mainstreama*.

R.E.M. ili Red Hot Chili Peppers su primeri *mainstreama* koji funkcioniše po principima i vrednostima polja ograničene, ali i masovne proizvodnje. Tako oni imaju izvesnu autonomiju, pri čemu je njihova autonomija dvosmislena. Autonomni su u kreativnom procesu (od strane izdavačke korporacije), ali prevažno jer su njihovi estetski kriterijumi u procesu stvaranja kalkulirani sopstvenim doziranjem estetskog. Takvo „prilagođeno estetsko“ je lepo, ali i slušljivo, odnosno prihvatljivo u širim krugovima slušalaca, pre svega zato što nikad nije eksperimentalno, krajnje ekspresivno ili subverzivno – sve ono što je dan album ili pesma pominjanih Sonic Youth jeste. Njihova autonomija, dakle, ne uključuje autonomiju od ekonomskog kapitala i interesa; oni nikada neće rizikovati da izdaju album po sopstvenim porivima i željama, jer se to možda ne bi dopalo milionima fanova širom sveta koji su navikli na uobičajenu formulu ili recept koji očekuju od dotičnih bendova. Uzroci izbegavanja rizika su, s jedne strane, isključivo ekonomske prirode. Grupe iz redova priznatog *undergrounda* ili potpunog *undergrounda* rizikuju simbolički kapital, loše kritike muzičkih kritičara iz niša-medija ili publike. Rizici *mainstream* grupa su pak, enormne količi-

¹³ Za čitateljke *Vogue-a* *underground* asocira na neobično, drugačije, slobodno, osobeno i kreativno. Međutim, harizmatičnost Kim Gordon, kao i drugih predstavnika/ca *undergrounda*, upravo je egzotična zbog njihovog razlikovanja i opiranja *mainstreamu* – u muzici, društvu, rodnim ulogama, svakodnevnom životu.

¹⁴ Namenjenih potkulturnoj publici, tj. „traženim“ novim ciljnim grupama, koje se razlikuju od *mainstream* publike po količini kulturnog, odnosno potkulturnog kapitala.

ne uloženog novca, troškovi proizvodnje, veliki promotivni budžeti, troškovi internacionalne distribucije, itd. – čitavog proizvodno-potrošačkog lanca.

Ipak, ovim se grupama ne može odricati kreativni potencijal ili ostvarena kreativnost, autorski pečat, talenat i umeće. Zbog tih kvaliteta, oni se mogu pojavljivati i u niša-medijima, mada opet u ograničenoj meri, ili pak u onim niša-medijima koji su otvoreniji prema široj publici i manje avangardnim ukusima.

Rok-grupa koja predstavlja najbolji primer složenih i iznijansiranih odnosa između priznatog *undergrounda* i „priznatog *mainstreama*“ jeste Nirvana. Ova je grupa takođe počela u *undergroundu*, gde je od samih početaka izazvala izuzetnu pažnju svojom energičnom ekspresivnošću unutar posustalog gitarskog buntovništva baziranog na nasleđu postpanka i osamdesetih. Veoma brzo ovaj bend potpisuje za veliku izdavačku kuću (Geffen Records), a besomučno emitovanje hita „Smells like Teen Spirit“ na MTV-u odjeknulo je u krugovima *underground* obožavatelja kao neprevaziđena „izdaja“ i „prodaja“. Nirvana je opisivana kao poslednji veliki rok-bend i ta eshatološka prizma je pojavljivanju na MTV-u davala dodatnu težinu. Upravo zbog svoje energije i entuzijazma ovaj trio je uneo svežinu u scenu u kojoj je sve više dolazilo do iscrpljivanja i ponavljanja (u muzičkim idejama i rešenjima, političkim stavovima, stalnim problemima sa drogom, suprotstavljanju establišmentu uvek na nivou individualnog i grupnog protesta, a nikad sa stvarnim promenama itd). Zbog svega toga, njihovo potpisivanje za korporaciju, ostvaren ekonomski kapital i pojavljivanje u masovnim medijima za *underground* publiku je bilo strašno i neoprostivo. Međutim, još je interesantnija činjenica da pomenuti bend potpisivanjem za Geffen nije izgubio autonomiju, a kreativnost, energija i ekspresivnost su bili na vrhuncu. Sporni album „Nevermind“, koji su izdali kod Geffena, ispunio je sve kriterijume koje je postavljala zahtevna *underground* publika. Uzroci strašnih napada na Nirvanu zbog „prodaje“ leže u poznatoj potkulturnoj matrici i ideološkom klišeju muzičkih potkultura: Nirvana se prodala Drugima, tj. izvan svoje „probrane“ publike tako što je, zahvaljujući masovnim medijima i muzičkoj industriji (pre svega promociji i distribuciji), postala dostupna „svakom“. Tajnost, opskurnost i unutarpotkulturna hermetičnost je postala transparentna. *Underground* je, rečima Sare Tornton, dobio „poljubac smrti“.

Pomenuti primer ilustrativan je ne samo jer pokazuje komplikovane međudnose autonomije, ekonomskog, kulturnog i simboličkog kapitala koji ne moraju jedan drugi isključivati, već i zbog toga što pokazuje međusobnu prožetost sfera muzičke (kulturne) proizvodnje i potrošnje u savremenom multinacionalnom, korporativnom, globalnokapitalističkom kulturnom okruženju.

Samoubistvo frontmena Kurta Kobejna dodatno potcrtava značaj koji Nirvana ima za svaki teorijski pokušaj bavljenja popularnom kulturom i potkulturom. Pripadnici *underground* publike, koji su njega i čitavu grupu s prezirom omalovažavali, odjednom su počeli da čitavu stvar posmatraju iz drugačijeg ugla, izražavajući otvoreno kajanje zbog svog prezira. U potkulturnim diskursima Kurt

Kobejn je postao heroj, a njegova smrt vrhunski izraz otpora *mainstreamu*, industriji i masovnim medijima. Čak je i način na koji je oduzeo sebi život postao predmet estetizovanja i ideologizacije. Tako je potkulturna ideologija čin samoubistva videla kao simboličku poruku kojom Kobejn nije želeo da „raznese na komadiće“ svoj lik, već imidž velike rok-zvezde, kakvim sebe nije želeo da vidi. Iako je slušajući njegove tekstove i muziku koja ni u jednom trenutku nije gubila onaj larpurlaristički, bezinteresni i čisto ekspresivni pečat, zaista moguće potvrditi da je ostao „veran“ *undergroundu*, ovakva tumačenja su ipak izrazito ideologizovana. Paradigma „raznesenog imidža“ opterećena je najfinijim distinkcijama potkulturalnog kapitala obrazovanog u suprotstavljanju i dominantnom društvu, njegovom sistemu i institucijama, i svim Drugima koji nisu „dovoljno sofisticirani“ (kao pripadnici *underground* potkultura) da to proniknu. Tako je Kurt Kobejn od Izdajnika postao Žrtva koja simbolizuje čitavu eksploatatorsku i kooptirajuću hegemoniju oličenu u muzičkim korporacijama i masovnoj kulturi.

Elektronske dens-kulture su upravo svojom „politikom anonimnosti“ pokušale da prevaziđu zamke korporacija. Politika anonimnosti podrazumevala je da se DJ-u ne navodi ime, ili se njegov identitet krije ispod pseudonima, koji se često menjaju. Međutim, ova je potkultura još brže uplovila u *mainstream*, a nepoznati DJ-evi su postali internacionalne zvezde.¹⁵

Svi navedeni primeri su prikazani tek u osnovnim crtama s namerom da se ilustruje kompleksnost veza unutar pojedinih polja i podpolja muzičke proizvodnje, kao i njihove međusobne veze, odnosi između ostalih polja, te odnosi između sfera kulturne proizvodnje i potrošnje. Ostaje samo da se naglasi da je usled kompleksnih odnosa „popularnu muziku, film i televiziju nužno posmatrati kao Nova polja kulturne proizvodnje unutar kojih je moguće na nov i distinktivan način razrađivati Burdijeove analize tenzija između masovne i ograničene proizvodnje“ (Hesmondhalgh, 2006: 222).

Zaključak

Burdijeov doprinos teorijskom proučavanju potkultura je neupitan, iako se on sam nije eksplicitno bavio potkulturama. Njegove teorije kulturne potrošnje i proizvodnje otvaraju nova polja proučavanja i u analizu uvode nove fenomene, što je promaklo istraživačima „kulturnih studija“, kao i novijim istraživanjima, u fokusiranju na simbolički značaj odeće ili potrošačkih navika mladih u potkulturama. „Umesto da prave jasna poređenja, odmeravaju socijalne i ekonomske faktore i suprotstavljaju etičke i političke probleme umešane u veličanje kulture jedne društvene grupe nad drugom [i jednog kulturnog fenomena nad drugim, M.O.], oni su prizvali himeru negativnog *mainstreama*“ (Thornton, 1996: 93).

S obzirom na to da je reč o kompleksnoj problematici, na ovom mestu je procese i fenomene (prethodno prikazane u kratkim crtama) potrebno konkret-

¹⁵ Za detaljnije razmatranje ove problematike v. Bogunović (2005), „*Techno* potkultura: *Underground* identitet, mediji i ideologija u potkulturama“.

no primeniti, odnosno rezimirati u čemu je značaj Burdijeovih teorija kulturne potrošnje i proizvodnje u proučavanju potkultura.

Dakle, uvođenjem fenomena muzičke proizvodnje u proučavanje potkultura, odnosno proširivanjem koncepata Burdijeove teorije kulturne potrošnje kako ih primenjuje Sara Tornton, otkriva se da je osnov kredibiliteta, identiteta i potkulturnog kapitala pripadnika potkulture i umetnika njihov relativno nezavisan status (često ideologizovan) i distinktivnost od kapitalističkih mehanizama i strategija korporacija vođenih interesom, profitom i komercijalnošću. Samim tim, pojam potkulturnog kapitala dobija realne osnove u praksi: pojedinac (autor i pripadnik potkulture) je u onolikoj meri *hip*, ukoliko, na primer, sluša grupe, autore, DJ-eve koji su nezavisni, *underground* i koji, konačno, nisu *mainstream*.

Sara Tornton uočava da potkulturni kapital ne uključuje samo muzički ukus, frizuru ili stil plesa, već da su upravo kolekcije dvanaestoinčnih singlova izraz otpora *mainstreamu* i odanosti *undergroundu* – tajnom, opskurnom, malom krugu poznavalaca i poštovalaca. Ipak, ona ne uspeva da uoči značaj kulturnih promena i posledica koje one imaju na potkulturne distinkcije, kapital i hijerarhije. Posledica kulturnih promena i procesa jeste promena kvaliteta i obeležja *hip* statusa u potkulturi, koji počinje da uključuje i znanje/upućenost o procesima koji se dešavaju u muzičkoj industriji (koji je DJ ili grupa potpisala za muzičku korporaciju i „prodala se“, koje su muzičke etikete nezavisne, koje su i u kakvim partnerskim ugovorima sa korporacijama, koliko sve to na kraju utiče na njihovu autonomiju ili popularnost, itd).

Rezultat svih ovih procesa su izuzetno složene distinkcije s obzirom na koje pripadnici potkultura, muzički žanrovi ili autori/izvođači mere svoju potkulturnu vrednost, kapital ili identitet. Posledica svega toga su, takođe, još složenije hijerarhije koje presecaju svaku, pa tako i klupsku (pot)kulturu. Klaberu je 1993. godine, na primer, *hip* status obezbeđivalo mnogo manje znanje ili upućenost od onog koje je potrebno današnjim klaberima da bi bili *hip* ili *cool*. Fragmentacija žanrova kao posledica promena i u kreativnom i proizvodnom procesu, na primer, proizvodi fragmentaciju distinkcija, a sve to vodi potrebi za stalnim redefinisanjem osnovnih pojmova i fenomena na kojima je utemeljen potkulturni kapital. Ono što je u jednom trenutku *underground*, vrlo brzo može postati (i postaje) *mainstream*. Rok-kultura, a pogotovo pank i post-pank nisu bili u tolikoj meri opterećeni ovim turbulencijama. Za dens-kulturu ovo je zastrašujuća realnost i svakodnevnica.

Burdijeova teorija kulturnog stvaralaštva je ipak samo u ograničenom vidu primenljiva u bavljenju popularnom kulturom i potkulturama uopšte. Navedena ograničenja i kritike tiču se kulturnog i društvenog konteksta potkultura, te nemaju nameru da kritikuju čitav domen njegove teorije kulturnog stvaralaštva. Međutim, uprkos ograničenjima, Burdijeove teorije imaju daleko više potencijala za primenu u proučavanju mnogih kulturnih fenomena i kultura mladih od teorija koje su se njima bavile. Najznačajniji doprinos Burdijeove teorije kulturnog stvaralaštva je analiza autonomije i uočavanje veza među poljima, a najveće

ograničenje – zanemarivanje podpodela i dinamike unutar podpolja kulturnog stvaralaštva za široku publiku.

Zbog toga, kao i usled ostalih navedenih ograničenja, Burdijeova teorija je samo jedno od polazišta koje bi buduće teorije popularne kulture morale primenjivati u svom pokušaju da teorijski analiziraju taj složen i ključan segment savremenog društva. Nedostaci Burdijeove teorije jasno pokazuju koliko je neophodno u obzir uzimati različite teorije, ne samo iz domena sociologije, već svih relevantnih izvora različitih naučnih disciplina. Poslednjih godina su primetni pokušaji autora iz različitih oblasti (nauke, umetnosti i novinarstva) da sa svojih pozicija tretiraju ove promenljive i specifične dinamike unutar kultura mladih i potkultura. Međutim, svi ovi napori posmatrani zajedno su neznatni, uzimajući u obzir uolikoj su meri kulture mladih i posleratne potkulture danas postale sastavni deo globalne kulture i svakodnevnog života zapadnih društava, kao i svih društava koje svoju kulturu obrazuju po zapadnim uzorima.

U našem *večno tranzicijskom* društvu na univerzitetima nema katedri ili barem izbornih programa koji bi se bavili popularnom kulturom. Takođe ne postoji nijedan domaći muzički časopis,¹⁶ nijedna ozbiljnija prodavnica ploča (i sve to u skladu sa borbom protiv piraterije).¹⁷ U društvu u kome se mladi pominju samo u domenu licitiranja hiljadama pametnih koji su otišli, ostatak mladih – ne toliko pametnih i, reklo bi se, uopšte ne naročito važnih – potpuno je zaboravljen. Njihove kulture i potkulture nisu samo na evropskoj i svetskoj margini, nego su osuđene na hermetičnost i plagijate. Domaće društvo ne samo što ne obezbeđuje nužnu spoljnu dinamiku (uticaj izdavačkih kuća koje su potpuno marginalizovane, niša- i mikro-medija, kulturnih prostora) bez kojih kultura ne može da se razvija, nego su posledice još dalekosežnije. Čitavim je generacijama onemogućeno da se kreativno razvijaju, te postaju ili pasivni slušači i pobornici stranih trendova ili im se nudi ružičasta kultura. Ili, na kraju krajeva, mogu da odu.

Literatura

Benson, Rodney (1999): „Field Theory in Comparative Context: A New Paradigm for Media Studies“, *Theory and Society*, 28: 463-498.

Bogunović, Mirjana (2005): „Techno potkultura: Underground identitet, mediji i ideologija u potkulturama“, Diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za sociologiju.

Burdije, Pjer (2003): *Pravila umetnosti, geneza i struktura polja književnosti*, Novi Sad: Svetovi.

¹⁶ U poslednjih par meseci je pokrenut jedan časopis, postoji i internet časopis „Popboks“, ali sve se to ne može porediti sa značajem, uticajem i vrednošću nekadašnjeg „Džuboksa“, a naročito časopisa „Ritam“ ili hrvatske „Heroine Nove“, kasnije samo „Heroine“.

¹⁷ Više o domaćim potkulturama, a naročito interesantnoj i raširenoj domaćoj dens-potkulturi, distinkcijama, dinamicima i domaćim specifičnostima, takođe v. u: Bogunović (2005), „Techno potkultura: Underground identitet, mediji i ideologija u potkulturama“.

- Couldry, Nick (2003): „Media Meta-Capital: Extending the Range of Bourdieu's Field Theory“, *Theory and Society*, 32: 653-677.
- DJ Surgeon, www.chillout.co.yu
- Fowler, Bridget (2001): „Pierre Bourdieu“, u: A. Elliott and B. S. Turner (eds.), *Profiles in Contemporary Social Theory*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Hall, Stuart and Jefferson, Tony (eds.) (1976): *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*, London: Unwin Hyman.
- Hall, Stuart (1992) „The Question of Cultural Identity“, in: S. Hall, D. Held and T. McGrew (eds.), *Modernity and Its Futures*, Cambridge: Polity Press.
- Hebdiđ, Dik (1980): *Potkultura: značenje stila*, Beograd: Rad.
- Hesmondhalgh, David (1998): „The British dance music industry: a case study of independent cultural production“, *British Journal of Sociology*, 49(2): 234-251.
- Hesmondhalgh, David (1999): „Indie: The institutional politics and aesthetics of a popular music genre“, *Cultural Studies* 13(1): 34-61.
- Hesmondhalgh, David (2006): „Bourdieu, the Media and Cultural Production“, *Media, Culture and Society*, Vol. 28(2): 211-231.
- Morley, David and Robins, Kevin (1995): *Spaces of Identity, Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*, London and New York: Routledge.
- Negus, Keith (1999): „The Music Business and rap: between the street and the executive suite“, *Cultural Studies* 13(3): 488-508.
- Perasović, Benjamin (2001): *Urbana plemena*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Straw, Will (1991): „Systems of articulation, logics of change: Communities and scenes in popular music“, *Cultural Studies* 5(3): 368-388.
- Thompson, John B (1991): „Editor's Introduction“, in: Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press.
- Thornton, Sarah (1996): *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*, Middletown: Wesleyan University Press.

BEYOND BOURDIEU: THE CONCEPT OF SUBCULTURAL CAPITAL AND THE STUDY OF SUBCULTURES

Summary: Two basic theses are set forth in this paper: first, that the adoption of the concept of subcultural capital (as a form of cultural capital) results in an understanding of youth subcultures as hierarchized, stratified and fragmented cultural phenomena. Second, that the study of such hierarchized subcultural phenomena, and subcultural capital, is possible only if an analysis of the dynamic relation between subcultural and economic capital, most prominent in the field of cultural production, is included. Through examining

distinctions and subcultural capital the foundations of subcultural ideology are defined, whereby the entire subculture is seen as a comprehensive, distinctive and peculiar cultural phenomenon. By the same token, we obtain a basis for studying cultural change, i.e. the dynamic of the (sub)cultural phenomenon. In the first part of the paper the applicability of the concept of cultural capital is explored, as well as the theoretical and operational usability of the concept of subcultural capital in studying subcultural phenomena. In the second part the importance of studying the sphere of cultural production (music industry) is emphasized, leading in the third part to a discussion of the applicability of Bourdieu's theory of cultural creativity on studying youth subcultures.

Key words: subcultural capital, distinctions, subculture, cultural production, dance culture.

Ana Birešev

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Burdijeova teorija muške dominacije*

Sažetak: Pitanje odnosa između rodova kod Burdijea najčešće se vezuje za njegovu knjigu *Vladavina muškaraca*. U pomenutoj knjizi, analiza objektivnih struktura koje doprinose reprodukciji odnosa između rodova zaista je skromna. Međutim, u delima koja su objavljena pre *Vladavine muškaraca* detaljna analiza objektivnih struktura, odnosno mehanizama poput porodice, škole, crkve i države koji posreduju odnose dominacije, gotovo uvek je prisutna. Upravo je ovaj aspekt Burdijeovog istraživanja muške dominacije osvetljen u ovom radu. Posebna pažnja je posvećena vezi klasnih i rodnih odnosa, kao i proučavanju ovih odnosa u porodici, školi, na tržištu rada, na tržištu lingvističkih razmena, kroz studije ukusa i stilova života. Na kraju je data kratka analiza doprinosa i nedostataka Burdijeove teorije roda.

Cljučne reči: muška dominacija, rod, klasa.

Uvod

U savremenim sociološkim teorijama Burdijeov konceptualni sistem je često i široko rabljen, u sociološkim školama najrazličitije provenijencije. To ne treba da čudi, budući da Burdije svoje polazište gradi oslanjajući se na klasike sociološke misli (Veber, Marks, Dirkem) i razvija ga osvrćući se na sociološke, filozofske i antropološke pravce uz koje stasava (egzistencijalizam, strukturalizam, fenomenološke orijentacije, etnometodologija, simbolički interakcionizam, postmodernizam i u okviru njega poststrukturalizam). Neki od pojmova poput habitusa, polja, prakse, tipova kapitala, muške dominacije takođe, obeležili su teorijski opus ovog autora, ali i radove mnogih savremenih sociologa koji često prihvataju pomenute pojmove kao polazište vlastitih saznanjnih pregnuća. Sam Burdije je svoj kategorijalni aparat, uz naknadna preispitivanja, ali gotovo uvek bez značajnih izmena početnih postavki, prenosio i primenjivao u empirijskim istraživanjima kojima je rukovodio, što je moglo samo potvrditi i ojačati njegova osnovna polazišta. Zato slobodno možemo govoriti o burdijeovskoj paradigmi, kao celini ontološko-epi-

* Članak je rađen u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnosti i izgledi za budućnost, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149031).

stemoloških i teorijsko-metodoloških shvatanja (T. Kun), koja danas svoju promociju doživljava kroz radove direktnih nastavljača Burdijeove škole, ali i kroz radove šireg kruga poklonika, isto koliko i kroz radove njegovih kritičara, koji, nažalost, više ne mogu da polemišu sa Burdijeom, ali im zato njegova zaostavština pruža dovoljno povoda za žustre rasprave i nikad razrešene dileme. Mnogi pojmovi ovog autora izloženi su različitim, nekad oprečnim interpretacijama, a sam autor ih je, uglavnom ponukan potrebom da se brani od optužbi za strukturalizam, nanovo promišljao, i veoma retko korenito menjao. Izlaganje koje sledi nema ambiciju da Burdijeov pristup oslobodi dvosmislenosti i nedoumica koje su mu inherentne. Bez njih bi burdijeovska paradigma bila hermetična i osuđena na zaborav. Ne samo da osnovni pojmovi ovom prilikom neće biti objašnjeni (poći ćemo od toga da su manje-više poznati), već će Burdijeova teorija muške dominacije biti predstavljena temom koja je zapostavljena u teorijskim osvrtima koji se bave Burdijeovim promišljanjem rodnih odnosa. O čemu je, zapravo, reč?

Jedino delo koje je Burdije u celosti posvetio muškoj dominaciji jeste delo kod nas prevedeno kao *Vladavina muškaraca* (Burdje, 2001). Osvrti na Burdijeov rad kao teoretičara roda uglavnom se odnose upravo na pomenutu knjigu, pri čemu se zanemaruju njegova dela koja su prethodila objavljivanju ove knjige, a koja se *uvek*, u manjoj ili većoj meri, dotiču problematike rodnih odnosa. U *Vladavini muškaraca* Burdije je, premda je nastojao da dà sveobuhvatno objašnjenje rodnog poretka, dakle, da demistifikuje principe društvenog konstruisanja i ovekovečavanja rodova i rodnih podela kao „prirodnih“, te da razotkrije strategije kojima se ova proizvoljna podela posredstvom brojnih mehanizama postvaruje, ipak veću pažnju posvetio subjektivnoj dimenziji rodnih odnosa, odnosno „mentalnim strukturama“ koje, treba napomenuti, nastaju interiorizacijom i inkorporiranjem „društvenih struktura“, dok je analiza objektivnih struktura prilično skromna. U radovima koji su prethodili ovom delu, analiza rodnih odnosa bila je integralni deo analize klasnih odnosa, odnosno proučavanja pojedinih polja društvenog prostora koja, u skladu sa svojom specifičnom konfiguracijom, na različite načine prelamaju društvene nejednakosti, kako klasne, tako i rodne, te Burdije detaljno analizira objektivne strukture i mehanizme koji *doprinos*e reprodukciji muške dominacije. Moj cilj je da pokažem da Burdijeova teorija roda samo sagledana u celini, kroz njegov celokupan teorijski i istraživački rad, može da pretenduje na potpunost.

Sintetički pristup i teorija roda

Sintetički pristup Burdije primenjuje u promišljanju i proučavanju muške dominacije, istovremeno ga razvijajući i produbljujući. Vlastiti pristup kvalifikuje kao „konstruktivistički strukturalizam“ ili „strukturalistički konstruktivizam“ i njime nastoji da prevaziđe redukcionizam prirođen i subjektivizmu i objektivizmu i „lažne antinomije“ koje dve oponentne vizije društva nameću (mehanički determinizam/subjektivni voluntarizam, struktura/akter, društvo/pojedinac, pasivno/aktivno, objekt/subjekt, materijalno/simboličko, realizam/nominalizam) i kojim isto

tako teži da ukine dualizme na metodološkom planu (holizam/individualizam, teorija/empirija, objašnjenje/razumevanje, makro/mikro analiza). Ovaj pristup primenjen u analizi muške dominacije omogućio je Burdijeju da podjednaku pažnju posveti, s jedne strane, proučavanju objektivnih struktura društva koje, nezavisno od svesti i volje društvenih agenata – bilo individualnih, bilo kolektivnih – orijentišu njihove prakse i predstave tako da doprinose reprodukciji rodne odnosa, a s druge strane proučavanju subjektivne dimenzije tih procesa, odnosno principa društvene geneze misaonih i objektivnih struktura. Budući da su strukturne konstante muške dominacije „produkt istorijskog rada na proizvodnji uvek istog“, Burdije smatra da „treba ponovo izgraditi *istoriju istorijskog rada dezistorizacije* ili, radije, istoriju neprekidnog (ponovnog) stvaranja objektivnih i subjektivnih struktura muške vladavine koja se stalno ostvarivala od kad postoje muškarci i žene i preko koje je muški poredak neprekidno bio u situaciji da se reprodukuje iz godine u godinu“ (Burdje, 2001: 115). Takav ambiciozan poduhvat bi trebalo da obuhvati:

1) istoriju objektivnih struktura koje doprinose reprodukciji muške dominacije, naročito institucija porodice, škole, crkve, države, istoriju njihovih međudnosa i istoriju njihovih uticaja na subjektivne strukture, odnosno istoriju strukturnih mehanizama i strategija kojima ove institucije značajno doprinose objektiviranju muške dominacije. Kada Burdije analizira objektivne strukture, tada se rodne podele sagledavaju u svetlu klasnih podela koje primarno oblikuju individualne putanje društvenih agenata, te su žene odeljene klasnim razlikama i posmatraju se kao *socijalno heterogena kategorija*;

2) istoriju društvenog konstruisanja razlika između muškaraca i žena kojima se uspostavljaju rodovi; Burdije polazi od toga da kolektivni rad simboličke konstrukcije vrši društveno definisanje telâ tako što veštački proizvodi podelu izdvajajući kao „bitne“ anatomske razlike između muškog i ženskog tela, a zatim proizvoljnu podelu upisuje u tela i naturalizuje konstrukciju („bitno“ biološko svojstvo koje žene razlikuje od muškaraca jeste da imaju takav reproduktivni sistem koji omogućuje prokreaciju, te su one predodređene i kvalifikovane da rađaju decu i brinu o njima, i one to rade zato što je to „prirodno“, zato što je to njihova „suština“). Iz proizvoljno konstruisane podele se dalje dedukuju sve društvene podele (na prvom mestu podela rada) i hijerarhijski poredak rodova se ugrađuje u osnove društva. Kada analizira subjektivne strukture, Burdije naglašava simbolički deficit žena u odnosu na muškarce kao njihov zajednički imenitelj, te žene posmatra kao *socijalno homogenu kategoriju* čiji „negativni simbolički koeficijent“ proizvodi realne društvene posledice.

U *Vladavina muškaraca* dato je razjašnjenje simboličkog nasilja koje je u osnovi pristajanja i žena i muškaraca na poredak rodne odnosa. Simboličko nasilje jeste cenzurisano i eufemizirano nasilje koje se ne može spoznati, ali koje je prepoznato. Ono prikrija proizvoljnost ustanovljenja postojećeg odnosa snaga i održava opštu veru u legitimnost jednog poretka. Poreklo pristajanja na

rodni poredak leži upravo u tome što su pretpostavke na kojima taj i takav poredak počiva udaljene od svake misli koja bi ih prokazala kao arbitrarne i osporila kao nužne i prirodne; one se uzimaju „zdravo za gotovo“ i ne dovode u pitanje. Po Burdijeu, postoji neuništivi uticaj objektivne, rodno hijerarhizovane društvene stvarnosti koja interiorizacijom i inkorporiranjem stvara rodno diferencirane habituse, odnosno matrice mišljenja, opažanja i vrednovanja koje su kroz polno diferencirajuće prakse uključene u tumačenje, organizovanje i kreiranje iste te stvarnosti koja ih proizvodi. Pristajanje na simboličko nasilje nastaje usled slaganja konstitutivnih struktura habitusa dominiranih i strukture odnosa dominacije na koju se oni primenjuju, te dominirani (u ovom slučaju žene) mogu sagledati karakter svog odnosa sa dominantnima (u ovom slučaju muškarcima) samo kroz konceptualne sheme i kategorije koje poretku muške dominacije idu u prilog, bez ikakve mogućnosti izbegavanja logike koja mu je imanentna. Inkorporiranjem objektivnih struktura nastaju i muški i ženski hexis, telesne dispozicije koje se ispoljavaju kroz određene načine držanja, govora, odevanja i ponašanja u svakodnevnim ophođenjima i aktivnostima. Ova disciplina uma i tela plod je nesvesnog legitimisanja muške dominacije koje se neguje poput najsvetije tradicije. Kontinuirani istorijski rad kolektivnog i individualnog nesvesnog obezbeđuje reprodukovanje rodni odnosa kroz vekove. Stoga Burdije poseže za primerom kabilskog društva kao pogodnim „instrumentom arheologije istorijskog nesvesnog“ i knjigom Virdžinije Vulf *Ka svetioniku*, kako bi potvrdio svoju tezu o muškoj dominaciji kao „transistorijskoj konstanti“.

Kao što vidimo, *Vladavina muškaraca* se mnogo više bavi društvom u nama no društvom van nas. U nastavku izlaganja biće predstavljena Burdijeova analiza objektivnih struktura koje doprinose održanju postojećeg rodno poretka, a koju srećemo u gotovo svim njegovim delima. Međutim, najpre mora biti predloženo Burdijeovo shvatanje odnosa klasnih i rodni podela, pri čemu ćemo se zadržati samo na mestima gde ih Burdije direktno dovodi u vezu.

Klasa i rod

Klasa je kod Burdijea određena „strukturom odnosa među svim relevantnim svojstvima kroz koju ta svojstva, kao i njihovi stvarni efekti na prakse, tek dobijaju značenje“ (Bourdieu, nav. prema: Spasić, 2004: 240). To znači da za njega „klasa ili jedna frakcija klase nije definisana samo položajem u odnosima proizvodnje tako da može biti prepoznata preko indikatora poput profesije, prihoda ili nivoa obrazovanja, već i preko izvesnog *sex-ratio*-a, preko utvrđene distribucije u geografskom prostoru (koja nikada nije društveno neutralna) i preko celog jednog skupa pomoćnih karakteristika koje, kao prećutni zahtevi, mogu funkcionisati kao stvarni principi selekcije ili isključenja, a da nikada ne budu formalno objavljeni (to je slučaj, na primer, kod etničke ili polne pripadnosti)“ (Bourdieu, 1979: 113). Zato se u određenju klasa Burdije oslanja na zvaničnu nomenklaturu socioprofesionalnih kategorija preuzetu od INSEE (francuski Institut za statističke i

ekonomske studije), ali i na istraživanja kojima je rukovodio. Na osnovu količine kapitala, kompozicije kapitala (relativna količina pojedinih tipova kapitala – ekonomskog, kulturnog, socijalnog, simboličkog – u ukupnom kapitalu) i načina na koji ove dve dimenzije evoluiraju u toku vremena, on prepoznaje tri klase: 1) dominantnu klasu (s dve frakcije – dominantnom i dominiranom), 2) sitnu buržoaziju (koja ima tri frakcije – sitnu buržoaziju u opadanju ili tradicionalnu sitnu buržoaziju, sitnu buržoaziju čiji su pripadnici angažovani na izvršilačkim poslovima i novu sitnu buržoaziju) i 3) dominiranu klasu. Dakle, da bi „konstruisao“ klase i frakcije klase kao jedinice analize, on ne uzima u obzir samo profesiju i/ili nivo obrazovanja pojedinih članova klase, nego i njihov pol, njihovu starost, mesto stanovanja i druge indikatore klasnog položaja. „Principi sekundarne podele (poput nacionalnosti ili pola) koji imaju sve šanse da budu ignorisani u uobičajenim analizama *isto tako dugo koliko nisu služili kao osnova za bilo kakav oblik mobilizacije*, označavaju potencijalne linije podele prema kojima jedna grupa društveno percipirana kao jedinstvena može da se raspadne, na način više ili manje dubok i trajan“ (ibid.: 118). Svi sekundarni faktori, između ostalih i pol, koji ulaze u „sistem konstitutivnih determinacija klasnog položaja“ međusobno su hijerarhizovani jer imaju „različitu funkcionalnu važnost“ i „vrlo nejednaku strukturalnu efikasnost“, a „grupe mobilisane na osnovu nekog sekundarnog kriterijuma (kao pol i starost) imaju sve šanse da budu ujedinjene manje trajnim i manje dubokim sličnostima i solidarnošću, nego grupe mobilisane na osnovu fundamentalnih determinanti položaja“ (ibid.: 118). Pol je, premda sekundarna, veoma važna dimenzija klase. Tako su „osobine pola neodvojive od osobina klase isto kao što je mlad limun neodvojiv od svoje kiseline“ (ibid.: 119).

Poznato je da kod Burdijea podešavanje dispozicija prema zahtevima koji su upisani u društveni položaj ima za posledicu „relativnu homogenizaciju“ dispozicija onih pojedinaca koji zauzimaju slične ili iste položaje u društvenom prostoru i spontano usklađivanje njihovih praksi. Ono što skupinu pojedinaca čini klasom, jesu upravo njihovi „orkestrirani habitusi“ koji u harmoničnom sadejstvu potvrđuju kolektivne strukture koje ih proizvode. Habitusi su primarno klasni habitusi, ali su oni isto tako „polno diferencirani i polno diferencirajući“. Istorijskim radom rodne socijalizacije društveni agenti bezuslovno stiču fundamentalne dispozicije koje podrazumevaju proizvoljno konstruisanu razliku između muškaraca i žena, koja prve stavlja u položaj nadređenosti, a drugima pripisuje položaj podređenih. Početna objektivacija ovih razlika se ostvaruje u parovima suprotnosti koji se izgrađuju na osnovu apostrofiranih razlika između polova, a koje služe kao konceptualizujuće i organizujuće načelo stvarnosti. Poput klasnih, rodni habitusi se stiču primarnom socijalizacijom u porodici, tokom vremena održavaju i obnavljaju intenzitet svog dejstva i oblikuju sva trenutna i buduća iskustva društvenih agenata, individualnih i kolektivnih. Habitusi, kao klasni i rodni, formirani su tokom kolektivne istorije, stiču se tokom individualne istorije i „deluju kroz praksu i za praksu“ (Bourdieu, 1979: 545). Sadejstvo klasnih i rodni habitusa podrazumeva dvostruku orkestraciju habitusa koja proizvodi klase i njima inhe-

rentne rodne poretke kao realne socijalne kategorije. Odatle sledi da je položaj žena, zbog simboličkog preimućstva muškaraca u svakoj od postojećih klasa, unapred osuđen na dodatnu degradaciju u odnosu na položaj muškaraca iz njihove klase – kao što je položaj žena koje, na primer, pripadaju dominiranoj klasi gori u odnosu na položaj žena koje pripadaju dominantnoj klasi, jer se ove prve socijalizuju i deluju u skladu sa znatno ograničenijom strukturom mogućnosti i kobno su saživljene sa predstavama koje im nameće njihov društveni položaj. Klasno-rodnu koaliciju Burdije problematizuje kroz brojna istraživanja i teorijske radove koji su posvećeni analizi pojedinih polja: porodice, podele rada u kući i van nje, školskog sistema, naročito univerziteta, tržišta rada, zatim umetničkog i književnog polja i s njima povezanih klasno determinisanih ukusa, ekonomije lingvističkih razmena, birokratskog polja, političkog polja.

Žene, porodica, podela rada u domaćinstvu

Porodica je društvena fikcija, ona je proizvod društvene konstrukcije. Međutim, ona je realna, kaže Burdije, u tom smislu što je kolektivno prepoznata. Princip njene konstrukcije je sam društveno konstruisan, a dele ga i usvajaju svi društveni agenti, individualni i kolektivni. Kada se u istraživanjima ili statističkim izveštajima porodica tretira kao osnovna ćelija društva ili, pak, kada se većini članova društva ona nameće kao neizostavan životni cilj koji usmerava njihove prakse, vrši se objektivizacija rada konstrukcije društvene stvarnosti i porodica nanovo zadobija svoju realnu dimenziju. Korespondencija objektivnih i mentalnih struktura uspostavlja doksično iskustvo sveta, a porodica je u srcu te očiglednosti jer se predstavlja kao najbliža prirodnom stanju stvari. Neupitno pristajanje na određene oblike mišljenja i sisteme klasifikacija ili, kako to Burdije ponekad naziva, povodeći se za Dirkemom, „logički“ ili „moralni konformizam“, rađa realne društvene posledice kroz društvenu kodifikaciju konstrukcija i organizovanje svih praksi spram tih konstrukcija kao najtrajnijih, najstabilnijih, najstvarnijih društvenih tvorevina. Postvarenju fikcije doprinosi u najvećoj meri država kroz zvanično proklamovana imenovanja koja su društveno poznata i prepoznata, zvanične kategorizacije stanovništva koje podrazumevaju porodicu kao primarnu organizacionu jedinicu i kroz političke i socijalne aranžmane koji se odnose na porodicu i favorizuju je kao najispravniji, najmoralniji, najfunkcionalniji i najhumaniji oblik suživota; „porodica je zaista jedna fikcija, jedan društveni artefakt, jedna iluzija u najprostijem smislu te reči, ali jedna ‘dobro utemeljena iluzija’, zato što, budući da je proizvedena i reprodukovana uz garanciju države, ona u svakom trenutku dobija od države sredstva da postoji i da se izdržava“ (Bourdieu, 1994: 145).

Rad institucionalizacije porodice nastoji da je izgradi kao „*te/o*“ – trajno utemeljenu grupu koja se, zvaničnim činom imenovanja i kodifikacijom tog imenovanja na osnovu društveno poznatih i prepoznatih kriterijuma, integriše unutar sebe i distingvira od grupa koje su drugačije označene i imenovane, a koja

uspostavlja istinsku solidarnost simboličkih interesa svih članova grupe, vrši poistovećivanje individualnih identiteta sa kolektivnim identitetom i nalaže potčinjavanje zahtevima reprodukcije „*tela*“, odnosno njegovog identiteta koji počiva na solidarnosti (Bourdieu, 1985: 72-73). Porodica zato ima društvenu potvrdu da je jedinstven i harmoničan entitet koji je zasnovan na neuslovljenoj ljubavi, privrženosti, brizi, pažnji, solidarnosti, bezinteresnom pomaganju. Svakodnevni praktični rituali treba da demonstriraju uzajamnu naklonost i ljubav članova porodice, postaju obaveza koja se ne vidi kao takva jer je diktirana stečenim „ljubavnim dispozicijama“, a svaki član se saživljava sa „‘duhom porodice’ – generatorom privrženosti, velikodušnosti, pažnje“ (Bourdieu, 1994: 140). Na taj način, porodica se svim društvenim agentima nameće kao element konceptualnih shema i podela u društvu koje se oslanjaju na te iste sheme, tj. ona je sastavni deo kognitivnih struktura, ali se nameće i kao generator osećajnog kompleksa koji obezbeđuje koheziju i opstanak porodične grupe, tj. ona je produkt osećajnih dispozicija. Ova težnja da se integrisanost porodične jedinice totalno ostvari i da se stalno održava kao takva, konstituiše je kao „*telo*“; podrazumeva se da se u skladnoj porodici individualni interesi članova poklapaju sa kolektivnim interesima porodične grupe. Međutim, kada deluju neki dezintegrativni faktori, bilo spoljni, bilo unutrašnji, porodica postaje „*polje*“ u kome se odvija borba među njenim članovima za očuvanje ili promenu odnosa sile, fizičke, ekonomske i simboličke; u slučaju porodičnog nesklada individualni interesi dobijaju primat u odnosu na kolektivne. Ovaj potencijal porodice da bude prestrukturirana u skladu sa individualnim, ponekad konfliktnim interesima članova najčešće ne može da se razvije. Burdije smatra da bi jedan od razloga mogao biti taj što muška dominacija nalaže integraciju porodične grupe i ne dozvoljava da se porodica od „*tela*“ pretvori u „*polje*“ (ibid.: 141).

Upravo su za održanje kohezije uže i šire porodice zadužene žene kao supruge, koje kroz redovne kontakte i posete ili izuzetna okupljanja povodom raznih proslava nastoje da porodicu „drže na okupu“, pa čak i da prošire rodbinsku mrežu, da time održe i povećaju socijalni kapital porodične grupe i da obezbede što širi sistem podrške, materijalne i emocionalne, ako se za njom ukaže potreba. Međutim, najčešće se ovo zalaganje žena vidi kao akt njihove dobre volje ili odraz njihove plemenite ženske „prirode“, a ne kao rad koji je veoma naporan, odgovoran i koji treba ceniti i nagraditi. Isto tako se ne vidi korist koja proizlazi iz njihovog estetskog rada na održavanju i ulepšavanju sebe, ali i svih članova porodice koje one neguju i oblače, rada na uređenju kuće, dekorisanju, kupovini nameštaja, održavanju bašte, gajenju cveća... (Burdje, 2001: 135). Ove strategije predstavljanja sebe i čitave porodične grupe, koje su isključivo njihova briga, imaju za cilj pretvaranje ekonomskog u simbolički kapital, te je na ženama odgovornost da stalno odgovaraju na nove i nove zahteve tržišta simboličkih dobara koji su emanacija muške volje i želje. Žene su estetski objekti oblikovani prema muškoj viziji lepog i privlačnog kojoj teže da se približe, i dalje su samo predmeti razmene na tržištu simboličkih dobara kojim vladaju

muški zakoni. I sav njihov rad u domaćinstvu, koji opstaje čak i uz sve češće zapošljavanje žena, ima funkciju da doprinese simboličkoj nadgradnji proizvodne uloge njihovih muškaraca, te je kao takav uvek drugorazredan, potcenjen, nevidljiv, bezvredan i neplaćen. Burdije primećuje da dolazi do nekih pomaka, naročito u najfavorizovanim društvenim kategorijama, u pravcu sve većeg zapošljavanja žena i njihove sve vidljivije prisutnosti u javnoj sferi, što neminovno vodi njihovom udaljavanju od poslova u domaćinstvu i raskidu s tradicionalnom podelom rada između polova u kući; to, naravno, može imati dalekosežne posledice, jer mlađe generacije žive i edukuju se uz izmenjeni model muško-ženskih uloga (ibid.: 122-124). Veliki doprinos rasterećenju žena u domaćinstvu dala je industrija potrošačkih dobara sa proizvodima koji olakšavaju kuvanje (gotovi i polugotovi proizvodi, mikrotalasne pećnice...), čišćenje i pranje (počev od hemijskih sredstava do mašina za pranje, usisivača...) i slično. Uprkos rasprostranjenom korišćenju jaslica i obdaništa, uprkos boravku dece u školama koje delom preuzimaju odgovornost za njih dok pohađaju nastavu ili druge školske aktivnosti, staranje o deci i dalje iziskuje dosta vremena oba roditelja (ukoliko nije reč o jednoroditeljskoj porodici), ali veći deo tereta pada na žene. Burdije zapaža da je, i pored uočljivih promena u odnosima među životnim partnerima u privatnoj sferi, tradicionalni obrazac podele rada među polovima iz domaćinstva prenet u javnu sferu i da su žene i dalje estetski objekti koji odgovarajućim izgledom i držanjem treba da doprinesu uvećanju simboličkog kapitala organizacija, ustanova, preduzeća za koje rade.

Žene i školski sistem

Poznato je Burdijeovo stanovište, podržano rezultatima empirijskih istraživanja, da školski sistem nije neutralna instanca, već mehanizam dominacije, klase i rodne, koji obezbeđuje konzerviranje odnosa dominacije i konstantan ideološki rad na njihovoj legitimaciji. U svojim empirijskim istraživanjima posvećenim obrazovnom sistemu, Burdije se prvenstveno bavio obrazovnom strukturom i odnosom koji ona uspostavlja sa studentima s obzirom na njihovo socijalno poreklo, ali nije zanemario ni podelu studenata prema polu koja takođe određuje ovaj odnos. Upravo u ovim istraživanjima pokazano je kako je transformacija obrazovnih struktura u pravcu otvaranja prema većem broju učenika bila proračunata „neutralizacijom“ njenih efekata, odnosno, onim što Burdije naziva „translacija strukture šansi za pristupanje školi“. Burdijeovi nalazi potvrđuju značajan porast šansi za studente koji imaju niže socijalno poreklo i za studentkinje da se upišu na Univerzitet, ali isto tako pokazuju da se oni opredeljuju za određene fakultete koji su manje vrednovani i, shodno tome, zauzimaju nižu poziciju u hijerarhiji fakulteta. Tako na primer, studenti i studentkinje istog socijalnog porekla imaju jednake šanse da steknu visoko obrazovanje i na osnovu toga bi se mogao izvesti zaključak da model tradicionalne podele rada među polovima i dominantna predstava o prirodnoj intelektualnoj inferiornosti devojaka, o njihovim

skromnim sposobnostima i talentima iščezavaju. Međutim, devojke u mnogo većoj meri u odnosu na studente koji pripadaju istoj klasi prave očekivane izbore, te je indikativno njihovo većinsko prisustvo na filozofskom i filološkom fakultetu, kojima pripada niže mesto u hijerarhiji fakulteta. Izbor devojaka je iznuđen u meri u kojoj je i samoizbor: „Ako se momci i devojke jedne iste socijalne kategorije razlikuju manje prema njihovim objektivnim šansama da pristupe visokom obrazovanju nego prema njihovim šansama da studiraju takav ili takav tip studija, to je velikim delom zato što roditelji i same mlade devojke nastavljaju da pristaju na jednu sliku specifično ženskih 'kvaliteta' i 'talenata' koja ostaje podređena tradicionalnom modelu podele rada između polova“ (Bourdieu et Passeron, 1985: 91). Odgovori na neka pitanja postavljena u istraživanju idu u prilog ovakvoj tvrdnji, pa tako, iako studentkinje mnogo više nego druge kategorije žena odbacuju tradicionalno definisan položaj koji im društvo namenjuje, u odgovorima na pitanja koja se odnose na viđenje svog položaja, vrednovanje sebe i anticipaciju vlastite budućnosti potvrđuju tradicionalne predstave koje oblikuju kolektivnu budućnost ovih devojaka, a Burdije ovo ilustruje odgovorima devojaka čiji roditelji pripadaju buržoaziji i koje uglavnom žele da se po završetku studija bave „ženskim zanimanjima“ (profesorke, školski psiholozi, dekoraterke...). Uz to, izražena je i često eksplicitno napomenuta želja da se posvete porodici i podizanju dece, a u skladu sa tim i želja da budu zaposlene sa pola radnog vremena kako porodica ne bi trpela zbog posla. Studentkinje ne osećaju posebnu bliskost sa svojim studijama kako ne bi umanjile ili čak porekle deo svog identiteta koji ih vezuje za tradicionalno ženske zadatke majke i supruge. U poređenju sa studentima istog pokreta, one imaju skromniju predstavu svojih obrazovnih kapaciteta, izražavaju osećaj poniženosti pred tehnikama intelektualnog rada, i premda skoro isto vremena koliko i studenti posvećuju nastavnim aktivnostima i čitanju obavezne literature, one mnogo ređe posežu za literaturom koja nije obavezna, poput savremenih filozofskih i socioloških dela koja bi mogla da ih se tiču i prošire im vidike. Razlika je uočena i u stepenu zainteresovanosti za politička i sindikalna pitanja, te se manja zainteresovanost studentkinja za ovu problematiku odražava i na njihovu slabu zastupljenost u političkim i sindikalnim organizacijama (ovo drugo Burdije povezuje sa njihovom slabom sklonošću ka levim orijentacijama); one manje čitaju novine, naročito one s političkom tematikom (ibid.: 90-94). Predočeni rezultati istraživanja nam odaju sliku studentkinja kao jedne neekspozicirane i neambiciozne kategorije koja revnosno odgovara na zadatke što ih propisuje kruti program njihovih fakulteta, izbegava sve intelektualne igrarije, avanture i iskorake kako ne bi ugrozila „garantovanu budućnost“ i koja, demonstrirajući poslušnost i servilnost, doprinosi društvenoj konstrukciji predstave o ženama uopšte, tako da savršeno opravdava tradicionalnu (muškocentričnu) konstituciju visokog obrazovanja, odnosno čitavog društva.

Otvaranje obrazovnog sistema prema defavorizovanim kategorijama proizvelo je na nivou visokog obrazovanja posledice koje donekle poništavaju pozitivne učinke ove „demokratizacije“. Reč je o tome da je povećanje broja onih koji

diplomiraju dovelo do obezvređivanja diplome, mada ne svih diploma u istoj meri. Naime, vrednost diplome određuje se na ekonomskom i simboličkom tržištu i zavisi od vrste diplome, odnosno vrste fakulteta koji je izdaje i odnosa ponude i potražnje za tom vrstom diplome. Masovan ulazak žena u visoko obrazovanje, naročito primetan po završetku Drugog svetskog rata, ne samo da je presudno doprineo devalvaciji diplome uopšte, nego je, budući da je taj ulazak bio obeležen izrazitom koncentracijom žena na pojedinim fakultetima koja se održava do današnjih dana (ekstremni su primeri filološkog fakulteta i farmacije), doveo do pada vrednosti upravo diploma tih fakulteta. Tako, na neki način, stepen feminizacije nekog fakulteta određuje položaj datog fakulteta u hijerarhiji fakulteta, a time i vrednost diploma koje dodeljuje – viši stepen feminizacije povlači manju vrednost na tržištu. Manje cenjeni fakulteti (poput filozofskog) i discipline u okviru njih (psihologija, istorija umetnosti, na primer) utočišta su pripadnika dominiranih klasa i devojaka različitog socijalnog profila koji su „preživeli“ selekciju srednjeg obrazovanja, a sada prave izbore u skladu sa svojim „suicidalnim“ potencijalom (u smislu „školskog mortaliteta“). „Devojke su spram dečaka kao što su studenti donjih klasa spram studenata iz privilegovanih sredina“ (ibid.: 94), što znači da je kategorija devojaka koje pripadaju dominiranoj klasi dvostruko ugrožena jer su one, ukoliko izbegnu eliminaciju, osuđene da prave najnužnije izbore. U njihovom slučaju, socijalna pripadnost, koja je za Burdijea najizraženiji faktor diferencijacije u studentskoj sredini, udružena sa polnom pripadnošću rezultira iznuđenim izborima koji su za njih uspeh kakvi god da su, jer je uspon ovih devojaka do visokog obrazovanja svojevrstni socijalni presedan i uspeh sam po sebi, ali su zapravo ti izbori većito podešavanje prema kolektivnim očekivanjima da će one doživeti neuspeh. Burdijea vidi ovaj hijerarhijski sistem disciplina i fakulteta, odnosno obrazovni sistem u celini, kao „polje u kome deluje jedna centrifugalna sila, obrnuto proporcionalna stepenu školskog uspeha, i jedna centripetalna sila, proporcionalna inerciji koju je jedna individua (ili tačnije, jedna kategorija individua) sposobna da suprotstavi neuspehu i eliminaciji s obzirom na ambicije društveno definisane kao saglasne sa njenim polom i sa njenom klasom, tj. s obzirom na modalitet svojstven njenom polu njenog klasnog etosa“ (Bourdieu et Passeron, 1970: 118). Dalje, povećanje broja diplomiranih rezultira njihovim povećanim prisustvom na tržištu radne snage, te su ljudi prinuđeni da se zbog velike konkurencije bave zanimanjima koja zahtevaju niže kvalifikacije no što im ih potvrđuje njihova diploma, ili se opredeljuju za nastavak školovanja kako bi uvećali dotad kumulirani kulturni kapital, i s njime povezan simbolički kapital, i tako bili konkurentniji na tržištu rada, što, naravno, iziskuje nova ulaganja novčanih sredstva i intelektualnog napora. Dodatno obrazovanje je mnogo češće izbor studenata koji pripadaju dominantnoj klasi, najpre zato što su oni najviše zastupljeni među uspešnim studentima, a zatim zato što sami sebe smatraju predisponiranima za tako nešto, te im takav izbor izgleda kao prirodan nastavak njihove obrazovne karijere. Uz to, obrazovni mehanizmi pružaju mogućnost naslednicima iz dominantne klase da, pribegavajući rekonverziji

ekonomskog u kulturni kapital, izbegnu deklasiranje. Studenti skromnog porekla i naročito žene iz ove kategorije, u nedostatku bilo kakvih podsticaja da postupaju drugačije, osuđuju se (be) na samo-eliminaciju, uključuju se na tržište rada i prihvataju poslove za koje su često prekvalifikovani. Na taj način, strukture dominacije, klasne i rodne, nastavljaju da se reprodukuju, generišući nove strategije adaptirane izmenjenim uslovima objektivne stvarnosti. Obrazovne strukture su potporni mehanizmi ovih prilagođavanja koji, menjajući se, *doprinosu* konzerviranju poretka dominacije.

Žene i tržište rada

Burdije, kao i feminističke autorke Ebot i Volas (Abbott and Wallace, 1997), uočava tri paralelna procesa na tržištu rada: *esencijalizaciju* ženskog rada (žene su na osnovu društveno pripisanih osobina predodređene da obavljaju poslove u javnoj sferi koji su srodni onim poslovima koje obavljaju u domaćinstvu; njihova „prirodna“ humanost i brižnost ih kvalifikuje za poslove bolničarki, socijalnih radnica...), zatim *feminizaciju* (na primer, službenički posao je usled velike zastupljenosti žena postao ženski posao) i *seksualizaciju* ženskog rada (telesni hexis, saobražen muškoj predstavi poželjnog i privlačnog, postao je gotovo imperativ za zaposlenu ženu i često je stavljen u službu prodaje nekog proizvoda, uvećanja simboličkog kapitala organizacije u kojoj rade...). Burdije, slično autorima koji se bave ženama na tržištu rada, konstatuje da postoji horizontalna i vertikalna segmentacija tržišta rada. Ova prva znači da su žene koncentrisane u manje plaćenim i manje cenjenim zanimanjima; naime, ima veoma malo žena u onim zanimanjima koja se smatraju muškima i koja su istorijski potvrđena kao takva, bilo da je njihov ulazak na tržište rada posredovan obrazovanjem ili ne. Vertikalna segmentacija znači da se žene zadržavaju na nižim nivoima u hijerarhiji određenog zanimanja ili da im je profesionalna mobilnost ka višim i bolje plaćenim poslovima postupna i teža no muškarcima. „Najbolja potvrda nesigurnosti položaja koji je dat ženama na tržištu rada je, bez sumnje, činjenica da su one uvek manje plaćene od muškaraca, i kada je sve ostalo isto, da one dobijaju manje značajna mjesta sa istim diplomama i, naročito, da su proporcionalno više pogođene nezapošljenošću i privremenim zapošljenjem i radije sklonjene na mjestima na određeno vrijeme – što, pored ostalog, ima kao posledicu njihovo skoro sigurno isključenje iz igara moći i perspektiva za karijeru“ (Burdije, 2001: 127). Jednim delom, zato što je dosta žena zaposleno u socijalnim službama koje su vezane za birokratsko polje, a drugim delom, zbog lošeg položaja na tržištu rada, zbog otpuštanja kojima su najviše pogođene, zbog nemogućnosti da se preko celog dana staraju o deci i da ih izdržavaju u periodu kada ne rade što zbog porodijskog odsustva, što zbog nezaposlenosti, žene veoma zavise od države, odnosno od, kako to Burdije kaže, njene „leve ruke“ i njene socijalne politike. Stoga su one i prve žrtve ograničavanja te iste (Bourdieu, 2001: 71).

Žene, ukusi, stil života

Klasni habitusi na osnovu inkorporiranih sistema klasifikacija proizvode klasifikovane prakse podešene prema regularnostima koje su inherentne položaju u društvenom prostoru, a koje su sâme klasifikujuće budući da se izgrađuju kroz diferenciranja i vrednovanja tih praksi. U osnovi ovih praksi je logika distinkcije kojom se služe svi društveni agenti da se klasiraju i da klasiraju druge. Tako kulturno polje postaje poprište borbi klasa, koje različitim kulturnim praksama nastoje da održe razlike među njima koje ih konstituišu i potvrđuju kao klase. „Borba klasa se najčešće predstavlja u neprepoznatljivom i eufemiziranom obliku borbe za legitimnu hijerarhizaciju različitih praksi, tj. borbe za društveno klasiranje“ (Bonnewitz, 2002: 85). Društveni agenti se konzumacijom i prisvajanjem kulturnih dobara, koja su i sâma klasirana, klasiraju i distingviraju međusobno u trenutku kada pribegavaju određenoj kulturnoj praksi i manifestuju svoj *ukus*. *Goût* (ukus) je ujedno i *dégoût* (gađenje, odbojnost), „ukusi funkcionišu istovremeno kao faktori integracije, potvrđujući pripadnost jednoj klasi, ali i kao faktori isključenja“ (ibid.: 85). Svi izbori, voljni i iznuđeni, sve preferencije (u apercipiranim granicama objektivnih mogućnosti za njihovu realizaciju) u pogledu ishrane (vrste hrane, način pripreme, vrste i količine pića, način konzumiranja i serviranja hrane, propratni rituali), u pogledu telesnog *hexis*-a (nega, zdravlje, odeća, držanje, ponašanje, sport), u pogledu kulture (poznavanje, praćenje i bavljenje filmom, muzikom, literarnim stvaralaštvom, pozorištem, fotografijom, slikarstvom), u pogledu jezika, organizovanja slobodnog vremena, putovanja i zabave itd., konstituišu *stil života* po zahtevima upisanim u položaj; ova ospoljavanja klasnog habitusa su sastavni deo strategija distingviranja i predstavljaju „istu ekspresivnu intencionalnost“. Burdije razlikuje tri tipa stila života: 1) buržoaski – izdvaja se „dobrim ukusom“ koji buržoazija definiše i nameće kao merilo ukusa za sve klase; 2) sitno-buržoaski – „kulturna dobra volja“ u čijoj je osnovi prepoznavanje (ne i znanje) legitimne kulture i težnja za prisvajanjem dominantne kulture uprkos nedovoljnim „kapacitetima“ za tako nešto; sitna buržoazija izgrađuje stil života koji odslikava stalnu tenziju između nužnosti da se bude „vulgaran“ i volje da se bude distingviran; i 3) stil života dominirane klase – karakteriše ga „nužni izbor“; ne može se poistovetiti sa kontra-kulturom, jer ne osporava legitimnost dominantne kulture, i nije kultura u klasičnom smislu, već više „rasuti fragmenti jedne naučene kulture, manje ili više stare (kao medicinska znanja), izdvojeni i reinterpretirani prema osnovnim principima habitusa klase i integrisani u dominantnu viziju sveta koja ih proizvodi“ (Bourdieu, 1979: 459).

Ukus koji se ogleda u određenim namirnicama koje se konzumiraju i načinu njihovog pripremanja u tesnoj je vezi sa predstavama o kućnoj ekonomiji i podeli rada između polova. Ispitanici koji izjavljuju da njihov svakodnevni jelovnik sadrži kuvano jelo, čija priprema iziskuje puno vremena, truda i umešnosti, većim delom pripadaju dominiranoj klasi; oni dele tradicionalnu koncepciju ženske uloge kao domaćice koja je u potpunosti posvećena domu i dobar deo dana provodi

„uz šporet“. Kontrast tome jesu žene koje pripadaju dominiranoj frakciji dominantne klase (podrazumeva se da su one zaposlene) koje slobodno vreme uglavnom posvećuju svojoj deci ili obogaćivanju kulturnog kapitala, a ne kuvanju; ovo je i svojevrsno narušavanje provlađujuće društvene predstave o „prirodnosti“ tradicionalne podele rada među polovima, budući da su njihovi životni partneri (ako ih imaju) blagonakloni prema tako uređenom životu, čak i veoma kooperativni. U dominiranoj klasi riba i voće su za muškarce nepodesna hrana, jer se moraju uzimati sitni zalogaji i hrana se mora prinostiti usnama, što na neki način podriva njihovu muškost koja obično nalaže krupne zalogaje i puna usta; „praktična filozofija muškog tela kao vrste moći, velike, snažne, enormnih potreba, strogih i brutalnih koja se potvrđuje u ukupnom muškom načinu držanja tela, a naročito pred hranom, jeste u osnovi podele hrane između polova, podele koja je prepoznata, kako u praksama tako u diskursu, od strane oba pola“ (ibid.: 211). Muškarcima pripada pravo da više jedu i više piju, pošto im je kalorična hrana potrebna kako bi imali snage za težak fizički rad; meso se u prvom redu sprema za njih, servira im se u velikim komadima i više puta ako požele, a žene uzimaju manje parče i manje kvalitetnije delove mesa, jer „one stvarno nemaju želju za nečim što bi mogle pojesti drugima, prvenstveno muškarcima“ (ibid.: 214). Status muškaraca dečaci potvrđuju kada, po ugledu na očeve, jednim jelom dva puta napune tanjir, a status žena devojčice, po ugledu na majke, potvrđuju kada počnu da se lišavaju jela (smanjuju količinu i kvalitet), dečaci dok mirno sede i jedu u ritmu koji im odgovara, devojčice dok donose jela i obigravaju oko stola ne bi li uslužile svoje očeve i braću iako su prekinule svoj obrok (ibid.: 216-217). Buržoasko obedovanje se razlikuje od onog kod dominirane klase zato što se insistira na formi – postoji utvrđeni redosled jela i ritam jedenja koji diktiraju muškarci, a kojeg svi moraju da se pridržavaju; svako naredno jelo zahteva promenu dotad korišćenog tanjira; postoji niz ceremonijalnih pravila i žene imaju propisanu ulogu u ritualima za stolom i oko stola, ali su one opet te koje serviraju jela, rasklanjaju, odnose prljave i donose čiste tanjire.

Telo je najočiglednija objektivacija ukusa klase koja se manifestuje na nekoliko načina: najpre, kroz dimenzije (visina, težina...), zatim kroz oblik (okruglo, vretenasto, uspravno, pogrbljeno...) i kroz držanje, održavanje, kondiciju, zdravlje i snagu. Telo, njihova pojavnost, odeća, pa i korekcije na njemu (promene frizure, puštanje brade, brkova, sve do hirurških intervencija) zavise od ekonomskih sredstava i kulture koja podržava određena investiranja u telo. Ono što čini „pojavu“ jesu simbolički znaci koji vrednost dobijaju u okviru sistema distinktivnih oznaka i postaju instrumenti u ekonomiji simboličkih dobara. Obično se telesna svojstva dominantne klase poistovećuju sa moralnim vrlinama, ona su apsolutni kriterijum lepote i s njom povezane vrline. Tako se izvanredna lepota devojaka koje pripadaju dominiranoj klasi naziva „fatalnom“, jer je pretnja postojećoj hijerarhiji vrednosti i položaja. Odevanje kod pripadnika dominirane klase je krajnje funkcionalno, oni nastoje da za malo novca kojim raspolažu kupe nešto korisno, „nešto što se isplati“. Kecelje i papuče koje žene iz ove klase

nose u kući odražavaju njihovu vezanost za kuću: papučama štite tepih ili pod od prljanja, a keceljom štite druge odevne predmete, budući da se odeća koju nose van kuće ne razlikuje puno, čak je ista. Sitno-buržoaske žene više pažnje obraćaju na odeću koju nose van kuće, pogotovo odeća za posao ili za neke svečane prilike, porodične skupove i večere sa prijateljima do kojih one drže, mora biti kvalitetnija i „luksuznija“ od one koja se nosi u kući. Nalazi Burdijeovog istraživanja pokazuju da upotreba kecelje opada kako idemo uz društvenu hijerarhiju, dok odeća, odnosno broj, kvalitet i cena odevnih predmeta raste uz društvenu hijerarhiju.

Ulaganje u odeću i kozmetiku je proporcionalno očekivanjima materijalne i simboličke dobiti na tržištu rada gde telesna svojstva (u širem smislu reči) mogu dobiti vrednost prilikom obavljanja profesionalne delatnosti i u profesionalnim odnosima sa kolegama, nadređenima ili poslovnim partnerima. Žene iz dominirane klase imaju manji pristup i manje šansi da uspeju u profesijama u kojima je investiranje u telo imperativ, delom zato što nisu svesne da je lepota sama po sebi vrednost i ne znaju u kojoj meri ona može doprineti većem profitu na tržištu rada i tržištu simboličkih dobara. Sitna buržoazija (naročito nova, čije su pripadnice većinom zaposlene u profesijama vezanim za medije: novinarka, voditeljke,...) zahteva određeno držanje sa ciljem da se distanciraju od vulgarnog izgleda i držanja donje klase i da prikrije lažno prepoznavanje dominantne kulture (njih obeležava *alodoxia*, heterodoksija doživljena kao ortodoksija, odnosno prepoznavanje koje nije znanje). Zato žene sitne buržoazije nastoje da potvrde prepoznavanje dominantne predstave tela tako što joj se prilagođavaju, premda nemaju telesni kapital da bi pretendovale na visoke profite. One su nezadovoljne svojim telom (najviše njih želi da promeni nešto na glavi i nezadovoljno je pojedinim delovima tela, uglavnom smatraju da su ti delovi preveliki), ali svesne da je lepota profitabilna, spremne su da rade na poboljšanju svoje spoljašnosti, čak i da se podvrgnu estetskoj hirurgiji. Dominantne klase veruju u vezu estetske i moralne vrednosti zato što im to verovanje nameće dominantna predstava telesnog, te se one „osećaju superiornima kako zbog unutrašnje, prirodne lepote njihovog tela, tako zbog umešnosti da ga ulepšaju“; lepota je za njih „dar prirode“ i „sticanje vrline“ kroz rad na održanju i unapređenju lepote. Vidimo da žene buržoazije i žene sitne buržoazije teže da svoju pojavnost usaglase sa legitimnom predstavom o telu, ali ostaju podeljene različitim telesnim predispozicijama da je realizuju. To kod ovih drugih rađa neugodnost (kao kad se kaže da se neko „ne oseća dobro u svojoj koži“) utoliko veću ukoliko je veće odstupanje „realnog tela“ od „idealnog tela“. Ovo je primer *par excellence* „otuđenog tela“ koje nastaje u odnosu koji pojedinci održavaju sa društvenom predstavom tela. Tako, stalno korigovanje tela i jezika vodi „izdaji“ vlastitog tela i njegovom žrtvovanju predstavama drugih, ono postaje talac socijalnog položaja. „Ugodnost“ je osećaj koji kod buržoazije nastaje iz ljubavi prema svom telu i moći da postavlja pravila opažanja i poimanja vlastite lepote kao standarda lepote uopšte (ibid.: 227-229). Burdije zaključuje da opaženo telo ima dve dimenzije, klasnu i rodnu,

koje su neodvojive jedna od druge: „sheme društvenih klasiranja kroz koje je telo praktično shvaćeno i vrednovano su uvek dvostruko utemeljene, u društvenoj podeli i podeli rada po polu, odnos prema telu se specificira prema polu i prema obliku koji uzima podela rada po polu s obzirom na položaj koji se zauzima u društvenoj podeli rada“ (Bourdieu, 1977: 54).

Iako je interesovanje za sportske aktivnosti među ženama malo, ipak je napomenuto da žene sitne buržoazije praktikuju sportove koji doprinose uvećanju njihovog telesnog kapitala, a najbolji primeri bi bili danas veoma moderni „sportovi“ – teretana, umetničko plivanje ...

Kulturne preferencije (pozorište, film, opera ...) uglavnom su istovetne za oba pola jedne klase, s tom razlikom što je u dominiranoj frakciji buržoazije ta istovetnost posledica slobodnog izbora oba pola, dok ostale klase i frakcije zadržavaju „otvoreno autoritarnu predstavu hijerarhijskih odnosa između klasa, generacija i polova“ (Bourdieu, 1979: 423), te su preferencije žena podešene prema preferencijama muževa.

Muškarci dominirane klase imaju rigorozna pravila u pogledu oblačenja, jezika i kulture koja im ne dozvoljavaju estetska i kulturna odstupanja, ne samo zato što smatraju da su estetski zahtevi upućeni isključivo ženama, ni samo zato što su obeležje buržoazije; njihov kulturni i estetski „ostrakizam“ je posledica odbijanja da se *potčine* zahtevima koje smatraju ženskim i buržoaskim iz straha da bi pristajanje na te zahteve bilo „duplo odricanje muškosti“ (ibid.: 444). To je razlog što se kultura dominirane klase konstituiše kao oličenje muškosti, snage, moći, borbenosti, prema strogim pravilima muškaraca i za muškarce. To podrazumeva da postoje i stroga pravila koja se odnose na žene iz ove klase: u pogledu oblačenja, držanja, seksualnosti, devičanstva (u istraživanju potvrđeno kroz stavove prema nošenju pantalona – dobre za rad i kuću, ali ne i za javnost, prema mini-suknjama – negativan stav, prema devičanstvu – shvaćeno kao potvrda moralnosti, itd.). Da ovakav zaključak koji je izveo iz empirijskih podataka ne bi poslužio kao osnova za „klasni rasizam“, Burdije naglašava da to što se kod deprivilegovanih socijalnih kategorija snaga tela, kondicija i borbenost vide kao esencijalna odlika muškosti mora biti dovedeno u vezu sa zahtevima tržišta rada koje radnike i seljake vrednuje na osnovu tih osobina, dakle, život cele porodice nekog radnika ili seljaka zavisi od snage tela i sposobnosti da se pobeđi konkurencija (borbenost, nadmetanje). Kultura klase koja veliča muškost je očigledan primer toga kako se nužnost pretvara u vrlinu.

Burdije primećuje da „skup društveno konstituisanih razlika između polova teži da se smanji u meri u kojoj se penjemo uz društvenu hijerarhiju i naročito dok idemo prema dominiranim frakcijama dominantne klase u kojoj žene teže da prisvoje najtipičnije muške prerogative, poput čitanja novina zvanih novine mnjenja i interesovanje za politiku, kao što se muškarci ne ustručavaju da iskazuju interesovanja i dispozicije koje se tiču ukusa na primer, koja bi ih drugde izložila opasnosti da budu smatrani ‘mekušcima’“ (ibid.: 445-447).

Žene i ekonomija lingvističkih razmena

Odnosi komunikacije, čiji sastavni deo čine lingvističke razmene, jesu „odnosi moći koju zadobijaju izvršioци (ili institucije) obuhvaćeni tim odnosima a koja im kao dar ili potlač omogućava da zadobiju simboličku moć“ (Burdije, 1977: 26). Jezik je kao strukturisana i strukturisuća struktura instrument dominacije jedne klase nad drugom, muškaraca nad ženama; njegova strukturisuća moć počiva na verovanju u legitimnost izgovorene reči. Jezik objedinjuje lingvističku kompetenciju i njoj odgovarajuće telesne tehnike (on je jedna od dimenzija telesnog *hexis*-a). Može se govoriti o *lingvističkom habitusu* koji je oblikovan kako načinom na koji je usvajan, tako načinom na koji se upotrebljava. Određeni izgovor, stil izražavanja (fond reči, dužina rečenica, ritam izgovaranja reči, visina glasa...) i primerene telesne radnje koje omogućuju i dopunjuju govor (pokreti usana, ruku, položaj glave...) uče se ne samo slušanjem onoga što drugi govore, nego kroz praksu, kroz govorenje, kroz razmenu u okviru porodice čiji članovi zauzimaju položaj u društvenom prostoru i praktikuju jezik koji je pripisan tom položaju (Bourdieu, 1982: 83). Dominantna klasa ima monopol na legitimnu lingvističku kompetentnost koja se ogleda u tome što se njeni članovi pridržavaju gramatičkih pravila i drže do stila izražavanja koji podrazumeva bogat rečnik, bez psovki i žargonskih izraza, a izražavanje je apstraktno i formalizovano. Sitna buržoazija se odlikuje lingvističkom hiperkorektnošću, potrebom da se kod sebe i drugih traže i ispravljaju greške. Jezik dominirane klase karakterišu odstupanja od legitimnog jezika koja se namerno zadržavaju; izražavanje se odlikuje oslanjanjem na konkretne podatke i primere iz svakodnevnog života; nema upotrebe apstraktnih pojmova. Jezik ove klase je imun na nastojanja da se kroz školski sistem koriguje, a Burdije to objašnjava činjenicom da je taj i takav jezik konstitutivno obeležje kulture dominirane klase koja se zasniva na muškim vrednostima i veličanju muškosti i „sa tačke gledišta dominirane klase, usvajanje dominantnog stila izgleda kao odricanje društvenog identiteta i seksualnog identiteta“. Za žene koje pripadaju ovoj klasi prihvatanje dominantnih pravila govora i izražavanja mnogo je manje dramatično, jer to ne podriva njihov identitet. Burdije prepoznaje kod ovih žena spremnost da disciplinuju svoj jezik, da „skrate jezik“, da otčute, slušaju i uče jezik dominantne klase, što on povezuje sa njihovom naučenom poslušnošću. Isto tako, on smatra da su one motivisane novim zahtevima tržišta simboličkih dobara čiji je jedan deo i tržište lingvističkih kompetencija, a budući da je udaja za mnoge od ovih žena jedino sredstvo društvenog opstanka, ili pak uspona, one nastoje da usvoje jezik dominantne klase kako bi povećale svoju vrednost na bračnom tržištu (ibid.: 35).

Vidimo da, kada Burdije zasebno proučava pojedina polja društvenog prostora, dolazi do izražaja podeljenost žena po klasnim granicama. Iako polja imaju svoju osobenu logiku i dinamiku koju obeležava borba za prisvajanje kapitala specifičnih za dato polje, kroz ta polja se prelamaju klasni odnosi karakteristični za društvo u celini. Žene „ostaju odeljene jedne od drugih ekonomskim i kulturnim razlikama koje, pored ostalog, utiču na njihov objektivni i subjektivni način

da podnose i iskuse mušku vladavinu“ (Burdje, 2001: 129). Ali, one istovremeno bivaju izjednačene i ujedinjene „jednim negativnim simboličkim koeficijentom“ (ibid.: 128) koji ih odvaja od muškaraca i proizvodi njihovu subordinaciju i saživiljenost sa njom u svim poljima društva u kojima su zastupljene i angažovane. Poredak rodova ima pojačane negativne efekte ako se spuštamo niz društvenu hijerarhiju. U najgorem položaju su svakako žene iz dominirane klase, one su dvostruko dominirane, dominirane dominiranih; one su žrtve ekonomske nužnosti i žrtve, ali i protagonisti simboličkog nasilja, a kombinacija ovih nužnosti je kobna i ne pruža nikakvu mogućnost za promenu. Međutim, to ne znači da su žene iz dominantne klase potpuno imune na nužnosti koje se konsekvntno vezuju za mušku dominaciju – ekonomska obezbeđenost jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov oslobođanja. Premda im bolji društveni položaj, više obrazovanje i bolje plaćena zanimanja obezbeđuju ekonomsku sigurnost i pružaju mogućnost sagledavanja vlastite potčinjenosti, pa čak i privilegiju poricanja i odbacivanja falonarcisoidne vizije i organizacije društva, što je za pripadnice dominiranih klasa čist luksuz, žene iz dominantne klase se neprestano sreću, bolje reći sudaraju s poretkom rodova koji je ugrađen u objektivne strukture i koji ih svakodnevno podseća na to ko su i šta treba da budu i primorava ih da prave kompromise sa kolektivnim očekivanjima i „prirodnim“ poretkom stvari. Zato ćemo se složiti sa Burdijeom da simbolička revolucija – demaskiranje i dekonstrukcija principa i predstava na kojima počiva muška dominacija – za koju ih kvalifikuje stečeno obrazovanje, nije dovoljna za ukidanje poretka rodova ukoliko nije praćena i radikalnom promenom društvenih struktura i mehanizama na koje se poredak rodova oslanja. To podrazumeva istovremenu dekonstrukciju i restrukturaciju, odnosno ukidanje svih nužnosti ovog sveta.

Doprinosi Burdijeove teorije roda

Burdije je nastojao da obuhvati sva ključna pitanja i probleme koji tište one koji se bave tematikom rodnih odnosa. Kada su njegov teorijski rad pratila i empirijska istraživanja, nikada nisu izostala pitanja koja bi detaljnije rasvetlila načine na koje rodni odnosi konstituišu društvo i koja bi nam pružila neposredniju sliku o položaju žena, njihovim stavovima i njihovom svakodnevnom iskustvu vlastite podređenosti. Burdije izgrađuje jedinstven identitet teoretičara roda koji ostaje sociolog i sociologa koji nikada ne zaboravlja da je teoretičar roda. Sagledavanje Burdijeove teorije roda u svetlu glavnih feminističkih orijentacija (liberalnog feminizma, radikalnog, marksističkog, materijalističkog, socijalističkog, „crnog“ i postmodernog feminizma – za klasifikaciju v. Abbott and Wallace, 1997) omogućilo nam je da bolje procenimo doprinos ovog autora feminističkom diskursu. Ukratko, ono što Burdije donosi novo u odnosu na protagoniste pomenutih feminističkih pravaca i u čemu nadomešta njihove propuste jeste: 1) objedinjena analiza objektivnih i subjektivnih struktura koje doprinose održanju postojećeg rodnog poretka; 2) muška dominacije jeste „transistorijska konstanta“, ali ona ima razvojnu dinamiku koja se ogleda u stalnom adaptiranju na izmenjene uslove

proizvodnje društvenog života i u neprestanom radu na održanju opšte vere u legitimnost pretpostavki na kojima počiva, te njena dinamika diktira istoričan naučni pristup, ali i saznavne instrumente koji mogu da demaskiraju brojne načine na koje se muška dominacija danas (re)konstruiše i reprodukuje; 3) i muškarci i žene tretiraju se kao žrtve rodnog poretka koji rođenjem zatiču i koji nužno prihvataju kao prirodan, ali i kao saučesnici u njegovom opstajanju i legitimisanju; 4) kritikuje se esencijalizam, bez upadanja u zamku romantizacije i idealizacije „prave ženske prirode“ što je svojstveno radikalnom feminizmu; 5) muška dominacija se ne vezuje isključivo za određenu društveno-ekonomsku formaciju, društveni sistem ... (što je odlika marksističkog feminizma), jer ona ima dužu istoriju od bilo kog načina proizvodnje, ali Burdije insistira da se ona posmatra s obzirom na društvenu strukturu koja je svojstvena nekom načinu proizvodnje, odnosno s obzirom na specifičnu konstituciju i dinamiku pojedinih polja društvenog prostora koja posreduju klasne i rodne podele; i 6) polja su poprišta borbi za akumulaciju kapitala specifičnog i važnog za dato polje, te ulog, odnosno dobit igre unutar nekog polja može biti ili/i ekonomski ili/i kulturni ili/i socijalni ili/i simbolički kapital ili/i kapital specifičan za dato polje; tako, položaj žena i strategije kojima mogu pribeci zavise od ukupne količine kapitala kojim raspolažu, od kompozicije tog kapitala i od evolucije količine i strukture kapitala u toku vremena, tj. od „društvene putanje i dispozicija (*habitus*) koje su se formirale u produženom odnosu sa nekom objektivnom strukturom mogućnosti“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 75). Na ovaj način, Burdije je, za razliku od predstavnika marksističkog i socijalističkog feminizma, vešto izbegao zamku ekonomskog redukcionizma, što je dalo veoma plodne rezultate u proučavanju ekonomije praksi i uloge koju žene imaju na tržištu simboličkih dobara.

Kritički osvrt

Budući da je ovom prilikom izostalo predstavljanje Burdijeove knjige *Vladavina muškaraca*, od kritičkog pogleda biće izuzeta teorijska stanovišta koja Burdije promoviše u tom delu, ali samo donekle, jer ih je nemoguće potpuno ignorirati. Najozbiljnija boljka Burdijeove teorijske postavke jeste ta što daje povod optužbama za strukturalizam. Reč je o njegovoj konceptualizaciji odnosa habitusa i polja, i strategija koje posreduju ovaj odnos. Uprošćeno rečeno, po Burdijeu, objektivne strukture proizvode habitus, koji determiniše i strukturira prakse koje reprodukuju objektivne strukture, ili, kako to još jednostavnije predstavlja sâm autor: „tip strukture \times habitus \times struktura“ (ova formula je ovde zloupotrebljena, jer autor pokušava da odbrani svoju teoriju od ovakvog pojednostavljivanja). Za Burdijea, društveni agenti nisu prosta emanacija strukture, niti su „male monade“ koje neuslovljeno i gotovo uvek racionalno deluju kako bi ostvarile lične interese. Društveni agenti su „determinisani samo u meri u kojoj se determinišu; ali kategorije opažanja i mišljenja koje su u osnovi te (samo)determinacije same su velikim delom determinisane ekonomskim i socijalnim uslovima svog konstituisanja“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 111), i tako, u stvari, „Burdijeovi“ društveni agenti

delujući kao *akteri* postaju *agenti*, te su optužbe za strukturalizam sasvim opravdane. Individualnu i kolektivnu istoriju obeležava korespondencija dispozicija i objektivnih uslova koji ih proizvode, ali, upozorava Burdije, ipak ne treba apsolutizovati kružni model društvene reprodukcije koji postoji samo u „graničnom slučaju kada su uslovi proizvodnje habitusa i uslovi njegovog funkcionisanja identični i homotetični“ (ibid.: 106). Međutim, ove optužbe su najmanje primerene kad je u pitanju njegova teorija roda. Premda muška dominacija ima „trajanje u promeni i pomoću promene“, premda se održava *razlika* između položaja muškaraca i žena i *struktura* rodnih odnosa ostaje nepromenjena, Burdije, uprkos takvoj jednoj konstataciji, dopušta mogućnost kolektivne akcije koja bi dovela do simboličke revolucije i „radikalne promene društvenih uslova proizvodnje dispozicija“. Burdije to ne kaže otvoreno, ali mi samo možemo zaključiti da bi avangardu simboličkog preobražaja činili oni koji poseduju zavidan kulturni kapital, odnosno obrazovni kapacitet i potencijal za radikalni obračun sa doksičnim mišljenjem. Istovremeno, on zagovara (stvarno) ukidanje, ili bar nadomeštanje nejednakih mogućnosti za sticanje kulturnog kapitala kao preduslov širenja kruga pojedinaca koji bi mogli biti učesnici u preobražaju misaonih i objektivnih struktura i podrška uspostavljanju nehijerarhijskog odnosa između rodova. On ne kaže ništa o tome da li bi kultura dominantne klase, tačnije njene dominirane frakcije, favorizovana kroz školski sistem, ali i van njega, adekvatno odgovorila tom izazovu, budući da ona po pitanju odnosa između polova ima krajnje pozitivne učinke (o tome svedoči stil života, kao i stavovi njenih pripadnika, na primer, u pogledu podela rada između polova). Povećanje broja kulturnih stvaralaca i konzumenata koji bi bili edukovana revolucionarna sila podrazumeva da kulturna dobra treba da budu podjednako distribuirana među svim klasama, što onda nameće potrebu za radikalnom restrukturacijom obrazovnog sistema. I to nas dovodi do Burdijeove analize školskog sistema, pored porodice ključnog mehanizma u reprodukciji rodnog poretka.

Naime, nalazi njegovih istraživanja daju Burdijeu za pravo da školski sistem vidi kao garant održanja dominacije, klasne i rodne, ali to ne znači da defavorizovane socijalne i polne kategorije ne mogu da putem obrazovanja sagledaju nepravednost vlastitog položaja i eventualno iznađu individualne strategije kojima bi ublažile njegove posledice, ili čak izigrale životni projekat koji im je pripisan na osnovu klasne, odnosno rodne pripadnosti. Međutim, to u velikoj meri zavisi od otvorenosti društva. Meklaren je 1987. godine sproveo istraživanje među studentima u Kanadi, a za nas su interesantne studentkinje iz radničke klase koje su sebe predstavljale kao individue, nekad kao pobunjenike. One nisu pasivno prihvatale vrednosti i ideale koje su im predočavali roditelji i profesori. Aktivno su se borile protiv perspektive „poslova-čorsokaka“ i „ženskih geta“. Meklaren je zaključio da uzrok njihovog neuspeha da se odupru očekivanjima koja su im nametana leži u društvenoj strukturi koja im je ostavila „malo prostora za manevar“, a ne u socijalizaciji u ženske uloge koja je obeležila njihova kasnija iskustva (Ollenburger and Moore, 1992: 140).

Burdije je previše pažnje posvetio telesnom ospoljavanju dispozicija, detaljno ih opisujući. Tačno je da se rodni poredak najvidljivije potvrđuje kroz rad na feminizaciji ženskih i na maskulinizaciji muških tela, ali teba istaći, jer Burdije je propustio to da učini, da ispoljavanje ženskosti ne znači uvek nesvesno pristajanje na prećutno propisanu disciplinu tela, već doprinosi potvrdi muške dominacije samo ukoliko ženskost i seksualnost jesu dominantna, čak jedina odrednica identiteta. Uz to, sve je više primetan trend feminizacije muških tela, odnosno pojava metroseksualaca koji, uprkos ili možda baš zahvaljujući preteranoj pažnji koju poklanjaju nezi vlastitog tela, postaju oličenje muškosti i muževnosti. Dakle, manje je bitno kakve su te intervencije na telu koje preduzimaмо kako bismo se prilagodili kolektivnim očekivanjima – one se tokom vremena menjaju. Mnogo je važnije otkriti na koji način nastaje određena definicija muškosti, odnosno ženskosti, kako biva prepoznata i prihvaćena.

Videli smo da je po Burdijeu primarna socijalizacija presudna u sticanju sistema dispozicija. Međutim, iako je podrobno prikazao distingvirane stilove života porodica koje pripadaju različitim klasama, on je nedovoljno pažnje posvetio praksama socijalizacije koje su specifične za svaku klasu, načinu na koji se stil života prenosi na decu i na koji se odnosi između supružnika odražavaju na shvatanje dece o odnosima i ulogama polova u porodici i društvu. Da je samo poredio, kao što to čini Anđelka Milić, tri istorijska tipa porodice – premodernu, modernu i postmodernu – na osnovu više aspekata porodičnog života (domaćinstvo, brak, podela rada među polovima i odnosi polova, odnos prema detetu i međugeneracijski odnosi, upravljanje porodicom i odnosi autoriteta, odnos porodica – država – društvo; Milić, 2001: 327-330), uočio bi tendenciju „demokratizacije“ odnosa u porodici i socijalizacijske obrasce koji idu u prilog ukidanju rodne hijerarhije. Na sinhronijskoj ravni ova tri tipa porodice koegzistiraju; postmoderna porodica je tek u začetku i nejednako je distribuirana među klasama, ali neki socijalizacijski obrasci koji su joj svojstveni, makar delimično, prelaze klasne granice i mogu se uočiti i među dominiranim klasama. Ako se trend nastavi, to će imati pozitivan učinak na odnos između rodova. Takođe, danas je primetan i trend koji neki vide kao dokaz „sloma porodice“, što je pomalo dramatiзовано viđenje. Naime, sve je više alternativnih porodičnih formi (to i Burdije zapaža), sve više ljudi živi u kohabitaciji (mada Volas smatra da je to uvod u brak i da ta forma odražava realnost nuklearne porodice koja podrazumeva i seksualnu vernost), sve je više dece koja odrastaju u jednoroditeljskim porodicama (u Velikoj Britaniji 1972. godine one čine 8% svih porodica sa decom kao izdržavanim licima, a 1992. godine 21%; Abbott and Wallace, 1997: 148-149). Burdije ovo ne vidi kao opasnost po poredak rodova, i tačno je da je nuklearna porodica i dalje parametar „normalnosti“, a da jednoroditeljske porodice zbog loše ekonomske situiranosti doprinose toj slici (čak se govori o feminizaciji siromaštva, jer ovu kategoriju čine uglavnom žene koje same neguju i izdržavaju decu, često bez podrške njihovih očeva ili svoje rodbine), da su gay brakovi, otvoreni brakovi... još uvek privilegija onih koji mogu da ih priušte jer umanjeње simbolič-

kog kapitala nadoknađuju na drugim poljima. Ali, bitno je da nuklearna porodica, kao važan mehanizam reprodukcije muške dominacije, nije ili neće biti shvaćena kao jedini i „prirodan“ obrazac zajedničkog življenja.

Da je Burdijeov pristup bio više istoričan i da je pokazao kompleksnost društvenih procesa koji potvrđuju i razvijaju žensku subordinaciju, njegovi teorijski navodi bi bili uverljiviji, što ne znači da oni nisu tačni. Tako pri objašnjavanju položaja žena u podeli rada u domaćinstvu i na tržištu rada, kada ove dve sfere razmatra odvojeno, on dobro zapaža na koji način je strukturisana potčinjenost žena. Ali, kada ih dovodi u vezu, nije baš razjašnjen odnos načina produkcije i reprodukcije; „samo pod uslovom da se analiziraju prinude koje struktura kućnog prostora (aktuelnog ili potencijalnog) vrši na strukturu profesionalnog prostora (preko, na primjer, predstave o nužnoj, neizbežnoj, ili prihvatljivoj razlici između položaja muža i položaja supruge) može se razumjeti istovjetnost struktura muških i ženskih položaja u različitim društvenim prostorima“ (Burdje, 2001: 146). Stiče se utisak da je logika legitimisanja rodnih podela prosto prenet na tržište rada. Međutim, Burdije uopšte ne problematizuje ulogu načina proizvodnje koji posreduje između ova dva društvena domena, mada ne treba otići u drugu krajnost i u kapitalizmu videti jedinog krivca za institucionalizaciju rodnih podela. Dalje, Burdije uviđa da i onda kada neka žena ima, zahvaljujući visokom obrazovanju, dobro plaćeno zanimanje, njene šanse za napredovanje su umanjene činjenicom da je žena: ona stalno mora da opravdava poziciju koja joj je dodeljena, a simbolički kapital će biti uvek vezivan za mogućnost ostvarenja na porodičnom planu, bez obzira na poslovne uspehe. Naravno da je njihov položaj neopravdano otežan i da stalno moraju da se bore sa preprekama za promociju, ali je Burdije mogao da istakne da se njihove teškoće ne mogu porediti sa teškoćama koje imaju žene koje se bore da zadrže posao sa skraćenim radnim vremenom, zatim starije žene koje u njihovo vreme nisu mogle da steknu kvalifikacije koje se danas traže na tržištu rada, jednoroditeljske porodice u kojima su uglavnom majke staratelji, imigrantkinje... Žene dominantne klase i sitne buržoazije se često susreću sa diskriminacijom na poslu, ali imaju sredstava da nađu individualna rešenja za brigu o deci i rad u domaćinstvu (dovoljno je da unajme kućnu pomoćnicu). Žene dominirane klase nemaju izbora, jer ne mogu da ga priušte i moraju da vode računa o deci, muževima ukoliko ih imaju i kućnim poslovima, te su prinuđene da suze opseg poslova koje mogu da obavljaju, jer zahteve posla moraju da usaglase sa periodom koji njihova deca provode u školi, a muževi na poslu. S tim u vezi, Burdije uopšte nije razmatrao problem ukrštanja profesionalne putanje i majčinstva, niti institucionalne aranžmane koji treba da obezbede rešenje za ovaj problem. A ovo pitanje je veoma važno – na primer, u Francuskoj su gotovo opšta dostupnost predškolske brige o deci i veliki broj sati koja deca provode u odgovarajućim ustanovama omogućili majkama da obavljaju poslove sa punim radnim vremenom, dok je u Velikoj Britaniji mala zastupljenost predškolskih ustanova uslovlila pojavu velikog broja žena koje rade poslove sa skraćenim radnim vremenom; treba istaći da ponekad i speci-

fični kulturni faktori mogu uticati na korišćenje mogućnosti koje pružaju državne ustanove, jer je u Irskoj postojanje velikog broja predškolskih ustanova praćeno malom zaposlenošću žena (Abbott and Wallace, 1997: 209).

Burdije kaže da su žene vezane za levu ruku države i da su one najbrojniji korisnici socijalne zaštite, te smatra da bi žene bile najviše oštećene ukidanjem ili restrikcijom regulativne uloge države (ovakav njegov stav svedoči o blagonaklonijem odnosu spram države od onog koji je imao 60ih godina). Njegov apel za očuvanje zaštitničke uloge države jeste, verujemo, krajnje dobronameran. Međutim, ne treba se zavaravati pa pomisliti da država svojim protektivnim i egalitarnim zakonodavstvom želi samo da pomogne ženama. Kada je 80ih godina prošlog veka u Francuskoj došlo do krize zapošljavanja, intervencija države je favorizovala i ohrabrila zapošljavanje žena sa pola radnog vremena i time direktno uticala na obrasce aktivnosti žena i indirektno proizvela jačanje tradicionalne podele rada u domaćinstvu (Feuvre and Andriocci, 2002: 279). Uz to, u socijalnu politiku države može biti, a danas uglavnom jeste, umetnuta konzervativna ideologija koja ženu prvenstveno tretira kao majku.

Na kraju, da je Burdije, kojim slučajem, svoje bavljenje rodnim odnosima upotpunio i kvalitativnim istraživanjem, razrešio bi nam neke nedoumice. Na primer, kroz jedno takvo istraživanje bismo mogli saznati da li žene zaista oblikuju svoju praksu na način nesvesnog automatizma, vođene interiorizovanim i inkorporiranim strukturama ili je, ipak, reč o manje ili više svesnim postupcima (kod Burdijea se pristanak na postojeći rodni poredak formira na nivou individualnog i kolektivnog nesvesnog, ali ponekad on dopušta da se „prepoznate, ali ne-spoznate“ pretpostavke na kojima počiva muška dominacija „polusvesno“ usvajaju i potvrđuju u praksi). Burdije nam žene predstavlja kao tamničare i samičare u poretku koji ih zarobljava; one kao da su vođene silom koja ih prevazilazi – naravno da Burdije nastoji da nas ubedi u suprotno i da nam pokaže da su njihovi životi svet koordinata i (praktične) logike, ali čak i ovako predočeni, oni su veoma udaljeni od racionalnog. Lik Boltanski sa pravom zamera Burdijeu što ljude tretira kao „kulturne idiote“, dok, naprotiv, „oni poseduju kapacitet da misle svoje delanje ustanovljujući dijalektiku opšteg i posebnog“ (Mounier, 2001: 212). Dalje, kvalitativna studija bi nam pomogla da razlučimo da li njihovu praksu dominantno oblikuju klasne ili rodne dispozicije, što bi nam, recimo, pojasnili odgovori na pitanja da li kuvaju zato što je to najjeftinije rešenje, zato što vole da kuvaju za ukućane, ili su, prosto, tako navikle i smatraju da je to njihova dužnost, pa onda, da li bi se hranile u restoranu kada bi to mogle da priušte... Interesantno je pomenuti da su mnoge domaćice koje je En Oukli (Oakley, 1974) intervjuisala izjavljivale da su, kada su se udale, želele da imaju decu kako bi pobegele od dosadnih poslova, a mnoge od njih su naglašavale da je biti domaćica još dosadnije i da ne mogu da dočekaju da se vrate na posao (Abbott and Wallace, 1997: 157). Beverli Skegs je, otvoreno priznajući, u nameri da „udahne život“ Burdijeovoj teoriji, sprovedla istraživanje da bi ustanovila kako žene praktikuju i doživljavaju svoju klasnu i rodnu pripadnost i izgrađuju vlastiti identitet. U pitanju je

longitudinalna studija koja je obuhvatila 83 bele žene iz radničke klase sa severozapada Engleske; istraživanje je trajalo 12 godina, od toga 3 godine je posvećeno posmatranju sa učestvovanjem, a pratilo je životnu putanju ovih žena od trenutka upisa na starateljski kurs na lokalnom koledžu, a zatim kroz obrazovanje, stupanje na tržište rada, udaju i zasnivanje porodice. Njeni nalazi pokazuju da klasa i rod zajedno i uvek zajedno konstituišu identitet ovih žena: „Žene nikada ne vide sebe samo kao žene; to je uvek objašnjavano kroz klasu“ (Skeggs, 1997: 90-91). Istraživanje je donekle demantovalo Burdijea. Naime, klasni položaj i klasni identitet, a sa njim nerazdvojno povezan rodni identitet, ne moraju da korespondiraju; socijalni položaj ne proizvodi nužno podešavanje prema zahtevima upisanim u njega i stečene dispozicije mogu da se ne uklapaju, da ne „odgovaraju“ položaju. Žene su u odgovorima isticale potrebu i želju da poboljšaju svoj podređen položaj kroz socijalnu promociju, one su bile nezadovoljne nužnostima koje proizlaze iz klasne i rodne pripadnosti i odricale su legitimnost slici „bele seksualizovane žene iz radničke klase“ koja im je pripisana na osnovu njihovog društvenog položaja. Ipak, Skeggs je pokazala da različita iskustva pozicioniranja u socijalnom prostoru i kategorizacije sa kojima se žene susreću i saživljavaju tokom životne putanje, proizvode različita prepoznavanja i vrednovanja sebe. Realizacija identiteta koji bi bio oslobođen svih objektivnih uslovljavanja zavisi od dostupnosti ekonomskog, kulturnog, simboličkog i socijalnog kapitala, dakle, ostaje socijalna privilegija.

Zaključak

Ukratko su izložene pohvale i prigovori koji se mogu uputiti Burdijeovoj teoriji roda i, posredno, njegovoj teoriji društva u celini. Kritike, ukoliko izgledaju malo preoštre, nikako ne umanjuju značaj Burdijeove teorije roda i doprinos koji je on dao razotkrivanju struktura, mehanizama i strategija koje proizvode poredak rodova i doprinose njegovoj „dezistorizaciji“. „U očima Burdijea, zadatak sociologije je da denaturalizuje i defatalizuje društveni svet, tj. da uništi mitove koji pokrivaju vršenje moći i ovekovečuju dominaciju“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 40). Demistifikujući mušku dominaciju kao simboličko nasilje, Burdije nam je demonstrirao kako se radikalnim antropološkim mišljenjem može sve dovesti u pitanje, svaka „očiglednost“ i svaka „prirodnost“, koja to nije. Pokazao nam je da je muška dominacija veoma kompleksan društveni fenomen i da iziskuje primeren teorijski i straziivački pristup koji će izraziti tu kompleksnost, a koji će, polazeći od objektivnih struktura kao strukturisanih (*opus operatum*) doći do principa njihovog strukturisanja kroz proizvodnu delatnost individualizovanih struktura nastalih interiorizacijom onih prvih (*modus operandi*). Potvrdio nam je da se rodni poredak ne može posmatrati i tumačiti nezavisno od društva i klasnih podela koje ga konstituišu. Ako posmatramo kao celinu Burdijeova dela koja su potpuno i dela koja su samo delimično posvećena problemu muške dominacije i ženske subordinacije, *i samo tada kada ih posmatramo kao celinu*, možemo slobodno reći da je ovaj autor značajno doprineo onome što on vidi kao misiju sociologije.

Međutim, Burdije nas na kraju ostavlja u svojevrsnoj intelektualnoj agoniji. On nam je nametnuo dilemu koju nije uspeo da razreši do kraja, a odnosi se na sâm predmet njegove teorije roda. Ostajemo zapitani nad time da li treba da budemo obeshrabreni njegovim zaključcima, jer, na kraju krajeva, muška dominacija jeste „transistorijska konstanta“? Ili, pak, treba da ignorišemo njegove nalaze i krenemo dalje, naoružani nadom da su promene, ipak i upkos svemu, moguće? Da li da se pomirimo sa činjenicom da je predmet onih (nas) koji su (smo) zainteresovani za proučavanje položaja žena u klasno i rodno podeljenim i hijerarhizovanim društvima beznađežno nepromenljiv u svojoj promenljivosti, dakle, gotovo statičan, ili treba da registrujemo i najmanje, mikroskopske promene i pomake, kako bi nam jednog dana pogled sa distance, eventualno, pružio sliku o radikalno izmenjenom stanju našeg predmeta? Odgovor je, i jedno i drugo. Pomiriti, kako to sugeriše Gramši, pesimizam intelekta i optimizam volje; „sveprisutnost dominacije niukoliko ne isključuje mogućnost relativne demokratizacije“ (Bourdieu et Wacquant, 1992: 41). U kontekstu strukturnih konstanti istraživati tendencije koje ih potkopavaju. Polazeći od Burdijea, idemo dalje.

Literatura

- Abbott, Pamela and Wallace, Claire (1997): *An Introduction to Sociology. Feminist Perspectives*, London and New York: Routledge.
- Bonnewitz, Patrice (2002): *Premières leçons sur la sociologie de P. Bourdieu*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Bourcier, Marie-Hélène (2003): „La fin de la domination (masculine): pouvoir des genres, féminismes et post-féminisme“; http://www.multitudes.samizdat.net/article.php3?id_article=364.html
- Bourdieu, Pierre et Passeron, Jean-Claude (1970): *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1976): „Les modes de domination“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 2-3: 122-132.
- Bourdieu, Pierre et Saint-Martin, Monique de (1977): „Remarques provisoires sur la perception sociale du corps“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 14: 51-54.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1980): *Le sens pratique*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1982): *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Paris: Librairie Arthème Fayard.
- Bourdieu, Pierre et Passeron, Jean-Claude (1985): *Les héritiers. Les étudiants et la culture*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1985): „Effet de champ et effet de corps“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 59: 73.

- Bourdieu, Pierre et Wacquant, Loïc J. D. (1992): *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1994): *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1998): „De la domination masculine. La lutte féministe au coeur des combats politiques“, *Le Monde diplomatique*, 14/08/98, p. 26, <http://www.monde-diplomatique.fr/1998/08/BOURDIEU/10801.html>
- Bourdieu, Pierre (2001): *Contre-feux 2. Pour un mouvement social européen*, Paris: Raisons d'agir.
- Bouveresse, Jacques (2003): *Bourdieu, savant & politique*, Marseille: Agone.
- Brisac, Geneviève, „Bourdieu, l'ami des femmes“, *L'Express*, 20/08/98, <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/bourdieu/SE980820.html>
- Burdije, Pjer (1977): „Simbolička moć“, *Kultura*, br. 38: 23-30.
- Burdije, Pjer (1998): „Društveni prostor i simbolička moć“, u: Spasić, Ivana (ur.): *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 143-158.
- Burdije, Pjer (1999): *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (1999): *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (2001): *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Cabin, Philippe (2000): „Dans les coulisses de la domination: la sociologie de Pierre Bourdieu“, u: Cabin, Philippe et Dortier, Jean Francois (coordonné par): *La sociologie, histoire et idées*, Auxerre Cedex: Sciences Humaines Éditions.
- Charles, Nickie (1993): *Gender Divisions and Social Change*, Harvester Wheatsheaf.
- Craib, Ian (1992): *Modern Social Theory: from Parsons to Habermas*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Éribon, Didier (1998): „La reproduction du macho“, *Le Nouvel Observateur*, <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/bourdieu/presse/obs0998.html>
- Filipović, Mileva (2001): „Sociologija smeta“, predgovor u: Burdije, Pjer: *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Feuvre, Nicky Le and Andriocci, Muriel (2002): „Chapter 5: FRANCE“, u: Griffin, Gabriele (ed.): *Women's Employment, Women's Studies, and Equal Opportunities 1945-2001. Reports from nine European Countries*, Hull: The University of Hull.
- Fowler, Bridget (2003): „Pierre Bourdieu and La Domination Masculine“, *Iran Bulletin* <http://www.iran-bulletin.org/mascul.html>.

- Lalman, Mišel (2004): *Istorija socioloških ideja, Tom 2. Od Parsonsa do savremenih sociologa*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lechte, John (1996): *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, London, New York: Routledge.
- Marshall, Gordon (1997): *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies*, London and New Delhi: Sage Publications.
- Milić, Andjelka (2001): *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, Beograd: Čigoja štampa.
- Mounier, Pierre (2001): *Pierre Bourdieu, une introduction*, Paris: Pocket/La Découverte.
- Nemanjić, Miloš (1976): „Pjer Burdije“, *Kultura*, br. 32: 90-115.
- Ollenburger, Jane C.& Moore, Helen A. (1991): *A Sociology of Women: The Intersection of Patriarchy, Capitalism, and Colonization*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Pajević, Milica (1999): Pogovor u: Burdije, Pjer: *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 245-254.
- Papić, Žarana (1997): *Polnost i kultura*, Beograd: Prosveta.
- Parker, Noel and Sim, Stuart (ed.) (1997): *The A-Z Guide to Modern Social and Political Theorists*, London: Prentice Hall: Harvester Wheatsheaf.
- Perrot, Michelle, „Femmes, encore un effort“, *Libération*, 27/08/98, <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/dominati/mperrrot.html>
- Stanković, Peter (2000): „Practice, Habitus and Field: Pierre Bourdieu's Sociological Theory as an Attempt at Theoretical Integration“, *Sociologija*, god. XLII, br. 4: 617-636.
- Spasić, Ivana (1998): „Interpretativna sociologija: izazovi razumevanja društvenog sveta“, predgovor u: Spasić, Ivana (ur.): *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 5-32.
- Spasić, Ivana (2004): *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Skeggs, Beverley (1997): *Formations of Class and Gender. Becoming Respectable*, London and New Delhi: Sage Publications.
- Télérama, 25 juillet 1998, „La Domination masculine: L'Homme décide, la femme s'efface“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination1.asp
- Télérama, 1 août 1998, „La Domination masculine: Il manquera toujours la moustache“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination2.asp
- Télérama, 8 août 1998, „La Domination masculine: Le corset invisible“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination3.asp
- Télérama, 15 août 1998, „La Domination masculine: La transgression gay“, http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination4.asp

- Télérama, 22 août 1998, „La domination masculine: L'île enchantée“ http://livres.telerama.fr/edito/26_01_02/bourdieu_domination5.asp
- Tomanović, Smiljka (1993): „Socijalizacija kao praksa socijalne reprodukcije u delima Entoni Gidensa i Pjera Burdijea“, *Sociološki pregled*, Vol. XXVIII, No.1-4: 303-315.
- Tomanović-Mihajlović, Smiljka (1997): *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Vulf, Virdžinija (2004): *Ka svetioniku*, Beograd: Kompanija Novosti.
- Walby, Silvia (1997): *Gender Transformations*, London and New York: Routledge.
- Wallace, Martin (2003): A Disconcerting Brevity: Pierre Bourdieu's Masculine Domination, <http://www.iath.virginia.edu/pmc/text-only/issue.503/13.3wallace.txt.htm>

LA THÉORIE DE LA DOMINATION MASCULINE CHEZ BOURDIEU

Résumé: Le plus souvent la question du rapport entre les genres chez Bourdieu est liée à son livre *La domination masculine*. L'analyse des structures objectives qui accomplissent la reproduction des rapports entre les genres est vraiment modeste dans le livre mentionné. Dans les oeuvres de cet auteur publiés avant la publication de *La domination masculine* le traitement détaillé des structures objectives c'est-à-dire des mécanismes comme famille, École, Église et État qui sont intermédiaires dans les rapports de domination et qui tiennent la structure des rapports entre les genres est presque toujours présent. Cet aspect de l'exploration de la domination masculine de Bourdieu est présenté justement dans ce travail. Une attention particulière est prêtée à la liaison des rapports entre les classes et entre les genres et aussi à l'étude de ces rapports à travers la famille, l'école, le marché du travail, le marché des échanges linguistiques, les goûts et les styles de vie. On a donné une analyse courte des portées et des manques de la théorie du genre de Bourdieu.

Mots clés: domination masculine, genre, classe.

JAVNI ANGAŽMAN
– DUŽNOST INTELEKTUALCA

Ljubiša Mitrović

Studijska grupa za sociologiju

Filozofski fakultet

Niš

Burdijeova kritika neoliberalne filozofije razvoja, mita o *mondijalizaciji* i novoj Evropi

(Pledoaje za obnovu kritičke sociologije)*

Sažetak: Autor najpre razmatra osnove neoliberalne filozofije razvoja u savremenom svetu, a posebno Burdijeovu kritiku neoliberalne ideologije i strategije razvoja, njihovih implikacija na društvene odnose u savremenom društvu. Burdije ukazuje na povezanost neoliberalne filozofije razvoja sa interesima krupnog kapitala tj. transnacionalnih korporacija u savremenosti, kao i na pokušaje da se neokonzervativna revolucija, pozivajući se na progres, razum, i nauku (posebno ekonomsku nauku) kroz novu fetišizaciju tržišta, izvrši opravdanje procesa istorijske restauracije „i tako pokuša da svrsta pod zastarelost svaku progresističku misao i delanje“ (P. Burdije). Burdije posebno kritikuje mit o „mondijalizaciji“ kao integralni deo strategije neoliberalnog razvoja u savremenosti, govoreći o njemu kao o „eksploataciji bez granica“ i „glavnom oružju u borbama protiv tekovina *welfare state-a*“. Praveći distinkciju između socijaldemokratskog modela društvenog razvoja i demokratskih procesa integracije sveta i „asimetričnog modela globalizacije“, Burdije ističe da „globalizacija nije homogenizacija, već je ona, naprotiv, produžetak moći i uticaja malog broja dominantnih nacija nad celinom nacionalnih berzi“. U ovom kontekstu svojih razmatranja Burdije ukazuje na klasične i nove oblike strukturalnih nejednakosti u svetu (na socijalno nasilje i simboličko ugnjetavanje). Burdije se u svojim radovima posebno bavi pitanjem sudbine evropske socijalne države u uslovima dominacije neoliberalne

* Ovaj rad je deo šireg autorovog istraživanja vezanog za projekat *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014D), koje finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

ideologije i globalizacije, razobličavajući mit o harmoničnom i neprotivrečnom konceptu evropske integracije i Evropske unije. On ukazuje da se, pod uticajem interesa krupnog kapitala i neoliberalne strategije razvoja, socijalna država u Evropi našla na udaru; da se u realnosti Evropska unija iznutra cepa, udvaja i diferencira na „Evropu radnika“ i „Evropu bankara“, na nekoliko razvojnih i kulturoloških krugova koji se seku i nisu uvek harmonični. Najzad, autor poentira Burdijeovo zalaganje za obnovom kritičke sociologije koja se nije odrekla analitičke, ali i svoje humanističke i emancipatorske uloge u društvu.

Ključne reči: Pjer Burdije, sociologija, neoliberalizam, globalizacija, socijalna država, Evropska unija.

Angažman Pjera Burdijea za obnovu kritičke sociologije

Pjer Burdije (1930 – 2002) francuski je sociolog, koga istraživači ubrajaju u najznačajnije evropske sociologe druge polovine 20. veka. Ovaj autor formirao se pod uticajem četiri struje u posleratnoj Francuskoj koje su imale značajan uticaj na intelektualnu klimu i razvoj društvenih nauka: marksizma, dirkemizma, strukturalizma i veberijanstva. No, on je, na teorijskoj platformi strukturalističkog konstruktivizma (ili konstruktivističkog strukturalizma), zasnovao svoju otvorenu školu refleksivne (burdijeovske) sociologije.

Pjer Burdije je napisao preko trideset studija raznolike vrednosti – od supstancijalno naučno-teorijskog značaja do radova koji govore o njegovoj eksplicitnoj javnoj angažovanosti.¹ Ovde navodimo neke od njih: *Sociologija Alžira* (1958), *Zanat sociologa: epistemološke pretpostavke* (1967, zajedno sa Žan-Klodom Paseronom), *Reprodukcija: elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema* (1970), *Sociologija simboličkih formi* (1970), *Nacrt za jednu teoriju prakse* (1972), *Distinkcija: socijalna kritika rasudne moći* (1979), *Pitanja sociologije* (1984), *Homo academicus* (1984), *Pravila umetnosti* (1992), *Beda sveta* (1993), *O televiziji* (1996), *Muška dominacija* (1998), *Protivudari I: stajališta otpora neoliberalnoj invaziji* (1998), *Protivudari II: za jedan evropski socijalni pokret* (2000), *Jezik i simbolička moć* (2001).

Pjer Burdije se najpre afirmisao svojim kritičkim studijama o kulturi i obrazovanju. Uveo je u savremenu sociologiju nove koncepte i kategorije, kao što je koncept kulturne baštine, kulturnog kapitala, habitusa, simboličke moći. Burdije razmatra ulogu kulturne baštine, bogatstvo bazirano na društvenom statusu i obrazovanju, ističući da uspeh u školi i društvu pre svega zavisi od sposobnosti

¹ Opširnije o njegovom delu videti studiju, sa hrestomatskim izborom, pod nazivom *Burdijeova sociologija (La Sociologie de Bourdieu – textes choisis et commentés)*, čiji su autori Alen Akardo i Filip Korkif (Accardo et Corcuffe, 1986), kao i kod Dž. Ricera u njegovoj studiji *Moderne sociološke teorije* (Ritzer, 1996), zatim kod Džonatana Tarnera u njegovoj studiji *Struktura sociološke teorije* (Turner, 1991). Od autora sa prostora bivše Jugoslavije o stvaralaštvu ovog sociologa pisali su u Zagrebu Rade Kalanj, u Beogradu Miloš Nemanjić i Ivana Spasić, a u Podgorici Mileva Filipović. Takođe, autor ovog teksta je u svom udžbeniku *Sociologija* (Mitrović, 1997), skrenuo pažnju na teorijski značaj dela Pjera Burdijea.

individue da apsorbuje kulturni etos ili habitus vladajuće klase. Burdijeovo shvaćanje habitusa kao neprestane nesvesne interiorizacije kroz primarno i sekundarno iskustvo, kao interiorizacijom *upisanih* društvenih struktura i kulture u naše umove i tela, jeste dijalektičko. Naime, po njemu habitus je istovremeno proizvod i tvorac, strukturiran i strukturajući, zavisno od individualnih položaja (u tom smislu se habitus plemićkog sina razlikuje od habitusa seljačkog sina, odnosno habitus sina iz porodice krupne buržoazije razlikuje se od habitusa sina iz radničke porodice).

Pod uticajem strukturalizma, ali i marksizma, Burdije je analizirao brojne oblike strukturalnih nejednakosti u savremenosti (od socijalnih do simboličkih oblika ugnjetavanja i nasilja). No, za razliku od Marksa i marksizma (koji je u prvi plan isticao značaj ekonomskog kapitala), Burdije govori o mnoštvu kapitala (ekonomski, socijalni, politički, kulturni, simbolički). Kako ocenjuje Alen Turen, teza o kulturnom kapitalu jedna je od najinovativnijih i *najsolidnijih* doprinosa Burdijeove sociologije.²

Burdije najpre analizira ulogu školskog, obrazovnog sistema u klasnoj reprodukciji (samoreprodukciji) francuskog društva. O tome, između ostalog, govore njegove studije: *Reprodukcija: elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema* (1970), *Homo akademikus* (1984), *Državno plemstvo: visoke škole i korporativni duh* (1989), a onda se okrenuo temama sa najširim formatom – neoliberalnoj filozofiji razvoja, globalizaciji, oblicima strukturalnih nejednakosti i nasilja u svetu, bedi sveta, i pokretima otpora, alternative.

U ovom kontekstu istraživanja problematizacije ključnih pitanja savremenosti Burdije usredsređuje svoju analizu na aktere i tipove istorijskog delovanja u realno strukturiranom društvenom svetu, nastojeći da premosti jaz između objektivne i subjektivne strane društvenog delovanja, između struktura i istorije, sistema i aktera, podvlačeći da je u ovom kontekstu *sociologija, htela-ne htela, neodvojiv deo borbi koje opisuje*, te je otuda zahtev za sociologijom kao društveno angažovanom naukom legitiman.

Po Burdijeu, sociologija je nemoguća bez jedinstva teorije i empirije, bez njihovog ispreplitanja u sociološkoj prakseologiji. Sociologija se mora oblikovati kao *empirijska teorija*, kao kritička refleksija o društvenoj praksi, ili, kako bi to Turen rekao, delovanju aktera u samoproizvodnji društva i istorije. U ovom kontekstu, istraživanja ključnih problema savremenosti, Burdije se zalagao i za konstituisanje jedne *sociologije sociologa* – koja bi istraživala saznavnu i socijalnu ulogu sociologa, njihovu subkulturu u kontekstu odnosa moći tj. promocije emancipatorске i subkolonijalne kulture zavisnosti u savremenosti (Bourdieu, 1984: 79-86).

Zalažući se za afirmaciju kritičke i angažovane uloge sociologa u savremenosti, on se suprotstavlja tendencijama depolitizacije i demobilizacije intelektualaca, ali i njihovoj instrumentalizaciji kao pukih aktera u tekućem društvenom

² Alen Turen, u studiji *Sociologija masa* (2002), citirano prema: Kalanj, 2004: 176.

inženjeringu u funkciji snaga *status quo*-a. On kritikuje ne samo agresivnost savremene neoliberalne desnice u Francuskoj i svetu, već je podvrgao kritici i tzv. *kulturu levice*, kritikujući *podrepašku* poziciju kako desnih, tako i liberalnih socijaldemokrata u Evropi, koji su postali produžena frakcija američke Demokratske stranke i snaga kapital-odnosa u svetu.

Poslednjih godina svog života, angažujući se u kulturnoj i političkoj javnosti Evrope, svojim istraživanjima i delovanjem, Burdije iznova kao da promovise ulogu humanističkog intelektualca. Poput Zole i Sartra, on se zalaže za obnovu kritičke sociologije koja se nije odrekla analitičke, ali i svoje humanističke i emancipatorske uloge u društvu. Burdije se angažuje za formiranje transnacionalnog evropskog socijalnog pokreta, kao protivteže svetskoj neoliberalnoj hegemoniji transnacionalnih korporacija. tj. neoimperijalnoj diktaturi kapitala u savremenosti.

O tome govore brojni njegovi spisi i javni govori u poslednjih desetak godina njegovog života. Oni su dati u briljantnoj akademskoj formi eseja, kritike ili apela javnosti. U njima je Pjer Burdije, na tragu najboljih predstavnika iz Milsove radionice *sociološke imaginacije*, problematizovao i, jezikom ne samo analitičara već i angažovanog socijalnog borca i humanističkog intelektualca, pisao o nezaposlenosti, prekarizaciji, enormnoj eksploataciji, marginalizaciji brojnih društvenih grupa i socijalnoj bedi, koju generira ostvarivanje neoliberalne ideologije u savremenom svetu, do delovanja sindikalnih i drugih novih društvenih pokreta, kao pokreta postkapitalističke alternative.³

Burdijeova kritika neoliberalne ideologije i strategije društvenog razvoja

U svojoj najnovijoj studiji *Posle liberalizma* (Volerstin, 2005), I. Volerstin, između ostalog, baveći se istorijskom sociologijom liberalizma, u brodelovskom duhu strukturalne istorije *dugog talasa*, konstatuje: da je iz Prosvećenosti i Francuske revolucije proizašlo nekoliko ideologija, a pre svega liberalizam, kao centristička i reformistička ideologija, i *komunizam*, odnosno socijalizam kao ideologija levice, a da se kao reakcija na Francusku revoluciju javio i *konzervativizam*. Nastupajuće doba, posle ove revolucije, piše Volerstin, bilo je u znaku *modernosti oslobođenja* i dominacije ideologije liberalizma.

Brojni oblici liberalnih reformi koje su protagonosti i akteri ove ideologije uvodili u sistem bili su u funkciji integracije radničke klase u politički sistem (njegov pripitomljavanja), *kako bi se dominacija zasnovana na moći i bogatstvu transformisala u dominaciju saglasnosti* (Volerstin, 2005: 200). Taj reformski

³ Da podsetimo da se (za razliku od Entonija Gidensa, koji je, nazavisno od respekta prema njegovoj teoriji, sebe reducirao na savetnika Tonija Blera), Pjer Burdije oglašavao oko najznačajnijih političkih i drugih zbivanja u poslednjoj deceniji svog života. Između ostalog, potpisao je i apel francuskih i evropskih intelektualaca protiv bombardovanja Jugoslavije od strane NATO-alijanse 1999. godine.

proces izražen je u dve forme, prvo preko sporazuma o pravu glasa i širenja političkih sloboda, i drugo preko prenošenja dela *globalnog viška vrednosti na radničku klasu, ali na takav način da najveći deo ostane u rukama dominantnih slojeva i da sistem akumulacije ostaje netaknut* (ibid.).

Analizirajući socijalnu, političku i kulturnu istoriju sveta u poslednja dva veka, Volerstin zaključuje: *ideološki cement svetske kapitalističke ekonomije od 1789. do 1989. bio je liberalizam (zajedno sa svojim partnerom, scijentizmom). Godine su sasvim precizne. Francuska revolucija obeležava stupanje liberalizma na svetsku političku scenu. Pad komunizma 1989. obeležava njegovo napuštanje te scene* (isto, str. 83). Naime, Volerstin smatra da je 1989. godina označila ne samo slom komunizma već i klasičnog liberalizma, dodajući u vezi s tim: *vreme arogantne, samouverene liberalne ideologije je iza nas. Konzervativci su se, posle 150 godina samouniženja, ponovo pojavili sa svojim samointeresom* (isto, str. 14).

Ovakvu ocenu onoga što se zbilo na kraju 20. stoleća daje i francuski sociolog Pjer Burdije u svojim studijama, govoreći o *pojavi neoliberalizma kao konzervativnoj revoluciji i istorijskoj restauraciji*. Nasuprot velikim ideologijama (liberalizmu i socijalizmu) koje su doživele svoj sumrak, posle 1989. godine nastupilo je doba konzervativaca, bez obzira na to što se oni pomodno ideološki i masmedijski legitimišu kao protagonisti *ljudskih prava i sloboda, globalne demokratije (demokratije bez granica)*. U ovoj oceni karaktera društvenih promena nastalih na kraju 20. veka slažu se dva najveća sociologa druge polovine 20. veka: američki sociolog Imanuel Volerstin i francuski sociolog Pjer Burdije.

I dok je klasični liberalizam, liberalno-demokratski projekat i poredak, vodio računa o ljudskim pravima i slobodama, neoliberalizam je, prema Burdijeu, ideologija snaga istorijske restauracije, forma konzervativne revolucije, čiji akteri žele da *u ledenoj vodi računa potope i rastope sve odnose i institucije solidarnosti među ljudima*. Ova ideologija se deklarativno poziva na ljudska prava i slobode, a faktički u prvi plan fokusira interes snaga krupnog kapitala, transnacionalnih korporacija, i u funkciji je njihove dominacije i hegemonije u savremenosti. Neoliberalna ideologija, sa monetarističkom strategijom ekonomskog razvoja, dovela je do razaranja institucija solidarnosti u svetu i rušenja ne samo socijalističkih država već i socijaldemokratskog modela kapitalizma u svetu. Ona je otvorila put masovnoj nezaposlenosti, enormnoj nekontrolisanoj eksploataciji, rušenju standarda u oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva i socijal-darvinizaciji odnosa na nacionalnom i međunarodnom planu.

Neoliberalna filozofija razvoja izraz je interesa snaga neokonzervativne restauracije u svetu, snaga krupnog kapitala, koje zastupaju *ultradesnu utopiju, utopiju (koja se ostvaruje) jedne eksploatacije bez granica* (Burdije, 1999: 107), tj. novi socijal-darvinizam kako u nacionalnom razvoju tako i na međunarodnom planu. *Neoliberalni diskurs i program* globalno teži da učini raskid između *ekonomske logike* (koja je zasnovana na konkurenciji i koja donosi efikasnost) i *društvene logike* (koja je podređena principu pravедnosti), da ovu drugu instru-

mentalizuje i podredi prvoj, te da kroz privatizaciju, liberalizaciju, deregulaciju dezintegriše sve kolektivne institucije (pravne i socijalne države i solidarnosti), kako bi na delu između pojedinaca u društvenih grupa, vlasnika i proizvođača, podređenih i nadređenih, ostala jedino moć tržišta, goli interes za profitom i ekonomska efikasnost. Neoliberalna filozofija razvoja izraz je *konzervativne revolucije*, koja se poziva na progres, na razum, na nauku, da bi opravdala restauraciju i tako pokušava da svrsta pod zastarelost svaku progresističku misao i delanje (isto, str. 39). Ona počiva na konkurenciji i pravu jačeg. Ona uvodi strukturalne nejednakosti kao pravo socijalno nasilje, kao svojevrsnu *paklenu mašinu* kako ističe Pjer Burdije (isto, str. 113), koja razara i melje sve, „uspostavlja-jući darvinističku borbu svih protiv svih i *cinizam* kao normu svih praksi“ (ibid.). Efekti takve logike društvenog razvoja u savremenom svetu su: enormna eksploatacija sveta rada, velika socijalna-klasna raslojavanja, otpuštanje sa posla, nezaposlenost, prekarizacija, rad na određeno vreme, privatizacija javnih službi, uništavanje svih kolektivnih institucija socijalne države, razaranje osvojenih standarda u oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva (koji su kodifikovani od strane Međunarodne organizacije rada), pad kvaliteta života za većinu stanovništva planete, potiskivanje oblika participativne demokratije, marginalizacija uloge sindikata i levice, podređivanje nacionalnih država zahtevima ekonomske slobode i interesima transnacionalnih kompanija, tj. procesima globalizacije. Zbog toga, o ovakvom tipu kapitalizma neki analitičari govore kao o *killer capitalism*, „ubistvenom kapitalizmu“.

SIROMAŠTVO U SVETU	
2,5 milijarde ljudi ili 40% svetske populacije	živi sa manje od 2 dolara na dan
10% najbogatijih ljudi	kontroliraju 54% svetskog bogatstva
110 miliona dece	ne ide u školu - polovina njih je u Africi južno od Sahare
1 milijarda ljudi	nema pristup vodi za piće

Izvor: Pnud, prema saopštenju *Sošal voč* za 2005., Politika, Beograd, 8.11.2005, str. 4.

Ovakav socijalni razvoj, koji je u funkciji megakapitala i transnacionalnih globalnih korporacija, razarao je evromodel kapitalizma, institucije socijalne države blagostanja, devastirao solidarnost među društvenim grupama, klasama i narodima. Pored zaoštrenih disproporcija u razvoju na relaciji Sever-Jug, sve više je izražena globalna protivrečnost kao nov tip odnosa između centra i periferije svetskog sistema, između bogate manjine, kluba bogatih zemalja kapitalizma G-7 i ostatka sveta, koji neki nazivaju *lumpen-planetom* (Heilbroner, 1993: 48). Dok se razvijeni države sveta kreću ka postindustrijskoj civilizaciji, ostatak se deindustrijalizuje i nazaduje, grcajući u raznim oblicima tehnološkog i ekonomskog dužničkog ropstva. Nažalost, iako je početak veka bio u znaku

borbe protiv kolonijalizma i za emancipaciju naroda, kraj 20. veka je u znaku novih oblika porobljavanja i rekolonizacije sveta (Mitrović, 2000: 47-49).

Neoliberalna ideologija, kao ultradesna utopija kako je definiše Pjer Burdije u svojoj knjizi *Signalna svetla – prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji* (1999, original 1998), čini sve da ozakoni rasep između društvenog i ekonomskog faktora u istorijskom razvoju ljudskog društva, da ponovo reducira ljudsku prirodu na *homo ekonomikusa* (ili, kako bi Markuze rekao, *jednodimenzionalnog čoveka*), da društveno podredi silama strukturalnog nasilja tzv. *slobodnog tržišta*, odnosno interesima snaga krupnog kapitala i njihove nekontrolisane hegemonije u savremenom svetu. Da podsetimo da je ovakav redukcionizam i iluziju svojevremeno kritikovao Karl Polanji u svojoj studiji *Velika transformacija* (original 1944), ukazujući da *izvor katastrofe leži u utopijskom naporu ekonomskog liberalizma da uspostavi automatski tržišni sistem*. U vezi s tim, danas o tome piše poznati engleski ekonomist Džon Grej (svojevremeno savetnik Margaret Tačer za ekonomska pitanja), koji u svojoj studiji *Lažna zora – iluzije globalnog kapitalizma* (1998), tvrdi da: *slobodno tržište nije prirodno stanje stvari... nije železni zakon istorijskog razvoja nego jedan politički projekat*, te u tom smislu ne postoji sklad već suprotnost između socijalne demokratije i globalnih slobodnih tržišta u savremenosti, odnosno da su demokratija i tržište konkurenti, a ne partneri, te da je „*demokratski kapitalizam*“ – *prazna parola svih neokonzervativaca, koja označava ili prikriva duboko problematičan odnos* (Gray, 2002: 225).

Pjer Burdije u svojim radovima u poslednjoj deceniji 20. veka, *Beda sveta*, te *Protivudari (Signalna svetla) I i II*, razmatra implikacije neoliberalne ideologije i strategije razvoja na društvene odnose u svremenom svetu (na hegemoniju razobručenog megakapitala, enormnu eksploataciju, masovnu nezaposlenost, prekarizaciju, osiromašenje, marginalizaciju i fragmentaciju društva, zaoštravanje odnosa između Severa i Juga, podrivanje socijalne države blagostanja i dr.). Burdije, svojom analizom i kritikom, ukazuje na povezanost neoliberalne filozofije razvoja sa interesima krupnog kapitala, tj. transnacionalnih korporacija u savremenosti, kao i na pokušaje da se neokonzervativna revolucija, pozivajući se na progres, razum i nauku (posebno ekonomsku nauku), kroz novu fetišizaciju tržišta (odnosno zakona jačeg), izvrši opravdanje procesa istorijske restauracije (*odnosno povratak na neku vrstu radikalnog kapitalizma, koji nema drugi zakon sem zakona maksimalnog profita, kapitalizma bez kočnica i bez šminke*) i tako pokuša da svrsta pod zastarelost svaku progresističku misao i delanje. Snaga neoliberalne ideologije, podvlači Pjer Burdije, počiva na *svojevrsnom društvenom neo-darvinizmu* (na ideologiji kompetencije – *najbolji i najsajjniji su ti koji trujumfuju*, kako je to formulisao Beker, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju), dok siromašni nisu samo *nemoralni, alkoholičari, korumpirani, oni su glupi, nesposobni, neinteligentni, prema jednoj ovakvoj surovoj tehnokratskoj, nehumanoj ideologiji i filozofiji razvoja*. Naravno da se Pjer Burdije, kao kritički angažovani intelektualac, nije mogao miriti sa ovakvim simplifikacijama i poraznim projektima neoliberalnog razvoja u savremenom svetu. Sa

pokušajima *korenitog raskida između ekonomskog i društvenog*, sa nastojanjima da se svetu nametne jedna neoliberalna vizija, pod maskom ekonomskih racionalizacija. Da se kroz nove oblike simboličkog „*utuvljivanja*“ i *ugnjetavanja* (preko agresivnog delovanja mas-medija) neoliberalne poruke o *fleksibilnosti, elastičnosti i deregulaciji* predstave kao *jedna univerzalistička poruka oslobođenja* (Burdije, 1999: 35). Suprostavljajući se ovakvoj *doksi*, ideološkoj racionalizaciji, Burdije je podvrgao kritici kako strategije tako i aktere i mehanizme preko kojih se ova nova iluzija proizvodi i nameće u savremenosti, kao jedina i nužna alternativa u razvoju.

Burdijeova kritika mita o mondijalizaciji i novoj Evropi

U Burdijeovim radovima koje je pisao u poslednjoj deceniji svoga života posebno se kritikuje *mit o modijalizaciji* kao integralni deo strategije neoliberalnog razvoja u savremenosti, govoreći o njemu kao o „*eksploataciji bez granica*“ i „*glavnom oružju u borbama protiv tekovina welfare state-a*“. Praveći distinkciju između socijaldemokratskog modela društvenog razvoja i demokratskih procesa integracije sveta i „*asimetričnog modela globalizacije*“, Burdije ističe da „*globalizacija nije homogenizacija, već je ona, naprotiv, produžetak moći i uticaja malog broja dominantnih nacija nad celinom nacionalnih berzi*“ (Burdije, 1999: 43). U svojim analizama, Burdije piše o globalizaciji kao jednom mitu u punom značenju reči, jednom moćnom diskursu, jednoj *snažnoj ideji*, koja ima društvenu snagu, koja postiže verovanje. U vezi s tim on piše da je „*globalizacija ujedinjavanje finansijskih tržišta oko određenog broja nacija u dominantnom položaju, što povlači za sobom smanjenje autonomije nacionalnih finansijskih tržišta i koncentriše moć u rukama malog broja zemalja*“ (ibid.). Pri tom, Burdije tvrdi da je globalizacija, u isto vreme, glavno oružje u borbi protiv socijalne države, odnosno države blagostanja u Evropi i savremenosti. U ovom kontekstu svojih razmatranja Burdije ukazuje na klasične i nove oblike strukturalnih nejednakosti u svetu (na socijalno nasilje i simboličko ugnjetavanje).

Burdijeova kritika procesa globalizacije, kao asimetričnog procesa, koji u uslovima regionalne i klasne podeljenosti savremenog sveta dalje umnožava razlike, nejednakosti, kao da je predstavljala uvod u kritička nastojanja i drugih znamenitih svetskih autora, sociologa i ekonomista, koji su pisali o efektima globalizacije (a pre svega sociolozi I. Volerstin, U. Bek, i ekonomisti J. Štiglic, Dž. Grej).

Globalizacija kao objektivno istorijski proces povezana je s razvitkom novih proizvodnih snaga naučno-tehnološke revolucije, ali se, zbog antagonističkog sistema raspodele društvene moći, njene posledice različito reperkutuju na pojedine delove svetskog sistema (svetski centar, poluperiferija, periferija). Moćne poluge novih proizvodnih snaga, kroz proces globalizacije i svetsku podelu rada, premrežile su savremeni svet, te otuda Manuel Kastels piše o *umreženom društvu*, M. Obrov o *globalnoj eri*, D. Held o *globalnom poretku*, Dž. Ricer o *mekdonaldizaciji društva*, M. Makluan o *globalnom elektronskom selu*, K. Akselos o *planetarnom društvu*, a J. Habermas o *postnacionalnim konstelacijama*.

Burdijeova kritička analiza procesa globalizacije, posebno negativnih posledica na društveni razvoj i socijalne nejednakosti u savremenom svetu, kao da je nagovestila onu kritiku koja je sadržana u istraživanjima J. Štiglic (Protivrečnosti globalizacije) i Džona Greja (Lažna zora – iluzije globalnog kapitalizma).⁴ Paradoksalno je, ali je istinito, da su se ova dva visoka savetnika za ekonomska pitanja u američkoj (J. Štiglic) i engleskoj (Dž. Grej) administraciji, koji su u isto vreme naučnici, odvažili na kritiku dominantnog asimetričnog modela globalizacije koji se realizuje u savremenosti. Ovi i drugi autori (kao npr. Noam Čomski, Ulrich Bek, Naomi Klajn), pokazuju da je globalizaciju teško prikazivati kao ideološki neutralnu, te da treba praviti distinkciju između globalizacije kao procesa i globalizma kao projekta novih nejednakosti, između neoliberalnog i socijaldemokratskog tipa globalizacije. Endru Hejvud u svojoj studiji *Političke ideologije* (2003) smatra da postoje u najmanju ruku dve alternativne verzije globalizma: *neoliberalni globalizam* i *globalizam u verziji državne sigurnosti*.

Pjer Burdije posebno se zadržao na analizi i kritici *novih oblika zavisnosti* i eksploatacije u savremenom svetu. U svojoj kritičkoj sociologiji podvrgao je temeljnoj demistifikaciji ulogu sistema simboličke moći u savremenom svetskom društvu, povezujući je sa narastajućim strukturalnim nejednakostima u svetu. O odnosu društvene i simboličke moći Burdije, između ostalog, piše: „*Simbolička moć*, koja podrazumeva nametanje jednog viđenja sveta i društvenih podela, zavisi od društvenog autoriteta stečenog u prethodnim borbama...” (Burdije, 1977: 25). U tom smislu u centru njegove analize nalaze se problem nejednakosti u pristupu sredstvima komunikacije i analiza faktora diskriminacije na relaciji između onih koji imaju pristup „simboličkoj moći“ i onih koji su osuđeni da se podrede toj istoj simboličkoj moći (videti o tome opširnije u Burdijeovim radovima *Narcisovo ogledalo* i *Signalna svetla*).

Velike disproporcije u raspodeli svetskog bogatstva između Severa i Juga danas su praćene vojnopolitičkom ekspanzijom i upotrebom nekontrolisane sile u međunarodnim odnosima od strane snaga novog svetskog poretka, kao i kulturnom hegemonijom, odnosno kulturnim neoimperijalizmom.

⁴ U vezi sa tretmanom globalizma u studiji *Političke ideologije*, Endru Hejvud o tome, između ostalog, piše: „*Neoliberalni globalizam* u kojem se globalizam vezuje za širenje ekonomskih struktura i vrednosti, zasnovanih na tržištu. Iz ove perspektive, suština globalizacije je u izgradnji globalne kapitalističke ekonomije koja je u funkciji interesa transnacionalnih korporacija i koja znatno smanjuje moć države, posebno njenu sposobnost da transformiše društvenu strukturu. Globalizacija je tako mehanizam pomoću kojeg će se ostvariti *kraj istorije*, u smislu konačne pobe liberalnog kapitalizma. *Druga verzija globalizma* je verzija državne sigurnosti. Ona je uglavnom proizvod dolaska globalnog terorizma i odgovora koji daju na njega zapadne sile uopšte, a naročito SAD. Tzv. *rat protiv terora* je *rat bez granica* zato što je njegov neprijatelj skup pod-državnih aktera koji deluju putem transnacionalnih organizacija. Globalizam državne sigurnosti se posmatra kako kao odbrana liberalno-demokratskih vrednosti i humanističkih ideala koji se svrstavaju u bojne redove, tako i kao pokušaj Sjedinjenih Država, kao jedine preostale svetske supersile, da uspostavi globalnu ekonomiju“ (Hejvud, 2005: 341).

Burdije se u svojim radovima posebno bavi pitanjem *sudbine evropske socijalne države* u uslovima dominacije neoliberalne ideologije i globalizacije, razobličavajući mit o harmoničnom i neprotivrečnom konceptu evropske integracije i Evropske unije. On ukazuje da se, pod uticajem interesa krupnog kapitala i neoliberalne strategije razvoja, socijalna država u Evropi našla na udaru; da se u realnosti Evropska unija iznutra cepa, udvaja i diferencira na „Evropu radnika“ i „Evropu bankara“, na nekoliko razvojnih i kulturoloških krugova koji se seku i nisu uvek harmonični. Za razliku od predstavnika institucionalističke sociologije, koji idolatrijski govore o novoj Evropi (Evropskoj uniji) kao idealu (pristojne i uzorne zajednice), Pjer Burdije istražuje Evropsku uniju kao oblik protivrečnog integracionog procesa (oblik ekonomske i političke makrointegracije i globalizacije sveta), posebno analizirajući i kritikujući forme razaranja modela evrokapitalizma (socijalne države blagostanja) u savremenosti. On analizira pretpostavke nastanka evropskog sistema, identitet Evropske unije, koji je vezan za afirmaciju socijalne države posle Drugog svetskog rata i izgradnju socijalnog partnerstva snaga rada i kapitala. On piše o Evropi *kao zajedničkom domu*, ali i pokušajima amerikanizacije i briselizacije Evrope, pod uticajem neoliberalne invazije, odnosno delovanja snaga razobručenog krupnog kapitala, njegovih političkih frakcija i jastrebova. U tom smislu on ukazuje i na unutrašnje protivrečnosti koje nastaju u funkcionisanju Evropske unije (između *stare i nove* Evrope) i razvija radikalnu kritiku onih tendencija koje idu na razaranje i destruiranje modela socijalne države u Evropi. U tom smislu, on kritikuje *evrokratiju*, koja je u funkciji nove plutokratije, specifične koalicije finansijske oligarhije, političke birokratije, magnata u vojnoj i medijskoj industriji.

Ovakvoj Burdijevoj kritici Evropske unije, u kojoj se u otvorenoj ili prikrivenoj formi ruši socijaldemokratski model države blagostanja, pod uticajem interesa razularenog megakapitala i nove desnice, pridružuje se, pre ili kasnije, i drugi istraživači.⁵ Zbog toga je među sociolozima neprihvatljiv mit o mondijalizaciji i novoj Evropi već je zadatak kritičke sociologije da, sledeći burdijeovski na-log o angažovanom pozivu sociologa, teorijski problematizuje i empirijski istražuje evrointegracijske procese (i Evropsku uniju) kao kompleksnu i protivrečnu globalnu društvenu pojavu u našoj savremenosti.

U potrazi za alternativom

Pjer Burdije nije pripadao nijednoj partiji. On je primer angažovanog bespartijskog intelektualca, koji je pripadao modernoj intelektualnoj evrolevici. Svojim delom i kritikom, kao sociolog, pripadao je Evropi i čovečanstvu.

⁵ U vezi s tim podsećamo na kritičku studiju Alena Menka *Velika iluzija* (Studentski izdavački centar, Beograd, 1989), Žerara Bodsona *Evropa apatrida* (Zavet, Beograd, 1994), Emanula Toda *Kraj imperije* (2004), zatim Hansa Hofbauera *Proširenje EU na istok – Od Drang nach Osten do integracije periferije u EU* (Filip Višnjić, Beograd, 2004).

Pjer Burdije se nije zadovoljio samo analizom protivrečne svetske i evropske stvarnosti već je u duhu svoje angažovane humanističke sociologije tragao za putevima, mogućnostima i akterima razvoja društva i emancipacije čoveka.

Nasuprot neoliberalnoj filozofiji razvoja, on se zalagao za afirmisanje principa socijaldemokratskog modela društvenog razvoja, za *afirmisanje jedne stvarne ekonomije sreće*, „sposobne da uzme u obzir sve profite i sve cene, materijalne i simboličke, ljudskih radnji, a naročito zaposlenosti i nezaposlenosti“ (Burdije, 1999: 68). Ukratko, prema Burdijeu, „monetarnoj Evropi koja ruši socijalne tekovine imperativno je suprostaviti jednu socijalnu Evropu zasnovanu na takvom savezu između radnika različitih evropskih zemalja koji bi bio u stanju da neutrališe opasnosti u koje radnici svake zemlje, naročito kroz *social dumping*, dovode radnike drugih zemalja“ (isto, str. 68-69). Stoga Burdije smatra da je neophodno „izmisliti jedan *novi internacionalizam*, što je zadatak pre svega sindikalnih organizacija“ (isto, str. 69). U vezi sa tim on se zalaže za *formiranje evropskog socijalnog pokreta* (stvaranje osnove jednog novog internacionalizma, na sindikalnom, intelektualnom i narodnom nivou), kao alternative protiv negativnih efekata neoliberalizma i neoliberalnog globalizma, a za očuvanje socijalne države i socijaldemokratskog modela društvenog razvoja.

U tom smislu Burdije je, nasuprot neoliberalizmu kao *utopiji jedne eksploatacije bez granica*, u pokretu nezaposlenih u Evropi, ali i novim sindikatima i kritičkoj humanističkoj ulozi intelektualaca koji nisu integrisani u postojeći sistem, na strategiji transnacionalnog i panevropskog delovanja sagledavao *mogućnost formiranja pokreta alternative* u odbrani javnog interesa i socijaldemokratskog modela društvenog razvoja.

Na kraju, treba Burdijeu zahvaliti što je iznova problematizovao i *reafirmisao ulogu angažovanih intelektualaca* u funkciji emancipacije čoveka i sveta u savremenosti. Na ovom fonu treba podsetiti da u toj svojoj orijentaciji on danas nije usamljen. Na takvu ulogu intelektualaca u savremenim društvenim borbama i novim društvenim pokretima (kakav je npr. alterglobalistički) insistiraju i *Noam Čomski*, *Immanuel Volerstin* i *Toni Negri*. Bez obzira na to što pripadaju različitim idejnim i teorijskim orijentacijama, ovi angažovani intelektualci tragaju za novim strategijama antisistemskih i alternativnih pokreta koji bi delovali transnacionalno (za jednu vrstu *globalizacije odozdo*, za *globalizaciju sa ljudskim likom*, za *globalizaciju nepristajanja*) sa fleksibilnom, razuđenom i demokratskom organizacionom strukturom.⁶

Nasuprot mitu o vrednosno-neutralnoj sociologiji i instrumentalizovanoj ulozi sociologa, kao produžene ruke vladajućih snaga društvenog inženjeringa – u funkciji *status quo*-a, *Pjer Burdije* nam je, u ovom vremenu *istorije sveopšteg*

⁶ U vezi s tim I. Volerstin piše o pojavama fenomena *grupizma*, Manuel Kastels o *identitetu otpora*, Toni Negri o individualnim *autonomnim strategijama* vertikalnog delovanja (od lokalnog ka jezgru Imperije), a Noam Čomski o antiglobalističkim pokretima kao društvenim akterima.

beščaća (Borhes) i konformizma – kada mnogi, nasuprot naučnoj etici/etici poziva, rado plivaju *niz struju* (pod belom ili žutom zastavom – predaje i prostitucije svoje savesti), svojim bogatim delom i časnim intelektualnim angažmanom ostavio *primer* kakva treba da bude uloga intelektualca u obnovi humanističke nauke i njene emancipatorske funkcije u savremenosti.

Literatura

- Accardo, Alain et Philippe Corcuffe (1986): *La Sociologie de Bourdieu – textes choisis et commentés*, Bordeaux: Editions Le Mascaret.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Questions de Sociologie*, Paris: Editions de Minuit.
- Burdije, Pjer (1977): „Simbolička moć“, *Kultura* br. 38, str. 23-30.
- Burdije, Pjer (1999): *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gray, John (2002): *Lažna zora – iluzije globalnog kapitalizma*, Zagreb: Masmedija.
- Heilbroner, R. (1993): *Growth and the Lumpen Planet, New Perspectives Quarterly*, Vol.10, No. 2.
- Hejvud, Endru (2005): *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Held, David and A. McGrew (2002): *Globalisation/Anti-Globalisation*, Cambridge: Polity Press.
- Kalanj, Rade (2004): *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb: Politička kultura.
- Mitrović, Ljubiša (1997): *Sociologija*, Beograd: Institut za političke studije.
- Mitrović, Ljubiša (2000): *Globalizacija i savremena levica*, Beograd: Institut za političke studije.
- Pečujlić, Miroslav (2002): *Globalizacija – dva lika sveta*, Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Ritzer, George (1996): *Modern Sociological Theory*, New York: McGraw-Hill.
- Turner, Jonathan (1991): *The Structure of Sociological Theory*, Belmont.
- Volerstin, Imanuel (2005): *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni list.

BOURDIEU'S CRITICISM OF THE NEOLIBERAL PHILOSOPHY OF DEVELOPMENT, THE MYTH OF MONDIALIZATION AND THE NEW EUROPE

(An Appeal for the Renewal of Critical Sociology)

Summary: The author first discusses the basis of the neoliberal philosophy of development in the world, especially Bourdieu's criticism of the neoliberal ideology and strategy of development and their implications for social relations in contemporary society. Bourdieu points to the connection between the neoliberal philosophy of development with mega-capital interests, that is, those of transnational corporations at present, just as he stresses the attempts to justify, by the neoconservative revolution with its appeals to progress, reason and science (especially economic sciences) through the new market fetishization, the process of historical restoration and thus, to paraphrase P. Bourdieu, to classify as outdated any progressive thought and action. Bourdieu especially criticizes the myth of "mondialization" as an integral part of the neoliberal development strategy in the modern times by speaking about it as "exploitation sans rivages" and "the main weapon in the struggle against the achievements of the welfare state". By making a distinction between the social democratic model of social development and the democratic processes of world integration and the "asymmetrical globalization model", Bourdieu stresses that globalization is not homogenization; instead, it is the continuation of the power and influence of a small number of dominant nations over the totality of the national stock exchanges. In the context of his main theses, Bourdieu points to classical and new forms of structural inequalities in the world (social violence and symbolic repression). In his works Bourdieu especially deals with the issue of the fate of the European welfare state under the conditions of domination of the neoliberal ideology and globalization while exposing the myth about a harmonious and uncontroversial concept of European integration and the European Union. He points out that, under the influence of mega-interests and the neoliberal development strategy, welfare state in Europe is under attack, and that, in truth, the European Union is torn apart inside, split in two and differentiated as "the Europe of workers" and "the Europe of bankers", that is, into several development and culturological circles that overlap but are not always harmonious. Finally, the author stresses Bourdieu's appeal for the renewal of critical sociology that has not given up its analytical as well as its humanist and emancipating role in society.

Key words: Pierre Bourdieu, sociology, neoliberalism, globalization, welfare state, European Union.

Nataša Milović

teatrolog

Beograd

Burdijeova koncepcija simboličkog nasilja u filmovima savremene evropske kinematografije

Sažetak: Namera ovog rada je da poveže Burdijeove stavove i teorije sa filmovima tri evropska filmska stvaraoca: sa filmom *Nepoznati kod* (2000) austrijskog režisera Mihaela Hanekea, sa filmom *Rozeta* (1999) belgijskih režisera braće Darden i sa filmom *Mržnja* (1995) francuskog režisera Matjea Kasovica. Burdije je, u delima kao što su *Signalna svetla I* (1998), *Beda sveta* (1999) i *Signalna svetla II* (2001), svoj teorijski rad preusmerio u otvoreniji aktivistički diskurs. Svaki od pomenutih filmova odgovara određenoj Burdijeovoj koncepciji, bilo da je reč o pojmovima kao što su habitus, simbolički kapital i simboličko nasilje, ili da se radi o novijim Burdijeovim praktičnim preokupacijama kao što su prekaritet i nezaposlenost, ili položaj imigranata u multikulturalnoj Evropi, u kojoj dominiraju neoliberalne vrednosti. Baveći se u svojim delima centralnim pitanjima civilizacije i kulture danas, navedeni filmski umetnici, kao i Burdije, na nedvosmislen način svojim stvaralaštvom pozivaju na otpor i aktivno delovanje svakog pojedinca protiv novih mitova koje neoliberalna ideologija nameće.

Ključne reči: Burdije, evropski film, simboličko nasilje, aktivizam, otpor.

Ovaj rad će povezati teorije i aktivizam Pjera Burdijea sa filmovima *Nepoznati kod* (*Code inconnu: Récit incomplet de divers voyages*, 2000) austrijskog režisera Mihaela Hanekea, *Mržnja* (*La Haine*, 1995) francuskog režisera Matjea Kasovica i *Rozeta* (*Rosetta*, 1999) belgijskog režiserskog tandema braće Darden. Analizirajući pomenuta filmska ostvarenja bavićemo se pre svega fenomenom simboličkog nasilja koje je za Pjera Burdijea od izuzetnog značaja. Burdijeovu sociološku kritiku društva povezaćemo sa filmovima pomenutih evropskih režisera zato što, na Burdijeu sličan način, pored simboličkog nasilja preispituju i fenomene kao što su: nezaposlenost, prekaritet i neravnopravnost skrivena ispod znamenja multikulturalizma. Sve pomenute pojave, po Burdijeu, proizlaze iz simboličkog nasilja na kojem danas počivaju društva neoliberalne ideologije. „Svet društvenog“, kako stoji u eseju *Structures, habitus, practices* (u: Bourdieu, 1992: 52-65), prikazuje se kao „predstava ili reprezentacija“, kao izvođenje u

pozorišnom i muzičkom smislu, te su odabrani filmovi idealna ilustracija Burdijeovih teorijskih uvida. O Pjeru Burdijeu ćemo govoriti kako jezikom njegovih teorijskih pretpostavki, tako i jezikom koji je u svojim poslednjim delima, kao aktivista, više voleo da koristi. Pre nego što se upustimo u analizu filmova spomenućemo ključne definicije na kojima teorije Pjera Burdijea, značajne za ovaj rad, počivaju.

Po Burdijeu, praktičan svet koji je konstituisan u okviru *habitusa*, postoji kao sistem kognitivnih i motivacionih struktura, kao svet realizovanih ishoda, svet procedura koje treba slediti, svet utvrđenih putanja koje treba prihvatiti, tj. svet pravila i institucija. *Habitus* je „proizvod istorije, koji proizvodi sve individualne i kolektivne prakse (dakle još više istorije), u skladu sa shemama ukorenjenim u istoriji“, kaže Burdije u eseju *Structures, habitus, practices*. Svaki način da se individua odupre takvom objektivizmu biva osujećen. „*Habitus*, kao sistem generativnih shema, omogućava produkciju misli, opažaja i akcija koje su inherentne ili date u uslovima koji ih proizvode – ali samo njih“ (Bourdieu, 1992: 53). Simboličko nasilje zapravo funkcioniše po principu gubitka moći prepoznavanja, i blisko je povezano sa pojmom simboličkog kapitala.

Simbolički kapital funkcioniše odvojeno od ekonomskog kapitala, ali ga nesvesno nadopunjuje i kontroliše, time što funkcioniše po istim principima i što je i sam generisan *habitusom*. Simbolički kapital je kontrolisan većinskim ekonomskim kapitalom, i u tom smislu on paradoksalno služi da opunomoći dominantne strukture koje diktiraju diskurs. Onaj koji dominira nesvesno podjarmljuje posednike simboličkog kapitala preko novih dominantnih struktura kroz koje se reprodukuje. U takvoj situaciji, svaka kritika u odnosu na dominantni diskurs (koji se predstavlja kao najbolji mogući sistem), pada u vodu iz razloga što je dominantne strukture predviđaju, omogućavaju i protežiraju. Simboličko nasilje je povezano sa klasom koja poseduje simbolički kapital. Brutalno nasilje je, po Altiseru, deo prakse *represivnih državih aparata*: njima upravljaju posednici ekonomske i političke moći. Nevidljiviji *ideološki* državni aparati, oni koji diktiraju diskurs, bliži su posednicima simboličkog kapitala, te je nasilje koje proizlazi iz njihovih delatnosti suptilnije. Posednici ekonomske moći tako preko instrumentalizovanih posednika simboličke moći kreiraju pogled na svet koji ih legitimiše, štiti i opravdava. Manipulacijom simboličkih vrednosti proizvodi se simboličko nasilje.

Mihael Haneke, austrijski reditelj, široj javnosti poznat po filmu *Profesorka klavira*, skorašnji dobitnik *Zlatne palme* za film *Hidden* (2005), doslovno u svakom filmu obrađuje teme nevidljivog nasilja koje leži iza vidljivog brutalizma njegovih glavnih junaka. Pre nego što je počeo da se bavi režijom, prvo u pozorištu a potom i na filmu, Haneke je u Beču studirao filozofiju i psihologiju. To može biti razlog što gledalac, kada se radi o Hanekeovom filmu, nije konzumer, već misleno biće sa kojim je Haneke u neprestanom ozbiljnom dijalogu. Za svoje filmove Haneke kaže da su polemike sa američkom kinematografijom koja gledaocu oduzma moć razmišljanja raznim efektima i strategijama koje film pretvaraju u

spektakl. Hanekeovi filmovi – inspirisani, kako sam tvrdi, Bresonom – zauzimaju kritičku distancu i ne nude lažnu intimnost. Oni teže da budu neprestana preispitivanja stvarnosti – ne nude jednostavne odgovore i nisu površno izvedeni zaključci (Vogel, 1996: 73 – 75).

Kada je o nasilju reč, Hanekea ne zanima jeftina zgroženost nad zlodelima koja je čovek sposoban da uradi, niti ga interesuje prepoznatljivo i predvidljivo nasilje u, primera radi, prosečnom holivudskom trileru. Problem trilera je upravo u tome što gledaoci i ljubitelji skoro u potpunosti internalizuju i očekuju utvrđeni obrazac ili *habitus* tog žanra. Iako je sveprisutno i predstavlja osnovnu temu Hanekeovih filmova, nasilje o kome Haneke govori nije uobičajeno i najčešće se ne prikazuje eksplicitno.

Predmet Hanekeovih interesovanja je kritički pogled na jedan naizgled savršen svet. To je svet konstruisan u visoko tehnološkim uslovima post-industrijskog društva, koji se obično nekritički označava kao kultura i civilizacija progresa, a koji je zapravo duboko depersonalizovan svet „zamrznutih osećanja“, u prvom Hanekeovom filmu doslovno nazvan *Sedmi kontinent* – svet odvojen od života. Kada je reč o nasilju, dva posebno kontroverzna Hanekeova filma jesu *Benijev video* (*Beny's video*) i *Čudne igre* (*Funny games*). Mladi ljudi koje pratimo u oba ostvarenja pribegavaju nasilju iz nekog neobičnog, ali dokučivog razloga, posebno u svetlu načina na koji Haneke prikazuje svet sredovečnih ljudi evropske srednje klase, koji postaju njihove žrtve.

Samom nazivu filma *Nepoznati kod*, koji ćemo u ovom radu analizirati, Haneke je dodao podnaslov *Nedovršene priče različitih putovanja* (*Récit incomplet de divers voyages/Incomplete Tales of Several Journeys*). Razlog tome je njegovo opažanje da su ljudi novog doba, koji postaju junaci njegovih filmova, ljudi u neprestanom kretanju. Jedino što ih u filmu može zaustaviti na tim neprestanim putovanjima po *Evropi bez granica* je nešto što nije društveni konstrukt, nešto što je prva priroda, što stoji izvan habitusa i što je neodrecivo od života, recimo smrt. Ona može biti nenamerna, apsurdna ili proizvedena nekim vidom nasilja.

Hanekeov film uspeo je da se dotakne svih problema koji stižu u centar glavnog grada Francuske, a ti problemi su prikazani kao nedovršene priče različitih putovanja. U filmu je moguće videti kako putovanja ka centru nekadašnjih robova iz francuskih kolonija u Africi, tako i slična putovanja ka „centru“ gastarbajtera sa Balkana, tj. sadašnjih ekonomskih i kulturnih kolonija. Putovanja u vidu bežanja sa sela u gradove ukrštaju se sa profesionalnim putovanjima iz evropskih metropola na razna ratna poprišta. Na kraju se najviše zadržavamo na putovanju uspešne glumice i Parižanke kojoj pripada centralno mesto u ovom filmu. Njeno putovanje je najzanimljivije, ali i najbesmislenije, jer se uloge koje junakinja u moralnom smislu živi na sceni i van nje, ne poklapaju. Njena putovanja kroz različita imaginarna i stvarna iskustva rezultiraju velikim padom kojeg do kraja filma ona nije svesna. Njen lični moralni pad je zapravo i pad „centra“ koji ona predstavlja.

Na početku filma glumica iz centra, koju igra Žilijet Binoš (Juliette Binoche), svojim belaćko-građansko-profesionalnim tzv. PIN legitimacijama (Personal Identification Code) pruža pripadnicima policije garanciju za mlađeg brata svog ljubavnika koji je umešan u jedan ulični incident. Kao što ne dovodi u pitanje ispravnost postupka svog štićenika već ga samo slepo brani (dečaka koji bez ikakvog saosećanja i obazrivosti baca otpadak u krilo prosjakinje sa Balkana), isto tako ne reaguje (već se samo dvoumi) kada čuje kako devojčicu iz susedstva na smrt zlostavljaju roditelji. U uvodnoj sceni filma presek francuskog društva i kulture jasno se vidi, a multikulturalizam kao maska spada i prikazuje staro kolonijalno lice Evrope: mladi Senegalac, učitelj gluvoneme dece, opominje svog belog sugrađanina (glumičinog štićenika, odbeglog od kuće sa sela) na pristojnost, ali, u očima pripadnika javnog reda i bezbednosti on je sumnjiv samim tim što je crnac, dok beloputi prestupnik, samo na osnovu glumičinog ID broja, biva pušten. Senegalca odvođe u stanicu, a rumunsku prosjakinju deportuju iz centra nazad na periferiju Evrope, u Rumuniju.

Kod Mihaela Hanekea često se svet stvarnosti prikazuje kao svet lišen identiteta, osim onog po meri automata. Identitet broja i šifre je identitet svih kontrolnih mesta i predstavlja jedinu validnu tačku oslonca u kontrolisanom poretku sadašnjice. U poretku koji je uvek u Fukoovom smislu moguće mehanički identifikovati, a prema tome i normirati, takav ID identitet je, paradoksalno, iako individualno označen, potpuno depersonalizovan. Veštački kreiran „svet prolazaka bez zadržavanja“, po Marku Ožeu (Marc Augé), nema prošlost ni budućnost, osim „sadašnjosti koja se ne zaustavlja“, jer su sva mesta na kojima se individualno nalazi zapravo „ne-mesta“ (Augé, 1995: 77-78). Mesta koja simbolišu današnji svet koji nazivamo civilizacija su metro, supermarket, hotelske sobe, ATM mašine, aerodromi i skeneri kroz koje se na njima prolazi, identifikacione kartice, ali ni jedno od njih nema nijednu ličnu karakteristiku i ne može biti dom. Svaki znak ljudskog gubi prepoznatljivost, a jedina razlika koja se čita i prepoznaje je *kod* ispisan na identifikacionoj kartici. On se učitava lozinkom (password), korisničkim imenom (user name) i jedinstvenim brojem, koji definiše čitavu ljudsku egzistenciju koja je na taj kod – osuđena. Da li će neko uspeti da uđe u stan u kome je promenjena šifra za ulazak, ili će nekog takav kod učiniti nepodesnim da ostane u nekoj državi, zavisi od PIN-a koji mašini može biti samo poznat ili nepoznat. (Zanimljivo je da u tako binarnom odnosu, čak i bez menjanja zapisa broja na kartici, vrlo često takav kod vlasniku ne omogućava „prolaz“ već ga vodi u smrt.) Haneke je ovaj paradoks civilizacije zdravog razuma pokazao i u svom ranijem ostvarenju *Funny games*.¹ Da bi što jasnije identifikovao razne nivoe simboličkog nasilja Haneke pred svoje likove u filmu *Nepoznati kod* stavlja dileme poput sledećih: reagovati ili ne; usprotiviti se društvenom zarad ličnog i moralnog

¹ Svi sigurnosni mehanizmi koji služe kao dodatno obezbeđenje u jednom mondenskom vikend-naselju u Austriji postaju zamke za vlasnike koje dvojica nenaoružanih momaka jedne za drugim ubijaju. Sistemi bezbednosti, kojima su mislili da su zaštićeni, predstavljaju zapravo nevidljive klopke u kojima stradaju. (prim.aut.)

ili učestvovati u automatizovanom životu makar to podrazumevalo i prećutni do-sluh sa zločincem; podleći pritisku simboličke torture, ili se odupreti. Njegovi likovi se u ovom filmu opredeljuju za društvu poznati kod i – ne čine ništa.

Zbog čega glumica ne može da pomogne maltretiranoj maloletnoj devojčici iz susedstva? Zbog čega njen ljubavnik reporter sme samo da fotografiše i dokumentuje ratove na Balkanu, ali ne može ništa drugo da učini? Šta je ključni razlog za *ne-delovanje* u *ne-mestima sveta nedovršenih putovanja*? Pre nego što pokušamo da sagledamo Hanekeove odgovore na ova pitanja, ukazaćemo na još jednu scenu u filmu koja je bitna za razumevanje delovanja habitusa.

Prakse uslovljene habitusom vidimo u filmu *Nepoznati kod* u sceni probnog snimanja budućeg filma, u kojem glavna junakinja Hanekeovog filma (po profesiji glumica), treba da igra glavnu ulogu. U jednom trenutku nismo sigurni da li joj se događaj koji gledamo stvarno dešava, ili je ipak samo u pitanju probno snimanje. Glas iza kamere obaveštava je da ona zapravo više nikada neće izaći iz tog prostora i da će tu umreti ugušena gasom. Glumica reaguje prvo zbunjeno, pa zatim građanski pribrano, odgovarajući da je neko kod kuće čeka i da za takve igre nema vremena, ali njen izraz lica je sve nesigurniji i uplašeniji. Ona počinje da shvata da nijedan racionalni postupak, uslovljen društvenim konvencijama, ne može više da joj spase život. Glas režisera je sve ubedljiviji u objašnjenju da je njen život okončan. Čovek iza kamere, tj. njen ubica, očekuje da makar u času suočavanja sa smrću ne vidi glumu već glumičin ljudski izraz, nje-nu autentičnu reakciju, a ona ga sve manje razume. Glumica ne zna šta on od nje zapravo očekuje. Ono na čemu Burdije insistira kada govori o habitusu jeste da se esencijalno vremenom gubi i postaje individui nepoznato. U ovom slučaju, jedino što je esencijalno jeste susret sa smrću (nebitno da li je reč o fikciji ili stvarnom događaju). Gubljenje *esencijalnog* i prepuštanje dejstvu *konstruisanog* dešava se onda kada svaku ličnu ekspresiju, misao i saznanje diktira istorijski konstruisan habitus. Ukoliko se patologija neautentičnog života prihvati i internalizuje kao normalna, onda je patologija ubice u filmu koji se snima u Hanekeovom filmu očajnička želja da se doživi autentičan trenutak života. Autentičnost još može da bude samo u neočekivanom susretu sa smrću za koji uloga još nije unapred pripremljena.

Tokom filma videćemo ovu istu situaciju unutar stvarnog snimanja igrane sekvence, ali samo dok gledamo probno snimanje imamo utisak da gledamo stvarnost. Razlog tome je Hanekeova stalna redefinicija filma i *filma*. U tom smislu stalnih pokušaja izmeštanja iz jedne stvarnosti kako bi se zapravo stvarnost sagledala govorio je i Burdije: „Kao i svaka invencija habitus je ono što čini mogućim proizvodnju beskonačnog broja praksi koje su relativno nepredvidive, ali takođe *ograničene u svojoj različitosti*.“ U filmu *Nepoznati kod* to se odnosi na naučena ponašanja glumice/junakinje filma, jedina ponašanja koja ona zna da pokaže čak i onda kada se suočava sa smrću. Kada govorimo o toj dvojnoj stvarnosti, javnoj i privatnoj, u slučaju glumice umetničkoj i svakodnevnoj, vidimo da

glumica koja spasava život dečaku na filmskom platnu, u stvarnom životu nije sposobna da pomogne svojoj maloj komšinici koju roditelji zlostavljaju do smrti. Umesto da reaguje na plač i udarce koje čuje u svom stanu njena reakcija je skoro predvidljiva: ona utišava televizor, razmišlja šta da uradi, lomi se u svojoj odluci, ali pri prvom stišaju glasa devojčice, nastavlja da pegla, potpuno oslobođena od lične odgovornosti. Paradoksalno, njena naučena društvena uloga domaćice i građanke ni na koji način nije promenjena niti obogaćena profesijom kojom se bavi. Građanka koja poštuje tuđu privatnost, učena je da se ne meša u tuđe stvari. Za ljude vaspitane kao ona, pismo sa pozivom za pomoć koje zatiče u poštanskom sandučetu i očajnički krici devojčice koju zlostavljaju, predstavljaju nepoznati kod koji ona nije dužna da razume. Uloga u društvu, kojoj robuje i koja sama po sebi predstavlja oblik simboličkog nasilja, pomaže joj da lakše od sebe i od drugih *sakrije* suštinu sveta, koja se uz tako naučene i obučene subjekte stalno iznova obnavlja.

Kada kažemo „naučeno“ i govorimo o Burdijeju, moramo spomenuti da je Burdije, govoreći o simboličkom nasilju, govorio o njegovoj sprezi sa obrazovanjem ili poljem obrazovanja. Ako je fizičko nasilje ozakonjeno državom, i samo se nadopunjuje na obrazovno „simboličko“ nasilje, onda nije slučajno da se vaspitanje u porodici vrši brutalnim fizičkim nasiljem, a da se, sa druge strane, opunomoćava jednim građanskim vaspitanjem koje uči nemešanju i objektivizaciji u svakoj situaciji (u ovom slučaju posmatrač/saučesnik koji ne stupa u akciju). Kada je slepo praćena društvena norma iznad savesti i svih drugih moralnih ljudskih načela, onda je ljudska delatnost onesposobljena, sputana, ne samo ideološkim aparatima koji deluju spolja, već i mehanizmima po kojima ti aparati deluju iznutra (jer su mehanizmi simboličkim nasiljem nesvesno internalizovani). Cena je gubitak primarnog koda koji u poslednjoj instanci takvog procesa postaje nepoznat i neprepoznat (*code unknown*). Ako simbolički kapital podrazumeva i određeno dozvoljeno ponašanje (individualizam i očuvanje privatnosti po svaku cenu), onda je u Hanekeovom filmu čitavo susedstvo izvršilo simboličko nasilje nad devojčicom, jednako brutalno koliko i individualno privatno nasilje njenih roditelja.

Da li je i sama umetnost oblik pod kojim se ovakvo nasilje nesputano odigrava? Kroz lik glumice Haneke otvara ovo pitanje i preispituje odgovornost umetnosti, i onih koji se njome profesionalno bave, u razotkrivanju tj. skrivanju istine. (Vredi podsetiti da je Haneke svoj poslednji film nazvao *Hidden*.) Po Hanekeu, da film ne bi bio od početka do kraja gomila laži podeljena na filmske sekvence, on mora da odstupa od konvencionalno shvaćenog filma i obrati se direktno publici podeljenoj i odeljenoj od stvarnosti upravo habitusom žanra. To ovaj reditelj i čini u filmu *Funny games* gde ubica doslovno pita publiku da li je na strani „ovih finih ljudi“ koje namerava da pobije. Da bi razgraničio dve umetnosti – žanrovsku i autorsku – Haneke u filmu *Nepoznati kod* prikazuje i ideju i realizaciju u praksi onoga što smo videli. Scena probnog snimanja izgleda realistično i dramatično u odnosu na sam film kao proizvod, kao što i dokumentarističke

fotografije nasilja sa ratišta na Kosovu izgledaju drugačije u odnosu na umetničke fotografije ljudi kradomice slikanih u javnom prevozu koje isti čovek slika. Još dva puta u filmu Haneke koristi scenu u sceni ili film u filmu da bi nas podsetio na dve stvarnosti i upozorio da od filma moramo pobeći da bismo se vratili u stvarnost o kojoj on kao umetnik želi da govori.

Na taj način posmatrano, u duhu razotkrivanja, stoji i stav Pjera Burdijea o taktikama otkrivanja stvarnosti izmeštene iz habitusa, iz dominantnog diskursa, i o praksi koja pod takvim uticajima deluje na subjekte. On kaže: „Samo u imaginarnom iskustvu (kakvo je na primer bajka) koje neutrališe smisao društvene stvarnosti, društveni svet preuzima formu pravednog univerzuma jednakih mogućnosti za bilo koji mogući subjekt“ (Bourdieu, 1992: 64). No, kako je moguće da jedna glumica, koja u svom profesionalnom životu prolazi kroz brojna imaginarna iskustva i razmišlja i domišlja pomenuti pravedni univerzum, u ličnom životu jedino vidi društveno legitimnu stvarnost i ne zalaže se nikad da se ona promeni i približi pravednom univerzumu na koji je umetnost stalno podseća? Vidimo je kako ide na pogreb žrtve i saoseća u bolu sa dželatima. Ona, isto tako, u restoranu skreće temu sa priče o krizi na Kosovu na svoj problem sa zuboboljom i u centar pažnje stavlja nebitne detalje. Svaki put kada postoji teška situacija sa kojom se treba suočiti, junakinja sažaljeva sebe. Kada je u metrou pljune jedan arapski momak, ona ne plače zbog situacije koja je dovela do toga da imigranti preziru francuske belce, već plače zbog sopstvenog trenutnog poniženja i šoka.

Burdije ovakav uticaj habitusa objašnjava na sledeći način: „Habitus, princip selektovane percepcije, indukuje težnju da se potvrdi i ojača, umesto da se transformiše, kao obrazac koji sam sebe obnavlja i usklađuje sa svim stečenim navikama u poimanju sveta koji je jedini koji on poznaje i sa kojim se saobražava“ (*ibid.*). Čin pljuvanja glumice u metrou postaje u filmu svojevrsna katarza. Smerna, lepo vaspitana francuska bela žena srednje klase koja se u metrou pravi da ne vidi arapskog mladića, licemerjem koje pokazuje pretvara tu scenu u obrazac jednog dubljeg nerazumevanja, skrivenog iza deklarativnog francuskog multikulturalizma. Mladićeva nepristojnost i nasilje su vidni, dok duboke nepravde kolonijalizma, koje su uzrok njegovog ponašanja, ostaju na prvi pogled nevidljive. Glumičina nedužnost u datoj situaciji je vidljiva, ali mi postajemo svesni da njeno saučesništvo u simboličkim oblicima nasilja sa kojima nas film suočava, ostaje nevidljivo.

U svim sličnim situacijama u filmu *Nepoznati kod* (a bilo ih je najmanje četiri) reditelj Mihael Haneke se stavlja na stranu žrtava simboličkog nasilja. Na stranu sličnih junaka stavlja se i reditelj filma *Mržnja*, Matje Kasovic. Za ovaj rad važno je ukazati na činjenicu da u svojim filmovima i Haneke i Kasovic govore o nevidljivom i vidljivom nasilju i lažnom multikulturalizmu, koji unazađuje Evropu i preti da je uništi. Kod Kasovica se scena sa ovakvim podtekstom odvija ne, kao kod Hanekea, u metrou, već na otvaranju jedne male izložbe u centru Pariza. Sukob posednika kulturnog kapitala iz centra grada sa zalutalom trojicom mladića iz predgrađa, završava se rečima: „Šta ćete, tuga iz blokova.“

U tekstu *On Symbolic Power*, u delu teksta pod nazivom 'Symbolic Systems' (*Art, Religion, Language*) as Structuring Structures, Burdije kaže da se u idealističkoj tradiciji objektivnost značenja ili smisao sveta određuje postizanjem saglasnosti među strukturnim subjektivitetima (sensus = consensus).² Za razliku od mita, koji u Burdijeovom viđenju predstavlja kolektiv i kolektivu odgovarajući proizvod, ideologija služi interesima pojedinaca koji teže da svoju korist predstave kao opšti interes: „Dominantna kultura omogućava da se vladajuća klasa integriše oko tih kulturnih modela, a u isto vreme i distancira od drugih (tako što olakšava komunikaciju između svih svojih članova, odvajajući ih od drugih klasa); ona takođe učestvuje u prividnoj integraciji društva kao celine, i u apatiji (lažnoj svesti) one klase nad kojom se vlada; legitimišući ih, dominantna kultura učestvuje u opunomoćavanju uspostavljenog poretka putem uspostavljenih razlika (hijerarhija). Dominantna kultura proizvodi ideloški efekat (slike Pariza, šarenilo multikulturalizma) tako što svoju funkciju deljenja prikriva potencirajući svoju funkciju komunikacije. Kultura koja spaja (kao medijum komunikacije) je takođe kultura koja odvaja (kao instrument razlike). Ona koja legitimiše/opunomoćuje razlike prisiljavajući sve ostale kulture (predstavljene kao sub-kulture) da se same definišu u odnosu na svoju distancu od dominantne kulture“ (Bourdieu, 2005: 167). Filmovi Kasovica i Hanekea na isti način prikazuju kulturu razora u klasnom društvu. Klasa koja posreduje u razornim društvenim distinkcijama je srednja klasa koja niže klase tj. „druge“ vidi kao nasilne, brutalne, vulgarne i primitivne. Podesna ideološka funkcija polja ideološke produkcije je izvedena skoro automatski na bazi strukturalne homologije³ između polja ideološke produkcije i polja klasne borbe.

Homologija između dva polja znači da borbe preko određenih objekata autonomnog polja automatski proizvode eufemizovane forme međuklasnih ekonomskih i političkih borbi: korespondencija strukture sa strukturom stvara međudejstvo koje čini da odgovarajuća ideološka funkcija dominantnog diskursa bude izvedena po utvrđenom planu, do kraja. U slučaju *Code Unknown* u metrou ne dolazi do dijaloga, već se jaz još više produbljuje, jednako kao i u prvoj sceni filma gde prosvećeni „drugi“ (senegalski učitelj) do kraja ne uspeva da uspostavi bilo kakav dijalog sa belim članovima zajednice, bilo da je reč o glumici i dečaku koga ona štiti, ili pripadnicima policije i prosjakinji sa Balkana. Dominantni diskurs se tako vezuje isključivo za boju kože, a ne za nivo obrazovanja tj. posedovanja simboličkog kapitala.

Burdije još jasnijim jezikom objašnjava ove fenomene u knjizi *Signalna svetla* (Burdije, 1999), u eseju *Neoliberalizam, utopija (koja se ostvaruje) jedne eksploatacije bez granica*. On kaže da dominantni diskurs neoliberalizma („koji tvrdi za sebe kako je čist i savršen poredak“) počiva na proizvodnji straha koji se izaziva kod onih nad kojima se dominira i dodaje: „takav poredak je spreman da sve omaške kazni sankcijama koje osuđuje bilo automatski, bilo posredstvom svoje produžene ruke“ (Burdije, 1999: 107).

² Bourdieu, *Language and Symbolic Power* (2005), gl. III: „On Symbolic Power“, str. 164.

³ Strukturna sličnost između različitih delova iste individue.

Stalnom produkcijom i reprodukcijom dominantnih struktura koje kontrolišu i regulišu ekonomske elite, stvara se armija nezaposlenih i prekarnih radnika. Iako su brojačano moćniji, oni nemaju snagu armije, zato što su na razne načine onemogućeni da deluju. U društvu u kome vlada stalni prekaritet, strah od otkaza i od nezaposlenosti, ono što se nad individuom vrši Burdije naziva *strukturno nasilje*. Subjekte proizvedene strahom, tj. individue prekarizovanih habitusa, onemogućene za pobunu i stavljene u službu neoliberalne utopije, Burdije naziva *rezervnom armijom radne snage ukroćene prekarizacijom*. Studenti koji su aprila 2006. godine u Parizu protestovali i uz podršku tri miliona ljudi uspeli da obore sporni de Vilpenov zakon o prvom poslu, nazivali su sebe „klineks generacijom“ (Kleenex generation) – potrošnom i bezvrednom radnom snagom koja se posle upotrebe može slobodno i bez griže savesti odbaciti.

Prekarizacija, nezaposlenost i strah od otkaza su mehanizmi koji ljude pretvaraju u pokorne slugе, iako ih civilizacija kojoj pripadaju deklarativno ubeđuje da su slobodni subjekti. Ukoliko takvo stanje potraje bez otpora i pobune posledice ovih procesa su izolovanost, nedostatak želje za pobunom i akcijom i, što je najgore, gubitak osećaja za solidarnost. Najveći propust, ističe Burdije, leži u sistemu obrazovanja koji proizvodi i definiše nove proizvođače znanja po meri neoliberalne ideologije, koji se svom snagom trude da se takvo znanje do kraja artikuliše u praksi i pretvori u sveobuhvatne političke programe.

Film u kome se posledice ovakvog procesa najbolje mogu uočiti je film *Rozeta*, belgijskih režisera braće Darden. Dokumentaristički opisan i realistično pokazan život jedne devojke koja se bori da nađe i sačuva bilo kakav posao jeste svedočanstvo o fenomenu prekariteta o kojem piše Burdije. Priča o Rozeti je nalik na brojne slične životne priče koje je Burdije sa svojim saradnicima istražio i prikazao u knjizi *Beda sveta*. Ova knjiga bila je povod za razgovor između sociologa Pjera Burdijea i romanopisca-nobelovca Gintera Grasa, kome je „pogled sa dna“ takođe bila preokupacija u delu *Moje stoleće*. Početna tema njihovog razgovora bila je sudbina prosvetiteljstva u Evropi i tretman humora u prikazivanju postojeće *bede sveta*. Burdije svoje razloge za nekorišćenje humora u svojoj knjizi vidi u tome što bi se priče o nepravednom stradanju ublažile i zamaglile upotrebom literarne ili naučne forme. Burdije kaže: „Zadatak je bio da na što direktniji način, pa makar i brutalan, vratimo tim pričama njihovu posebnost, uglavnom prepunu neopodnošljivog nasilja. Dva razloga postoje za to: naučni i, rekao bih, književni. Želeli smo da budemo ne-literarni da bismo postigli literarnost u nekom drugom smislu. Postojali su i politički razlozi za takvu odluku: smatramo da je nasilje toliko utkano u neoliberalne zakone u Evropi i Latinskoj Americi, i mnogim drugim zemljama, i da je toliko veliko da ga jedan rad ne može sveobuhvatno prikazati putem analize izvedene samo na čisto teorijski način. Kritike neoliberalnih politika nisu jednake po snazi sa posledicama tih politika“.⁴

⁴ Vidi: New Left Review 14, March-April 2002, <http://www.newleftreview.net/NLR14.shtml>.

U razgovoru sa Ginterom Grasom, Burdije još ističe da izbavljenje od neoliberalne utopije leži u *novom utopizmu* – novim socijalnim pokretima koje bi činili radnici i obespravljeni ljudi iz čitavog sveta. Film *Rozeta* braće Darden govori o tome šta sve treba da se promeni u našem poimanju Evrope da bi se do novog utopizma moglo doći. U svojoj knjizi *Umetnost pod pritiskom*, holandski sociolog Jost Smirs navodi da je nakon filma *Rozeta* u Belgiji došlo do burnih reakcija i da je zahvaljujući ovom filmu napravljen i program zapošljavanja pod nazivom „plan Rozeta“. Smirs takođe kaže i sledeće: „Dok su američki kritičari nipodaštavali ovaj film, belgijska publika veoma je dobro znala zašto je ovaj film važan estetski i društveni događaj“ (Smirs, 2004: 20). Kada govorimo o aktivizmu i angažovanosti na polju umetnosti, braća Darden kažu: „Naša prvenstvena želja bila je da napravimo portret žene koja je borac, one koja može da preživi. Ona stvarno veruje da će umreti ako ne pronađe posao i mesto u društvu. Mi smo sebe, kao i kameru, stavili na mesto posednika takvog misaonog sklopa. Jednom kada to uradite, kada se stavite u položaj osobe sa takvim načinom razmišljanja, neizbežno stižete do moralnih dilema, ubiti ili ne ubiti, počiniti samoubistvo ili ne. Naravno, baveći se time, oslikavate društvo i nezaposlenost“.⁵

Lepota filma *Rozeta* je upravo u tome što je u njemu sve pokazano,⁶ iako nije izrečeno. Već prva scena filma pokazuje vezu simboličkog nasilja sa fizičkim nasiljem: zbog neargumentovanog otpuštanja sa radnog mesta Rozeta počinje svoju borbu za posao i opstanak bukvalnom tučom sa poslodavcima. Jasnno je da njen napad zapravo odbrana i da ona na tragičan način doživljava učestala nemušta obrazloženja raznih šefova zašto mora da napusti posao koji je dobro radila. Njena borba nema veze sa osvešćenom borbom protiv nepravde, već je njen bunt pokušaj da preživi i doživi još jedan dan života. Ovaj film zapravo pokazuje i proces i stanje iz kojeg junakinja pokušava očajnički da izađe. Rozeta u jednom trenutku filma ima pred sobom dva puta i dilemu: da li da pusti prijatelja da se udavi u reci i tako dođe na njegovo radno mesto ili da ga jednostavno potkaže i na taj dođe do posla i ostvari svoje pravo na rad. Kada se odluči za „humanije“ rešenje, ona počinje da shvata da i pored moralnog pada na koji je pristala da bi dobila posao, njen život zapravo već sutra može biti isti kao i juče, a da je, suštinski ne promenivši ništa u svom životu, zapravo ostala i bez jednog prijatelja. Posle jednog dana provedenog na način „srećno zaposlene osobe“, ona daje otkaz i odlučuje se na samoubistvo. Rozeta je čak i u pokušaju samoubistva osujećena nedovoljnom količinom gasa u plinskoj boci. Ovim detaljem se možda veoma diskretno provlači paralela sa ubijanjem gasom u Evropi, danas i nekada. U vreme Trećeg rajha ljudi su odlazili silom u gasne komore,

⁵ http://www2.indiewire.com/people/int_Dardenne_Luc_Jea_2A638.html.

⁶ Tokom filma mnogo puta gledamo: Rozetino prezuvanje i ostavljanje cipela u napuštenu cev kanala koju zatvara kamenom; ubacivanje improvizovane udice sa poluslomljenom flašom u reku ne bi li uhvatila ribu; prodavanje stare garderobe po sekundhend radnjama; zagrevanje stomaka fenom za kosu kao jedinog načina da ublaži konstantne napade bolova u donjem stomaku, itd.

a danas, u jednom nevidljivijem, simboličkim nasiljem omeđenom, nacizmu, život je toliko obesmišljen da ljudi požele da se sami uguše gasom u svojim malim privatnim „komorama“. Razlika je još i u tome što danas tu odluku moraju sami i da finansiraju.

Rozetin život u takvom svetu svodi se na kraju na ne-izbore koji su pred nju postavljeni. Njen pokušaj da živi „normalno“ zapravo stvara od nje osobu koja je spremna da prihvati bilo koji kompromis, uključujući i onaj koji se graniči sa gubljenjem svakog vida ljudskosti. Ona nije po rođenju zla i nije siromašna zato što se takva rodila. Njen problem je u tome što ona ne može ni sebe ni svoj život da stvara zato što joj je uskraćeno osnovno ljudsko pravo – pravo na rad. To je ujedno i najveći problem savremenog društva o kome braća Darden žele da govore. Borba za goli opstanak čini da čovek drugom čoveku postaje vuk, što je početna i osnovna hipoteza kapitalističkog poretka. Svaki vid eksploatacije se u takvom društvu racionalizuje vaspitanjem: društvo se zgražava nad nasiljem koje se okreće protiv društva, a ostavlja *Hidden* simboličko nasilje koje samo društvo sproviđi nad potčinjenim klasama.

U knjizi *Signalna svetla, prilozi za otpor naoliberalnoj invaziji*, Burdije ovu vrstu nasilja naziva *strukturno nasilje*. Strukturno nasilje utiče i na ono što se naziva „radni ugovor“ (koji naučno racionalizuje i realizuje „teorija ugovora“; Burdije, 1999: 111). „Jasno se pokazalo da je *prekaritet svuda*“, ističe Burdije u istom eseuju i upozorava: „u privatnom, ali i u javnom sektoru, koji je umnožio privremena i interimarna nameštenja, u industrijskim preduzećima, ali i u institucijama za kulturnu proizvodnju i difuziju, u prosveti, u novinarstvu, u medijima, itd., gde uvek proizvodi gotovo iste efekte, koji postaju posebno uočljivi u slučaju nezaposlenih: destrukcija egzistencije, lišene, između ostalog, njegovih struktura, i degradacija čitavog odnosa prema svetu, prema vremenu, prema prostoru, koja iz toga sledi. Prekaritet duboko pogađa onoga ili onu koji ga trpi; time što celokupnu budućnost čini neizvesnom, on onemogućava svako racionalno predviđanje, a naročito onaj minimum vere i nade koji je potreban da bismo se pobunili, naročito kolektivno, protiv sadašnjosti, čak i one najnepodnošljivije.

Osim posledica koje prekaritet ima za one koje on direktno dotiče, tu su i posledice, po sve ostale, koji su naizgled pošteđeni. On se nikad ne da zaboraviti; on je prisutan, u svakom trenutku, u svim mozgovima (izuzev, naravno, u mozgovima liberalnih ekonomista, možda zato što oni, kako je primetio jedan od njihovih teorijskih protivnika, uživaju onu vrstu „feudalnog“ protekcijonizma, kao nosioci stalnih radnih mesta, što ih vadi iz nesigurnosti...). On opseđa na svesnom i na nesvesnom nivou. Postojanje značajne rezervne armije – koju ne nalazimo samo, zbog superprodukcije diploma, na najnižim nivoima stručne spreme i tehničke kvalifikacije – doprinosi tome da svaki radnik stiče utisak da ni po čemu nije nezamenljiv i da je njegov rad, njegov posao, na neki način privilegija, i to krhka i ugrožena privilegija (na to ga, između ostalog, podsećaju njegovi poslodavci prilikom prvog izgreda, i novinari i komentatori svih vrsta prilikom

prvog štrajka). Objektivna nesigurnost je osnov jedne subjektivne nesigurnosti koja danas, u srcu jedne visoko razvijene privrede, dotiče sve radnike, pa čak i one koji nisu ili još uvek nisu direktno pogođeni" (Burdije, 1999: 94-95).

Krajnje ishodište tog procesa koji je Burdije opisao vidimo na primeru Roze-tine majke. Čak i u najnepodnošljivijim okolnostima, njena majka je blokirana strahom, ali i gubitkom svake nade za život, da bi bilo šta konstruktivno preduzela. Posledice (depresija, alkoholizam i prinudna prostitucija) takvog lomljenja i interpeliranja subjekta dugogodišnje maltretiranog strahom i permanentnim gubitkom posla su normalni sled stvari. Kada govori o mehanizmima kojima se postiže prekaritet i nezaposlenost Burdije naglašava da se radi o manipulaciji nesigurnošću. „Tako se“, kaže on „lomi otpor, a kao cilj postiže samo poslušnost i potčinjenost naizgled prirodnim mehanizmima koji su tako sami sebi opravdanje. Te podređene dispozicije koje stvara prekaritet preduslov su za jednu sve 'uspeliju' eksploataciju, zasnovanu na podeli između onih, sve brojnijih, koji ne rade – i onih, sve manje brojnih, koji rade, ali rade sve više“ (Burdije, 1999: 99). Osim ove podele postoji malobrojna kasta gospodara – ljudi koja diktira i kontroliše da se ovakvo stanje što duže zadrži i unapređuje daljim razvojem nauke, tehnologije i naučne teorije koja će ovakav odnos snaga negovati i promovisati u budućnosti što više. Borbu protiv takvog poretka Burdije naglašava kao moguću, ukoliko se većina, koju predstavljaju prekarni i nezaposleni u celom svetu, ujedini i organizovano deluje, i međusobno se podrže. To je, ujedno, njegov *novi utopizam*, u kome je video izlaz iz ovako opisane društvene krize. Ako se uzmu u obzir dešavanja u Južnoj Americi i sve brojniji štrajkovi i protesti radnika i studenata u Evropi, možda su prvi koraci ka stvaranju novog utopizma i internacionalizma (kakve je Pjer Burdije priželjkivao i o kojima je sa Ginterom Grasom razgovarao) već učinjeni.

Matje Kasovic, već kulturna figura francuske kinematografije, u svojim filmovima *Mržnja* iz 1995. i *Ubice* iz 1997. godine, slično kao Mihael Haneke, preispituje otvorenu brutalnost i brutalizam u odnosu na finije mehanizme društva koji takvo nasilje generišu i ovaploćuju.

Pod pojmom simboličkog nasilja podrazumeva se način koji se koristi da se pritisak (nežno, nevidljivo, ubeđivački uvežbano, kroz svakodnevnu praksu društvenog života) izvrši i na kraju internalizuje. Dok se Haneke vrlo često najčešće bavi visokom i srednjom klasom, koja se u svom elitističkom (eskapističkom) načinu života suočava sa klopama u koje je sama upala, Kasovic se bavi potkulturama najugroženijih slojeva društva u Francuskoj koji su, na način veoma sličan njegovom filmu, protestovali širom Francuske i u drugim zemljama Evrope novembra 2005. godine. Njihov protest se desio nekoliko meseci pre nego što su na ulice Pariza i drugih gradova Francuske izašli studenati Sorbone i Burdijeovog Collège de France i drugih visokoškolskih ustanova. Količina nasilja koje likovi sprovode nad „nedužnim žrtvama“ i kod Kasovica i kod Hanekea zapravo nema mnogo veze sa društvenom klasom. I nad žrtvama i nad dželatima količina

simboličkog nasilja je zapravo jednaka i radi se samo o razlici u načinu adaptacije i reakcije prema simboličkom nasilju koje se sprovodi. Reditelj i glumac Matje Kasovic je u oba svoja filma (*Mržnja* i *Ubice*) uvek zainteresovan za onu društvenu klasu koja u opštoj kriminalizaciji sveta nema ni jedan jedini izbor no da i sama postane deo kriminalizovanog sveta, ali isključivo u skladu sa mogućnostima klase kojoj pripada. Njegovi likovi kreću se kroz urbane prostore u rasponu od ulica prepunih uličnih reklama na bilbordima, metro stanica sa video zidovima na kojima televizijski programi prikazuju ulepšanu stvarnost, do prostora tipičnih za srednju klasu kao što su umetničke galerije, spomenici u centru grada ili osvetljena Ajfelova kula. U tako uređenom, naizgled lepom i progresivnom svetu, žive ljudi bez ikakve šanse da se u takav svet stvarno uklope, jer su rođenjem u getu trajno obeleženi i osuđeni na odbačenost i krivicu. Krug u kome se nalaze, kako u filmu vidimo, samo se sužava, i za njih iz tog kruga nema izlaska. Međutim, čak i kada je krug najuži, i život najteži, postoji kontinuitet solidarnosti među Kasovicevim junacima iz geta koju Kasovic u filmu potencira preko jedne scene vezane za ponašanje ljudi za vreme holokausta. Junaci filma slučajno u javnom WC-u sreću jednog bivšeg logoraša koji im priča priču o ratnom drugu koji se zbog stidljivosti i nespretnosti smrznuo još prilikom transporta u logor. Iako je priča naizgled bez srećnog kraja (osetljivi stradaju, a neosetljivi opstaju), ona ipak svedoči i o ljudskoj solidarnosti i o borbi dvojice ljudi da ostanu zajedno u nevolji, na putovanju koje ih iz ropstva vozom vodi u smrt. Mladićima je starčeva priča nejasna i besmislena zato što predstavlja daleku poetsku sliku kontinuiteta solidarnosti koji u moralno surovim uslovima savremenog života pada u zaborav i postaje sve nedokučiviji.

Film *Mržnja* pokazuje nam zašto je to tako, prateći jedan dan u životu trojice momaka iz blokova – crnca, Arapina i Jevrejina, koji su druga generacija doseljenika u Francuskoj. O takvim ljudima bez posla i bez šanse da budu istinski prihvaćeni od strane belaca koji su u prethodnom veku kolonizovali njihove domovine, pisao je Pjer Burdije u *Bedi sveta*, a Kasovic u *Mržnji* prikazao izbliza. Radnju filma Kasovic stavlja u jedno parisko predgrađe ni po čemu različito od bilo kog američkog geta, želeći da naglasi neke odlike amerikanizovane Evrope. S jedne strane, reklamne poruke američkog tipa svetle uzvišenim optimizmom u noći, isto tako kao i osvetljena Ajfelova kula, simbol „Francuske sa razglednice“, dok se u mračnim ulicama predgrađa život odvija po nekim drugačijim pravilima. Slogan sa bilborda „Le monde est í vous“, koji Matje Kasovic pokazuje dva puta u svom filmu, pokreće pitanje koje je po njemu danas ključno: Kome pripada svet?: da li svet pripada ljudima koje prepoznamo u junacima filma, ili onima koji takav svet kreiraju za privilegovanu manjinu? Slogan sa bilborda *Le monde est í vous* nudi dvostruku poruku i kao realnost i kao meta-tekst. S jedne strane, on se nudi kao reprezentacija koja inspiriše nadu da je moguće uspeti u takvom svetu. S druge strane, on zapravo predstavlja zabranu i ljudima kao što su junaci Kasovicevog filma prenosi kao meta-poruku saznanje da svet zapravo nikada neće biti njihov ili da oni obećanom svetu nikada neće

pripadati. Kada jedan od junaka interveniše tako što na bilbordu reč *vama* (*vous*) zameni rečju *nama* (*nous*), to postaje trenutak koji navodi na razmišljanje kako se osvaja prevlast nad značenjem i ko i kako u toj borbi uvek pobeđuje. U filmu postaje jasno da je jedino pravo značenje poruke sa bilborda zapravo ovo drugo (obećani i reklamirani svet *ne pripada* „njima“). Za junake u svetu čije je ime *Mržnja* za crnce, Arape i Jevreje – nema mesta.

U filmu *Nepoznat kod*, šarenilom prikazan multikulturalizam sve vreme pokazuje i svoje drugo lice. U crno-belom filmu *Mržnja* prikazani svet je takođe oštro podeljen na one koji pripadaju i one koji ne pripadaju. Pravi multikulturalizam zapravo postoji samo u siromašnim blokovima (u filmu prikazan u prijateljstvu i solidarnosti koja postoji između Jevrejina, Arapina i crnca). Taj multikulturalizam „prosvećeni Parižani“ iz galerije s prezirom nazivaju „tugom iz blokova“, a Pjer Burdije opisuje sa saosećanjem i odgovornošću u knjizi *Beda sveta*. Klase koje vladaju svetom pomoću ekonomskog kapitala pokušavaju da taj multikulturalizam i osećanje solidarnosti razore gurajući potlačene mase u kriminal i međusobnu mržnju. Kako u filmu vidimo, mediji u tome svesrdno pomažu. U jednoj sceni filma, prateći priču o incidentu koji se u getu desio, novinarka pita junake filma: „Momci, da li ste videli sinoć šta se dogodilo?“, a oni joj odvrćaju pitanjem: „Zašto si ovde došla? Da širiš mržnju?“ Trojici junaka čiji život na margini u prestonici Francuske pratimo ponuđeno je da vreme u trajanju od jednog dana i jedne noći provedu na sledeći način: dan provode u dokolici, dok noću lutaju bulevarima u potrazi za jeftinom zabavom, lakim drogama, sitno-kriminalnim radnjama u cilju zadovoljenja trenutnih želja koje podrazumevaju maštanje o uspehu preko noći, neuspelim strategijama da se stigne do seksualnog kontakta sa nekom devojkom iz više klase. Njihov krug odlaska iz bloka u centar Pariza završava se povratkom u svoj blok.

Dok oni tako provode svoje vreme, u centru prisustvujemo obuci jednog budućeg policajca islednika i pratimo rasistički odgoj i obuku jednog njegovog belog kolege koji je istih godina kao i tri mladića iz blokova. Ta dva sveta se susreću kada Arapin i crnac bivaju privedeni. Nakon vidljivog i vulgarnog nasilja kojem su izloženi u policijskoj stanici, prisustvujemo i simboličkom nasilju koje po intenzitetu prezira i mržnje jednako fizičkom maltretiranju kojem su već bili izloženi. Na kraju noći koja završava studiju jednog dana u životu ljudi kao što su oni, ponovo ih vidimo u jedinom svetu koji im preostaje – ulici, na kojoj se obračunavaju sa pripadnicima skinhedsa. Skinheadi sa kojima se suočavaju su možda baš deca one generacije Parižana koja drži galerije u centru. Fašizam srednje klase, jasno oličen u odvajanju belaćkog stanovništva iz centra od obojenog stanovništva sa periferije, odmah se u filmu primećuje. Skinheadsi i naši junaci koji sa njima upadaju u sukob su u jednoj tački isti: deca prepuštena sebi (samo iz „boljih kuća“), prinuđena da svoju emotivnu i društvenu iskorenjenost „leče“ pripadanjem nekoj ekstremističkoj subkulturnoj grupi. *Mržnja* jednih prema drugima potiče upravo od onih društvenih struktura koje posredstvom medija šire mržnju, dok u isto vreme poručuju da je *Svet naš*, tj. *njihov*. O ovakvom licemernom postupku pisali su

i Burdije i Noam Čomski, ukazujući da su uočeni paradoksi opisani još kod Orvela: rat se naziva mirom, a potraga za mirom koristi se kao izgovor za primenu gole sile. Klica nade u filmu *Mržnja* ipak postoji i nalazimo je u svesti koja se rađa kod jednog od junaka (crnca) da *mržnja rađa mržnju*. Nastavak takvog razmišljanja može se naći, između ostalih izvora i u jednom budističkom učenju koje kaže: „Nikad se mržnja ne uklanja mržnjom. Samo blagost briše svaku mržnju. To je zakon vječan i nepromjenjiv“. Nije slučajno da ovakva svest i prosvjećenost ne dolazi ni od Jevrejina ni od Arapina, već od crnog momka za koga se stereotipno kao kvalitet vezuje jedino veličina polnog organa ili uspeh u sportovima. Tek što se naši junaci tokom filma u mudrost da mržnja samo rađa novu mržnju i doslovno uvere, jevrejski mladić⁷ (Vincent Cassel) strada od policajca koji ga ubija iz nehata. Njegov prijatelj crnac upire tada pištolj u policajca koji takođe to isto čini njemu. Hitac koji čujemo u mraku poslednjeg kadra nije jasno ko je opalio. To nije ni važno, ali glas koji čujemo iz *off-a*, u epilogu filma, konačno dopričava nedorečenu priču o padu koja se kroz film provlači, a koja na kraju postaje odgovor na pitanje čiji je svet: „Ovo je priča o društvu koje pada“, kaže glas iz *off-a*, „Dok pada uverava sebe: ‘Za sada je dobro... Za sada je dobro... Za sada je dobro...’ Nije bitno kako padaš (zatamnjenje, pucanj) Već prizemljenje!“

Ako bismo Burdijeova *Signalna svetla* doživeli kao sociološke slike vremena i ljudi današnjice, onda bi filmovi (*Nepoznati kod*, *Rozeta* i *Mržnja*) bili filmske ilustracije njegovih teorijskih uvida i aktivističkih stremljenja. Danas više nego ikad potrebno je da polja umetnosti doprinose promeni i pobuni, o čemu govore i svi filmovi koje smo u radu povezali sa Burdijeom. Film *Rozeta* inspirisao je u Belgiji pravednije zakonodavstvo o radu. U prvoj sceni filma *Mržnja* iz 1995. godine postoje dokumentarni snimci sukoba demonstranta i policije na ulicama Pariza koji veoma liče na scene protesta koji su se u Parizu mogle videti 2005. i 2006. godine. Filmovi Mihaela Hanekea *Nepoznati kod* i *Skriven* prodiru dublje do simboličkog nasilja iz kojeg sva nezadovoljstva i neredi (bilo da su javni i masovni ili intimni i individualni) proističu.

Ako je Burdije pred kraj svog života video alternativu u novim socijalnim pokretima, koje je u razgovoru sa Ginterom Grasom nazvao *novi utopizam*, i ako je o tome napisao tri studije (*Signalna svetla I i II*, i *Beda sveta*), onda su filmski stvaraoci kao što su Haneke, Kasovic i Dardenovi umetnici koji u 21. veku rade na ostvarenju burdijeovskog *novog utopizma* putem filmova koji razotkrivaju sve prepreke koje mu u neoliberalnom društvu na putu stoje. Namera ovog rada je bila da dokaže da i oni predstavljaju značajan doprinos razumevanju simboličkog nasilja i važne priloge otporu neoliberalnoj ideologiji.

⁷ Ironično je da se to dešava upravo u sceni kada on shvata da ljudski život nije lako oduzeti, jer je to pakt sa nasiljem protiv kojeg se oni u suštini bore, i kada konačno predaje pištolj crncu, simbolički mu se zavetujući da će krenuti nekim boljim putem u životu.

Literatura

- Althusser, Louis (2001): *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London: Verso.
- Augé, Marc (1995): *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, trans. John Howe, London: Verso. [Mark Ože, *Nemesta*, Beograd: XX vek, 2005.]
- Bourdieu, Pierre (1992): *The Logic of Practice*, Stanford: Stanford Univ. Press.
- Bourdieu, Pierre (2001): *Contre-feux II, pour un mouvement social européen*, Paris: Editions Raisons d'agir.
- Bourdieu, Pierre (2005): *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bourguignon, Thomas and Yann Tobin (1999): „Mathieu Kassowitz: *L'haine*“, *Projections 9: French film-makers and film-making*, ch. 21, London: Faber and Faber.
- Burdije, Pjer (1999): *Signalna svetla, prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (2003): *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja književnosti*, Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel (1997): *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*, Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Smirs, Jost (2004): *Umetnost pod pritiskom, promocija kulture raznolikosti u doba globalizacije*, Novi Sad: Svetovi.
- Vogel, Amos (1996): „Of Nonexisting Continents: The Cinema of Michael Haneke“, *Film Comment* vol. 32, no. 4, July-August.
- Wolfreys, Jim (2000): „In perspective: Pierre Bourdieu“, *International Socialism Journal* vol. 87, Summer.

Baze podataka:

<http://www.newleftreview.net/NLR14.shtml>

http://www2.indiewire.com/people/int_Dardenne_Luc_Jea_2A638.html

<http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj87/wolfreys.htm>

PIERRE BOURDIEU'S CONCEPTION OF SYMBOLIC VIOLENCE IN MODERN EUROPEAN CINEMA

Summary: The intention of this paper is to connect Bourdieu's attitudes and theories with the films of three European filmmakers: Michael Haneke, Dardenne brothers and Mathieu Kassovitz. In this context, the first film to be analyzed is *Code Unknown* (*Code inconnu: Récit incomplet de divers voyages*, 2000) by the Austrian director Michael Haneke, because it explores most fully the phenomena denoted by Pierre Bourdieu's terms habitus, symbolic capital and symbolic violence. *Code Unknown* is a critical presentation of Western European values from the perspective of „several stories of incomplete journeys“, as the film's subtitle informs us. Following these journeys we see the crises in:

1. rural France (through the migration of young people from the villages to the cities);
2. multicultural France (through the treatment of „colored“ immigrants, legal and illegal);
3. urban France (the place of hidden, invisible symbolic violence, especially in the circles of white, middle-aged, middle-class Parisians).

Towards the end of his life Bourdieu changed his theoretical perspective into a more openly activist discourse, especially evident in his last three books: *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time* (*Contre-Feux*), *Acts of resistance part II* (*Contre-feux II, pour un mouvement social européen*), and *The Weight of the World* (*Misère du monde*). In the light of the topics addressed in these last works, the film *Rosetta* (*Rosetta*, 1999) by the Belgian brothers Dardenne, is the most complete treatment of the unemployment problem that so preoccupied Bourdieu and his team. In Bourdieu's own words, neo-liberal ideology creates an army of unemployed people which it can easily exploit. During the demonstrations in France held in April 2006, the protesting students, and the unemployed young, called themselves the *kleenex generation*, because they felt that the neo-liberal job market had turned them into mere disposable and despised throw-away labor. In light of these facts the film *Rosetta* can be seen as the manifesto of the unemployed. The jobless seventeen-year old Rosetta, in Dardenne's film, does not suffer somewhere in the impoverished third world, but in the heart of affluent civilized Europe, in the technologically and administratively highly developed Belgium. The power of Dardenne's film was such that, as Joost Smiers's book *Arts under pressure, Promoting Cultural Diversity in the Age of Globalization* informs us, the Belgian government had to start a new social program for the unemployed, which it called *Rosetta program*.

Mathieu Kassovitz's film *Hate* (*La Haine*, 1995) can be related to the discussion held between Pierre Bourdieu and the Nobel Prize winner Gunther Grass about the case-studies of human suffering included in *Misère du monde*. The film is about young, second-generation, lower-class, unemployed French citizens (an Arab, an African, and a Jew) who live in the housing-estates in the suburbs of Paris. Although they live in what is claimed to be democratic neo-liberal society, whose billboards promise that the world belongs to them, in reality they are deeply excluded from the dominant culture. This paper wished to point out how the films of Haneke, Kassovitz and the Dardennes approach and explore Bourdieu's central sociological and theoretical concerns, and to emphasize that, like Bourdieu's own works, these films should be seen as significant acts of resistance against the new myths of our time.

Key words: Bourdieu, European cinema, symbolic violence, activism, resistance.

Contents

Foreword		7
THE SCIENCE OF SOCIOLOGY		
<i>Zagorka Golubović</i>	Pierre Bourdieu's Contribution to the Humanization of the Social Sciences	13
<i>Mileva Filipović</i>	Bourdieu's Sociology of Science	25
SCHOOL AND REPRODUCTION OF INEQUALITIES		
<i>Dragan Koković</i>	Cultural Capital and Compensatory Education	39
<i>Jana Bačević</i>	King's Advisor or King's Fool? Pierre Bourdieu and the Anthropology of Education in Contemporary Serbia	49
<i>Dejana Prnjat</i>	The Topicality of Bourdieu's Critique of School	59
THE THEORY OF FIELDS		
<i>Miloš Nemanjić</i>	The Topicality of the Concept of Intellectual Field in the Contemporary Cultural Context	65
<i>Branimir Stojković</i>	Bourdieu's Conception of Journalistic Field	77
<i>Vukašin Pavlović</i>	Bourdieu's Concepts of Symbolic Power and PoliticalCapital	93
SOCIAL CAPITAL: THEORY AND APPLICATIONS		
<i>Smiljka Tomanović</i>	The Applicability of Bourdieu's Concept of Social Capital on Studying Families in Serbia	111
<i>Slobodan Miladinović</i>	Interpreting the Results of Surveys of Social (Structure and) Mobility: The Idea of Social and Cultural Capital	123
CULTURAL DIFFERENTIATIONS AND SOCIAL STRUCTURE		
<i>Ivana Spasić</i>	Distinction, the Serbian Way: Discourses of Status Differentiation in Today's Serbia	137
<i>Mirjana Ognjanović</i>	Beyond Bourdieu: The Concept of Subcultural Capital and the Study of Subcultures	173
<i>Ana Birešev</i>	Bourdieu's Theory of Male Domination	199

ENGAGEMENT – AN INTELLECTUAL DUTY

<i>Ljubiša Mitrović</i>	Bourdieu's Criticism of the Neoliberal Philosophy of Development, the Myth of Mondialization and the New Europe (An Appeal for the Renewal of Critical Sociology)	229
<i>Nataša Milović</i>	Pierre Bourdieu's Conception of Symbolic Violence in Modern European Cinema	243

NASLEĐE PJERA BURDIJEJA
POUKE I NADAHNUĆA

Priredili

Miloš Nemanjić
Ivana Spasić

Izdavači

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Kraljice Natalije 45, Beograd

Zavod za proučavanje kulturnog razvitka
Rige od Fere 4, Beograd

Za izdavača

Stjepan Gredelj, direktor Instituta za filozofiju i društvenu teoriju
Vukašin Pavlović, direktor Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka

Likovni urednik

Aida Spasić

Grafička obrada teksta

Sanja Tasić

Tiraž: 500 primeraka

Štampa: „Filip Višnjić“, Beograd

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

316.2 Burdije P. (082)

NASLEDE Pjera Burdijea : pouke i nadahnuća / priredili Miloš Nemanjić, Ivana Spasić. - Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju : Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2006 (Beograd : "Filip Višnjić"). - 262 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Disput)

"Zbornik radova sa naučnog skupa 'Pjer Burdije - sociolog u službi čovečanstva', održanog 10. decembra 2005. godine u organizaciji Društva prijatelja Pjera Burdijea, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka." --> prelim. str. - Tiraž 500. - Str. 7-10: Uvodna reč / Miloš Nemanjić, Ivana Spasić. - Bibliografija uz svaki rad. - Summary uz svaki rad.

ISBN 86-82417-14-6 (IFDT)

a) Бурдије, Пјер (1930-2002) - Социологија
- Зборници
COBISS.SR-ID 135183628